

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**ETİMOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA “SOVETSKAYA
TÜRKOLOGİA” DERGİSİNİN ÖNEMİ**

MASTER TEZİ

**Hazırlayan
Anargül (OMAROVA) ALPTEKİN**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Fatma ÖZKAN**

ANKARA–2006

ÖNSÖZ

Türkoloji alanında yabancı dillerde çok sayıda araştırmaların yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda Türkiye’deki kütüphanelerde Türkçeye tercüme edilmeyi bekleyen çok sayıda Rusça çalışma bulunmaktadır. Bunlardan birisi de “Sovetskaya Türkologia” dergisidir.

Sovyetler döneminde (1970–1992 yılları arasında) Rusça yayımlanan “Sovetskaya Türkologia” dergisi, Türk halklarının folkloru, dili ve edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalar içermesi bakımından büyük değer taşımaktadır.

Derginin taşıdığı önemi ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmamızda derginin içerdiği makalelerin konu itibarıyla çok çeşitlilik göstermesinden dolayı şimdilik sadece etimoloji üzerine yapılmış çalışmalara yer verilmiştir. Dergide yer alan etimoloji üzerine yapılmış çok sayıda çalışma tespit edildiğinden, Türkologların istifadesine sunulacak makaleler, eleme metoduyla belirlenerek Rusçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme, orijinal metne sadık kalınarak yapıldığından, metinlerde geçen transkripsiyon işaretleri, “Sovetskaya Türkologia” Kurulu tarafından kabul edildiği şekliyle olduğu gibi kullanılmıştır.

Derginin önemini vurgulamak ve araştırmacılara ışık tutmak amacıyla, “Sovetskaya Türkologia” dergisinin “Personalıa” bölümünde dönemin bazı Türkologları hakkında verilen genel bilgiler de (özgeçmiş ve çalışmaları) tercüme edilmiştir.

Araştırmanın yürütülmesinde büyük destek ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Fatma Özkan’a en derin saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu çalışma sırasında beni manevi olarak destekleyen eşime ve tezin basılma aşamasında desteklerini esirgemeyen T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanı Orhan Tung, Basın Dairesi Başkanı Osman Üntürk, Aylin Çırak, Mehmet Şayır ve diğer mesai arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii-v
KISALTMALAR.....	vi

1. BÖLÜM

RUSYA'DA TÜRKOLJİ ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1 Birinci Petro Dönemi.....	1-3
1.2 Sovyetler Birliği Dönemi.....	3
1.2.1 “Sovetskaya Türkologia” Dergisi.....	3-4
1.2.1.1 “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Yer Alan Çalışmaların Konuları.....	4-5
1.2.1.2 “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Dönemin Türkologları Hakkında Genel Bilgi.....	5
1.2.1.2.1 Vahid Abdullaeviç Abdullayev.....	5-7
1.2.1.2.2 Salih Mutallibov.....	7-8
1.2.1.2.3 İgor Alekseeviç Batmanov.....	9-12
1.2.1.2.4 Ahmet Ahmetoviç Yuldaşev.....	12-13
1.2.1.2.5 Aliovsat Zakiroğlu Abdullaev.....	13-14
1.2.1.2.6 Olga İvanovna İvanova-Şatskaya.....	14-16
1.2.1.2.7 Ahniyaf Nurieviç Kireev.....	16-17
1.2.1.2.8 Konstantin Kuzmiç Yudahin.....	17-19
1.2.1.2.9 Bolot Muratalieviç Yunusaliyev.....	19-20
1.2.1.2.10 Umar Bablaşeviç Aliyev.....	20-22
1.2.1.2.11 İzzat Atahanoviç Sultanov.....	22-24
1.2.1.2.12 Luka Nikiforoviç Haritonov.....	24-26
1.2.1.2.13 Ulug Taşmuhammedoviç Tursunov.....	26-27
1.2.1.2.14 Valey Nigmatulloviç Hangeldin.....	27-28
1.2.1.2.15 Sergey Markoviç Şapşal.....	28-30
1.2.1.2.16 Ervand Vladimiroviç Sevortyan.....	30-31
1.2.1.2.17 Aziz Şarif.....	31-32

1.2.1.2.18 Ayub Guliamoviç Guliamov.....	32-33
1.2.1.2.19 Fattah Abdullaeviç Abdullaev.....	33-34
1.2.1.2.20 Viktor Vasilyeviç Reşetov.....	34-35
1.2.1.2.21 Nikolay Aleksandroviç Baskakov.....	35
1.2.1.2.22 Muhtar Guseyno-ğlu Guseynzade.....	36
1.2.1.2.23 Sergey Efimoviç Malov.....	36
1.2.1.2.24 Abdulazal Mamedoğlu Demirçizade.....	36-37
1.2.1.2.25 Vasiliy Georgiyeviç Egorov.....	37-38
1.2.1.2.26 Sergey Simonoviç Cikiya.....	38-39
1.2.1.2.27 Muhitdin Hafizetdinoviç Kurbangaliev.....	39-40
1.2.1.2.28 Şevket Sapsıkoeviç Aylarov.....	40-41
1.2.1.2.29 Navruz Japakov.....	41-42
1.2.1.2.30 Latif Zalyaletdinoviç Zalyaletdinov.....	42
1.2.1.2.31 Mamed Nazaroviç Hıdırov.....	42-43

2. BÖLÜM

ETİMOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA “SOVETSKAYA TÜRKOLÖGİA” DERGİSİNİN ÖNEMİ

2.1. “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Yer Alan Etimoloji Çalışmaları.....	44
2.1.1 HÜSEYİNZADE, A., (1970) “ <i>Bakü Yer Adının Menşei Üzerine</i> ”, Bakü, ST, Sayı: 3, s. 82.....	44-50
2.1.2 BORGOYAKOV, M.İ., (1970) “ <i>Nehir Adlandırması Sütü Kelimesinin Etimolojisi Meselesi Üzerine</i> ” Abakan, ST, Sayı: 5, S: 85.....	50-54
2.1.3 HÜSEYİNZADE, A., (1971) “ <i>Kuba Yer Adının Etimolojisi Üzerine</i> ”, Bakü, ST, Sayı: 2, s. 119–125.....	55-63
2.1.4 HABİÇEV M.A., (1971) “ <i>Alan, byzynyly, malkarly, karacajly, tegejli Etnik Adları Üzerine</i> ”, ST, Sayı: 2: s. 126-129.....	63-69
2.1.5 HÜSEYİNZADE, A., (1972) “ <i>Biläzäri Yer Adının Etimolojisi Üzerine</i> ”, Bakü, ST, Sayı: 5, s. 58–63.....	69-78

2.1.6 YAMPOLSKIY, Z.I., (1973) “ Sevordii Etnik İsim Hakkında ”, Bakü, ST, Sayı: 1, s. 83–87.....	78-81
2.1.7 DMİTRİEVA, L.V. (1973) “ Türk Dillerindeki Bazı Bitki Adlarının Etimolojisi Üzerine (*boĥ- ~ *boq- köklü adlar) ”, Leningrad, ST, Sayı: 6, s. 40-43.....	81-86
2.1.8 HABİÇEV M.A., (1975) “ Bagr, Bagor ”, Karaçaevs, ST, Sayı: 4, s. 46-48.....	86-91
2.1.9 DONDUKOV, U-J.Ş., (1978) “ Etnik İsim Yakut Kelimesinin Menşesi Üzerine ”, Ulan-Ude, ST, Sayı: 4, s. 51–53.....	91-95
2.1.10 KLİMOV, G.A., EDELMAN, D., (1979) “ Albastı Almastı Kelimesinin Etimolojisi Hakkında ”, Moskva, ST, Sayı: 3, s. 57-63....	96-103
2.1.11 KUDAÇİNA, N., (1980) “ Altay Dilindeki bay Kelimesinin Etimolojisi Hakkında ”, Moskova, ST, Sayı: 5, s. 82-86.....	103-111
2.1.12 MİZİN, O.A., (1981) “ Mantı ve lagman Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine ”, Elabuga, ST, Sayı: 5, s. 73–75.....	112-115
2.1.13 ŞUKÜROV, A.C., (1984) “ birlä ve ilä Son Eklemelerinin Etimolojisi Meselesi Hakkında ”, Bakü, ST, Sayı: 1, s. 72–76.....	116-122
2.1.14 NADERGULOV, U.F., (1984) “ Samara Nehrinin Sağ Kolu Soran Hidronimi Hakkında ”, Ufa, ST, Sayı: 2, s. 33–35.....	122-127
2.1.15 ZEYNALOV, F.R., NOVRUZOV, M.D., (1984) “ altun Kelimesinin Etimolojisi Hakkında ”, Bakü, ST, Sayı: 5, s. 45-51.....	127-136
2.1.16 SATTAROV, G.F., (1985) “ Kazan Kelimesinin Menşesi ”, Kazan, ST, Sayı: 5, s. 34–43.....	137-149
2.1.17 AHMETYANOV, R.G. BAHTİEV, Ş.Z., (1986) “ yayık~jayık Kelimesinin Etimolojisine Doğru ”, Kazan, ST, Sayı: 3, s. 18-20.....	149-153
2.1.18 MİNGBAEV, G.A., (1986) “ Mirzaçul Kelimesinin Etimolojisi Üzerine ”, Sırdarya, ST, Sayı: 4, s. 34–38.....	153-160
2.1.19 ERNİTS, E.K., (1987) “ Türkçedeki Sayı Sıfatı bir’in Menşesi ”, Tartu, ST, Sayı: 2, s. 77-79.....	160-163
2.1.20 JAPAROV, Ş., (1987) “ Kırgızcadaki Kırgız, Kazak, Nogoy, Özbek ve Arap Etnik Adlandırmalar ”, Frunze, ST, Sayı: 4, s. 60–66.....	163-174

2.1.21 VAŞARI, İ., (1987) “Bir Kez Daha <i>tartanaq</i> Terimi Üzerine”,	
Budapeşte, ST, Sayı: 4, s. 97–103.....	174-185
2.1.22 ŞERVAŞİDZE, İ.N., (1989) “Bir Kez Daha <i>Aşina</i> ve <i>Atilla-Avitohol</i>	
İsimlerinin Etimolojisi Üzerine”, Moskova, ST, Sayı: 3, s. 79–81....	185-189
2.1.23 HALİPOV, S.G., (1992) “<i>Hoper</i> Kelimesinin Etimolojisi”, Sn.	
Peterburg, ST, Sayı: 3, s. 55–57.....	190-193
SONUÇ.....	194-195
KAYNAKÇA.....	196-197
ÖZET	198
ABSTRACT.....	199

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
Alt.	:Altayca
Başk.	:Başkurtça
c.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
Haz.	:Hazırlayan
Karaim.	:Karaimce
Karaç.-balk.	:Karaçay-balkarca
Karakalp.	:Karakalpakça
Kaz.	:Kazakça
Kır.	:Kırgızca
L.	:Leningrad
M.	:Moskova
Nog.	:Nogayca
No.	:Numero
Nu.	:Numara, Number
Özb.	:Özbekçe
S.	:Sayfa
SSC	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
ST	:Sovetskaya Türkologia
Yak.	:Yakutça
Tat.	:Tatarca
t.	:tom (cilt)
Tuv.	:Tuvaca
Türk.	:Türkçe
Türkm.	:Türkmençe

1. BÖLÜM

RUSYA'DA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Birinci Petro Dönemi

Rusya'da Türkoloji çalışmaları, I. Petro ile doğrudan bağlantılıdır. I. Petro, Rusya'nın geleceğinin Doğu ile ilişkilere bağlı olduğunu kestirebilmiş ve bütün dikkatini Orta Asya'ya çevirmiştir.

18 Haziran 1700 yılında I. Petro, Sibiry metropolitine “Moğolca ve Çince öğrenmek üzere Tobıl şehrine bir heyet gönderilsin” emrini verir¹. Kononov, bu tarihi Sovyet Türkolojisinin dünyaya geldiği gün olarak gösterir².

I. Petro, 1707 yılında İllarion Lejayskiy başkanlığında Moğolistan'a, 1714 yılında da Çin'e bir heyet gönderir. 1719 yılında ise Kaptan İzmaylov, Çin'e elçi olarak gider. Rus-Çin sınırı belirlenir. 1728 yılında yapılan bu anlaşmaya göre, Pekin'de daimi bir Rus temsilciliği, yani elçiliği bulunacaktır.

I. Petro, sadece Sibiry ve Doğu ile yetinmeyip, gözlerini Orta Asya ve Hindistan'a dikerek, onların dilini ve tarihini öğrenmeye çalıştı. Meselâ, 1722 yılında İran seferi sırasında yıkık Bulgar şehrini görür ve çeşitli yerlerde üzerinde Tatarca ve Ermenice yazıları bulunan yapıtların Rusçaya tercüme edilmesini ister. S. E. Remezovke, 1696 yılında Sibiry'nın haritasını yapmakla görevlendirilir. O, haritayı 1698 yılında bitirip, Peterburg'a getirir. Atlasta Orta Asya haritası da vardı. Bu çok önemli bir harita çalışmasıdır. Çünkü o harita üzerinde ilk defa Aral ve Hazar denizleri ayrı gösterilmektedir. Bu arada Buhara ve Hive de Rus egemenliği altına girmişti. 1700 yılında Hive Hanı Şah Niyaz'a, 1703 yılında da Buhara Hanı Arap Muhamed'e Ruslara

---

¹ Kaydarov A., Orazov M. Türkologiyaga Kirispe (Türkolojiye Giriş), Almatı, 1985

² Kononov A.N. İstoriya izuçeniya türkskih yazıkov v Rossii (Rusya'da Türk Dilleri Araştırmaları Tarihi), İkinci baskı, Leningrad., 1982

tabi olduklarını belirten bir belge gönderilir. I. Petro, Hindistan'a sefer yapmak amacıyla 1714 yılında Aleksandr Bekoviç Çerkesskiy başkanlığında Hazar kıyılarında araştırmalarda bulunmak üzere bir heyet gönderir. Bu heyet, Hazar'ın Mangışlak tarafını, Amur'un aşağı akımı boyunca 1715 yılında Astrahan'a geri döner ve 1716 yılında başka bir görevle Hive'ye hareket eder. Ancak, Hive'de Beketoviç başkanlığındaki heyet başarısız olur. Heyetin başarısız olmasına rağmen (Hive Hanı tarafından serbest bırakılan heyette bulunan Alman, İsveç esirlerden) İsveçli Subay Phillip Yogan Strahlenberg, Hazar ve Aral haritasını çizer ve vatanına döndüğü zaman da bu haritayı "Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Kısımları" adlı çalışmasında kullanır.

Yine I. Petro zamanında Türkiye tarihi, dili ve sosyal yapısına merak duyulmaya başlanır. Türk dilini öğrenmek için her yerde genç kadroları hazırlamak geriordu. Rusya'da dilcilerin olması bu işi yapmayı mümkün kıldı. I. Petro, 18 Ocak 1716 yılında Senato kararıyla Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmek üzere beş kişi seçer. Türkçe öğrenmek üzere 1724 yılında İstanbul'a dört kişi gönderilir. I. Petro'nun Türk dilleri konusundaki danışmanı Moldavyalı Dmitriy Kantemir idi (1673–1723). Kantemir, Osmanlı Türkleri hakkında 1716 yılında "Osmanlı Sülalesinin Yükselişi ve Düşüşü" adlı kitabını, 1720 yılında "Türk İmparatorluğunun Durumu ve Din Sistemi" adlı eserini yazar. Kantemir, Rusya'da Arap harflerini matbaada uygulayanların ilkiydi.

Rusya'da ilk Bilim Akademisinin açılışı da doğrudan I. Petro gerçekleştirmiştir. I. Petro'nun bu konudaki kararı, "I. Petro Hazretleri, dillerin, diğer bilimlerin ve sanatın öğretilceği ve kitapların tercümesi yapılacağı bir akademinin kurulması hususu..." sözleriyle başlamakta³. Bu işin uygulanmasında Bayerdin, Kerdi gibi birçok ünlü Türkolog ve doğubilimci çağırılmıştır.

³ Kaydarov A., Orazov M. Türkologiyaga Kirispe (Türkolojiye Giriş), Almatı, 1985

Özellikle Bayerdin'in Türkoloji alanında emeği büyüktür. Kononov, onu Rusya'nın ilk Türkoloğu olarak adlandırmaktaydı⁴. O kadar ki o, Bilim Akademisinin Şarkiyat (doğubilimi) Akademisine çevrilmesi projesini hazırlamıştır. Bu fikri, Rus bilim adamı Lomonosov da destekler⁵. Fakat doğu dillerinin araştırılıp incelenmesi, iki asır sonra, yani Sovyetler zamanında tam olarak gerçekleşebilir.

1.2. Sovyetler Birliği Dönemi

1.2.1. “Sovetskaya Türkologia” Dergisi

Sovyetler Birliği döneminde Türk halklarının dili, edebiyatı ve folkloru üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmış ve Türkoloji araştırmalarına büyük önem verilmiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak, SSCB Bilimler Akademisi Yüksek Konseyi, Sovyet Türkolojisinin gelişimi amacıyla, bilim adamlarının gücünü birleştirecek, geniş çapta fikir, tecrübe alışverişinin yapılmasını ve yapılan araştırmaların sonuçlarının paylaşımını sağlayacak ve böylece Türk filolojisinin gelişmesine daha fazla katkıda bulunacak “Sovetskaya Türkologia” dergisinin çıkartılmasına karar verdi. SSCB ve Azerbaycan Bilimler Akademilerinin ortak yayın organı olan bilimsel-teorik dergi “Sovetskaya Türkologia”yı çıkartma kararı, bilim çevresinde büyük yankılar yaratır. “Sovetskaya Türkologia” dergisinin Baş redaktörü Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi akademisi M. Ş. Şiraliyev, şöyle demektedir: “Ülkemizde yeni Türkoloji merkezleri kuruldu. Türkoloji alanındaki gelişmeler, koordinasyon işinin iyileştirilmesini ve bilim adamlarının birleşmelerini gerektirdi. Bu mesele, ancak özel periyodik, bilimsel, teorik bir yayın organını çıkartmakla çözülebilir. İşte, ‘Sovetskaya Türkologia’ dergisi, böyle bir yayın organı olacak. Bu dergi, ülkemizdeki Türkologların bilimsel çabalarını

⁴ Kononov A.N. İstoriya izuçeniya tyurkskih yazıkov v Rossii (Rusya’da Türk Dilleri Araştırmaları Tarihi), İkinci baskı, L., 1982

⁵ Kaydarov A., Orazov M. Türkologiyaga Kirispe (Türkolojiya Giriş), Almatı, 1985

birleştirmek ve faaliyetlerini koordine etmek için önemli bir rol oynayacak. Dergi, Türkoloji alanında yeni araştırmaların yapılmasını teşvik edecek, bilim adamlarının bilimsel bilgi alışverişlerinde katkıda bulunacak, Türkoloji alanında ülkemizde ve yurtdışında yaşanan önemli olayları sayfalarına taşıyacak. Derginin yayımlanacağı haberi, yurtdışında da olumlu karşılandı. Yurtdışındaki önde gelen bilim adamları, tebrik mesajlarını yolladı ve iyi dileklerini bildirdiler.”⁶

1970 yılında Azerbaycan’ın başkenti Baku’de yayımlanmaya başlayan ve 1992 yılına kadar çıkan “Sovetskaya Türkologia” dergisi, 22 ciltten oluşmaktadır. 1991 yılında derginin o yılki sayısı çıkmadı. Her bir cilt, ortalama 500 sayfa olup, 6 sayıdan oluşmakta ve yılda bir kere çıkartılmaktaydı. Dergide yer verilecek makalelerin iki nüsha olmasına, redaksiyonunun yapılmış olmasına, iki eleştiri yazısı ve bilimsel kuruluş veya üniversite bilim konseyinin üyesi olan bir bilim adamının tavsiye mektubunun ekli olmasına ve metin içerisindeki örneklerin “Sovetskaya Türkologia” Kurulu tarafınca kabul edilen Latince transkripsiyona göre yapılmasına dikkat edilmesi isteniyordu.

1.2.1.1 “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Yer Alan Çalışmaların Konusu

“Sovetskaya Türkologia” dergisinde, Türk lehçelerinin Sovyetler dönemindeki durumu, kelime hazinesi, kelimenin bileşik yapısı ve tamlamaları, leksik-semantik, gramer ve fonetik-morfolojik yapısı gibi kelime sorunları, etimoloji, diyalektoloji, Türk dillerinin tarihi, dillerin karşılıklı etkileşimi ve birbirini zenginleştirmeleri, edebi dil ve diyalektler, çeviri teorisi,

---

⁶ “Sovetskaya Türkologia”. 1970, “Sovetskaya Türkologia” dergisinin Baş Redaktörü Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi öğretim üyelerinden M. Ş. Şiraliyev’in konuşma metninden.

konuşma ve yazı kültürü, dilbilim teorisi ve metodolojisi meseleleri, Türk diliyle konuşan halkların edebiyatıyla ilgili problemlerin incelenmesi ve araştırılması, sosyalist realizminin oluşumu ve gelişimi meseleleri, Türk dilli edebiyat ve folklorun tarihi ve teorisi problemleri, Türk halklarının edebiyatlarının birbiriyle ve başka halkların edebiyatlarıyla bağlantısı ve ilişkisi, ulusal okullarda ve yüksek okullarda Türk dili ve edebiyatı derslerinin okutulması, edebi eser tercümesi ve daha başka konular aydınlatılmakla birlikte Türkoloji ile ilgili yapılan bilimsel toplantılar, konferanslar, kurultaylar, dil ve edebiyat bilimi üzerine hazırlanan doktora ve yüksek lisans savunmaları, yeni yayınlar, ilginç buluşlar ve keşiflere yer verilmektedir.

1.2.1.2 “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Dönemin Türkologları Hakkında Genel Bilgi

Derginin “Dil Tarihi ve Teorisi”, “Edebiyat Tarihi ve Teorisi”, “Dil Meseleleri”, “Edebiyat ve Folklor”, “Coğrafik Adlandırmalar”, “Etnik Grup Adlandırmaları”: “Eleştiri”, “Forum”, “Bibliografya”, “Bildiriler”, “Görüşler”, “İlmi Hayat”, “Yayınlar” gibi bölümlerinde yukarıda zikredilen konularda yazılmış makalelere yer verilmekle birlikte, “Personalıa” adı altında, Türkologların özgeçmişleri ve yaptıkları çalışmalarla ilgili bilgi içeren bir bölüm de vardır. Burada yer alan bilgiler, Sovyet dönemi Türkologlarının hangi konularda, ne tür çalışmalar yaptıklarını ortaya koymak ve araştırmacıları bilgilendirmek açısından değerlidir.

1.2.1.2.1 Vahid Abdullaeviç Abdullayev

15 Mayıs 1912 yılında Semerkant'ta fakir bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir. Semerkant Devlet Pedagoji Okulundaki eğitimini tamamlar ve 1932 yılında Fergana Devlet Pedagoji Enstitüsünü kazanır. V. A. Abdullayev,

1933–1935 yılları arasında Semerkant Devlet Üniversitesinde yüksek lisansını yapar; daha sonra Taşkent ve Moskova’da okur.

1941 yılında, büyük Özbek şairin Semerkant’taki hayatını ve o döneme ait sanatını, el yazması eserlere dayanarak aydınlatan “Semerkant’ta Nevai” adlı tezini savunur.

1959 yılında “XVII-XVIII. Yüzyıllar Arasında Horezm’de Özbek Edebiyatı” adlı doktora tezini savunur.

1960 yılında Özbek SSC Bilimler Akademisi Üyesi ve 1966 yılında bu Akademinin akademisyeni seçilir.

1930–1932 yılları arasında N.K. Krupskaya adındaki Fergana Kadın İşçi Fakültesinde, 1933–1934 yılları arasında Semerkant’taki Özbek Komünist Üniversitesinde, 1935–1936 yılları arasında Taşkent’teki S.M. Kirov adındaki Drama Stüdyosunda ve aynı zamanda “Yöş küç” (Genç Güç) dergisinde çalışır.

Sonraki yıllarda (1936–1938) S. Ordjonikidze adındaki Buhara Devlet Pedagoji Enstitüsünde edebiyat ve Özbek edebi dili okutmanlığı yapar, 1938–1944 yılları arasında ise, A. M. Gorkiy Samarkant Pedagoji Enstitüsünde ders verir.

V. A. Abdullayev, bilimsel pedagojik ve sanat faaliyetinde de çok mesai yapmıştır. “Semerkant’ta Nevai” (Semerkant, 1948; Taşkent, 1967, 1968), “Şair Nişatı ve ‘Hüsnü Dil’ Adlı Eseri” (Semerkant, 1955), “Hoksor ve Muntahabul-Lugot Adlı Eseri” (Semerkant, 1955), “Hoksor ve Nişatı” (Semerkant, 1960), B. Valihodjaev ile birlikte yazdığı “Bilim Adamı ve Şairler Şehri Semerkant” (1968), “Asırların nefesi” (1970) ve diğer eserlerinde V. A. Abdullayev, Özbek edebiyatının daha önce incelenmemiş güncel sorunlarını ele almıştır.

V. A. Abdullayev, üniversitelerin filoloji fakülteleri ile ülkenin pedagoji enstitüleri için yazılmış “Özbek Edebiyatı Tarihi” adlı ders kitabının ikinci bölümünün yazarıdır. Zengin malzeme bakımından dikkat çeken bu ders kitabı, 1963 ve 1967 yıllarında olmak üzere iki kez basıldı.

V. A. Abdullayev, hakkında onlarca makale yazdığı Alişer Nevai sanatının büyük uzmanlarından. “XVII-XVIII. Yüzyıllar Arasında Horezm’de Özbek Edebiyatı” adlı araştırmasıyla, XVII-XVIII. yüzyılları arasındaki Özbek edebiyatı tarihinin araştırılmasına büyük katkıda bulunur.

Akademisyen V. A. Abdullayev, edebiyatçı bilim adamlarının yetiştirilmesine büyük önem vermiştir. Onun danışmanlığı altında kırktan fazla yüksek lisans ve iki doktora tezi savunuldu. Ülkenin birçok bilim adamı ve filolog onun öğrencisidir.

Birçok yayının redaktörlüğünü yapan V. A. Abdullayev, “Özbek Dili ve Edebiyatı” dergisinin Redaksiyon Heyeti Üyesi ve “Özbek Sovyet Ansiklopedisi”nin edebiyat redaktörlüğünü yapar.

V. A. Abdullaev, Özbek SSC Yüksek Şurası ve Semerkant Şehir Meclisi milletvekili seçilir.

1.2.1.2.2 Salih Mutallibov

S. Mutallibov 1900 yılında dünyaya gelir. On iki yaşında başladığı medresede Arapça ve Farsça öğrenir. S. Mutallibov, Sovyet okulunu bitiren ilk Özbeklerdendir.

1920–1927 yıllarında Taşkent, Samarkant, Fergana, Hokand’daki orta öğretim kurumlarında ders vermiştir. 1927 yılında Semerkant’ta açılan Pedagoji Akademisinde okumaya başlar ve 1931 yılında buradaki eğitimini

tamamlar. Geleceğin bilim adamı, 1936 yılında yüksek lisans programına başlar ve eğitimini Leningrad’da tamamlar.

1946 yılından itibaren S. Mutallibov, Doğubilimi Enstitüsü’nde Bölüm Başkanlığı yapar, 1950 yılından itibaren ise, Özbek SSC Bilimler Akademisi Puşkin adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nde çalışmaya başlar.

1944 yılında “Hayrat El-Abrar’ın Kritik Metni” konulu yüksek lisans tezini savunur. 1964 yılında ise, Kâşgarlı Mahmut’un “Divanı Lûgat-it Türk” konulu doktora tezini savunur.

S. Mutallibov’un bilimsel çalışmalarının temelini yazıtların basılması, dil ve metin araştırmaları ile pedagoji çalışmaları meydana getirir.

S. Mutallibov, 11. yüzyılın önemli çalışmalarından Kâşgarlı Mahmut’un “Divânü Lûgat’it-Türk” adlı eserinin Özbekçeye çevirisi üzerine çalışır. XIII. yüzyılın değerli eserlerinden “At-Tuhfat-uz-zekiya Fil-Lûgat’it-Türkiya” da S. Mutallibov tarafınca yayına hazırlanır.

S. Mutallibov, “Kutadgu Bilig” ve “Divânü Lûgat’it-Türk” eserlerine dayanarak 1956 yılında “XI. Yüzyıl Eserlerinde Fiil” adlı bir monografi hazırlar. “Morfoloji ve Kelime Hazinesine İlişkin Notlar” (1959) adlı kitabı, Özbekistan’ın üniversitelerinde filoloji bölümlerindeki öğrenciler tarafından uzun yıllar ders kitabı olarak okunur.

S. Mutallibov’un çalışmaları arasında Özbek şair Alişer Nevai ile ilgili çalışmaları önemli yer tutmaktadır. S. Mutallibov, “Bin Bir Gece Masalları”nın 1, 2 ve 8. ciltlerini Arapçadan Özbekçeye çevirir.

1.2.1.2.3 İgor Alekseeviç Batmanov

28 Ekim 1906 tarihinde Ukrayna'nın Lutsk şehrinde bir hizmetli ailesinde dünyaya gelir. 1913 yılında lise eğitimine başlar ve 1923 yılında Sosyal-Ekonomi Meslek Okulu'nu bitirir. 1924 yılından itibaren, Çocuk Esirgeme Kurumunda eğitimci ve ilkokul öğretmeni olarak çalışmaya başlar. Batmanov daha 1922 yılında, kendini geliştirmek amacıyla Türk dillerini öğrenmeye başlar.

Batmanov, Kiev şehrinde Şarkiyat eğitimini tamamladıktan sonra 1930 yılından itibaren Orta Asya'da (Kırgızistan'da) araştırma ve yüksek öğretim kurumlarında çalışmaya başlar. Bilim adamı, Kırgız dilinin önemli teorik ve pratik meselelerinin çözümlenmesine aktif bir şekilde katılır. Bu dilin ilk Rus araştırmacılarından biri olan Batmanov, genel Türkoloji alanında da otoriter bir uzman olur.

1934 yılında İ.A. Batmanov'un doçentliği onaylanır. 1951 yılından itibaren, SSCB Bilimler Akademisi Kırgızistan Birimi'nde Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde Müdür Yardımcısı olarak çalışmaya başlar, 1954 yılından itibaren de bu Enstitü'ye Müdür olarak atanır ve aynı zamanda Kırgız Kadın Pedagoji Enstitüsü'nde Kırgız Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı olarak çalışmaya başlar. 1959 yılından itibaren Türkoloji Bölümü Başkanı olarak, 1963 yılından itibaren de Kırgız SSC Bilimler Akademisi Genel Türkoloji ve Dungan Bilimi Bölümü Başkanlığını yapar.

1941 yılında Batmanov, filoloji bilimleri doktor adaylığını alır, 1950 yılında filoloji bilimleri doktoru olur, 1954 yılında ise, profesörlük unvânına lâıyk görülür. Batmanov, doktora tezini Kırgız dili fonetiği üzerine yazmıştır.

Batmanov'un çalışmaları, Kırgız dili teorisi ve pratiği ve Türkoloji ile ilgili genel konularını kapsamaktadır.

Batmanov, öğrencilerin yaptığı çalışmaların redaksiyonuna çok zaman ve enerji harcar.

Batmanov, öğretmenliğinin yanı sıra dilbilimi ve Türkoloji alanlarında danışmanlık da yapar. Onun öğrencileri ülkenin tüm bölgelerindeki okullarda öğretmenlik yapmakta, yüksek okullarda ve meslek okullarında öğretmenlik yapmakta, yayın ve bilim kuruluşlarında çalışmaktadırlar.

İgor Alekseeviç Batmanov, yüksek lisans öğrencileriyle de çok çalışmıştır. Onun danışmanlığı altında birçok yüksek lisans tezi bitirilmiştir. Onun danışmanlığı altında on kişi tezini savundu.

Batmanov, üniversitelerde çalıştığı sırada bilim adamı ve pedagog olarak genel Türkoloji, Kırgız dilbilimi, Rus ve Kırgız dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerine teori kursları açar. Batmanov, “Mugalimderge Jardam” (Öğretmenlere Yardım) dergisinde redaksiyon komitesinde aktif çalışmalarda bulunur.

Batmanov, bilimsel yayınlarına 1930’lu yıllarda başlar. Onun çalışmaları uzmanlar arasında geniş kabul görür. Araştırmalarının konuları şunlardır: 1) Kırgız dilinin gramer yapısı, 2) Kırgız dilinin fonetik yapısı, 3) Kırgız Dilinin diyalektolojisi ve tarihi, 4) Rus ve Kırgız dillerinin karşılaştırmalı grameri, 5) Eski Türkçe yazıtlarının dili.

Batmanov’ın bilimsel faaliyeti üçe bölünebilir: 1) 1930’lu yılların başından 1940’lı yılların ikinci yarısına kadar; 2) 1940’lı yılların ikinci yarısından 1950’li yıllara kadar; 3) 1950’li ve sonraki yıllar.

Birinci dönem, daha çok ders kitapları, ders yardımcı materyalleri, metodolojik çalışmalar ve ders programlarından oluşur. Bunlara, “Rus Okullarında Özbek Dili Derslerinin Okutulması Metodu” (1932), “Özbek Dili Sentaksı Üzerine Notlar” (1933), “Kırgız Dili Gramerinin Basit Temelleri”

(1933), “Ruslar İçin Kırgız Dili ders Kitabı” (1936) ve başka eserleri örnek gösterilebilir.

30’lu yıllardan sonra yapılan çalışmaları, Kırgız dilinin teorik ve pratik önem taşıyan güncel sorunları konu edilmektedir.

Kırgız dilinin ilmî-tasvirî grameri (“Kırgız Dili Grameri”, I-III baskı ve başka gramer çalışmaları), bu dönemin önemli çalışmalarındandır.

Batmanov, “Kırgız Dili Grameri”nde gramer kategorilerine dikkat çekmekte, Kırgız dilinin gramer yapısını net bir şekilde ifade etmekte, konuşma öğelerinin detaylı sınıflandırmasını vermektedir.

Batmanov’un Kırgız dilinin diyalektleri ve ağızları üzerine yazılmış. “Kırgız Dilinin Kuzey Diyalektleri” (1938), “Kırgız Diyalektlerinin Başlangıç Noktası Üzerine ” (1944) gibi çalışmaları bulunmaktadır.

Batmanov, Kırgız ağızlarının temel özelliklerini sınıflandıran ilk Kırgız dilbilimci olmuştur.

Kırgız edebî dilinin oluşumu ve gelişimiyle ilgili konular üzerine Batmanov’un şu çalışmaları vardır: “Kırgız Edebi Dilinin Oluşum Kaynakları ve Gelişim Yolları” (1947), “Kırgız Edebi Dilinin Oluşumu Meseleleri” (1952).

Batmanov, yabancıların Rus dilini öğrenme konusunda bir dizi çalışma yapar. Bunlar: “Kırgız Okullarında Okutulan Bir Ders: Rus Dili” (1947), “Rus ve Kırgız Dillerinin Gelişim Yolları ve Gramer Araçları” (1947), “Kırgız Okulunda Rus Dilinin Okutulması Metoduna İlişkin Notlar” (1958)’dir.

Son yıllarında Batmanov, Eski Türk yazıtları dilinin incelenmesine çok çaba ve enerji sarf eder. Bu konuda yapmış olduğu çalışmaları, onunbilgisinin derinliğini ve genişliğini ortaya koyar. “Eski Türk Yazıtlarından

Yenisey Yazıtlarının Dili” (1959), “Çağdaş ve Eski Yeniseika” (1962) şeklinde özetlenebilir.

Bu çalışmalarda Batmanov, Yenisey yazıtlarının dilinin detaylı ve esaslı analizini yapar, Kırgızca, Tuvaca, Hakasça, Altayca gibi Çağdaş Türk lehçelerin bu yazıtların diliyle bağlantısını incelemiştir. Bu çalışmalarda tarihe ağırlık verilmiştir.

Batmanov’un, Kırgız dili ve genel Türkoloji ile ilgili yetmişten fazla çalışması vardır.

1.2.1.2.4 Ahmet Ahmetoviç Yuldaşev

30 Temmuz 1920 tarihinde Başkurt OSSC Tuymazı İli Kal’şali köyünde dünyaya gelir. Orta öğretimini takiben Pedagoji Okulu’nun Yabancı Diller Bölümü’nü bitirdikten sonra 1938–1942 yıllarında Almanca öğretmeni olarak çalışır.

A. A. Yuldaşev, 1942–1945 yıllarında askerlik görevini yerine getirir ve verdiği hizmetlerden dolayı yedi madalyayla ödüllendirilir.

A. A. Yuldaşev, 1947 yılında Kuybişev Pedagoji Üniversitesinin Yabancı Diller Fakültesi’nde açık öğretimini tamamlar, aynı sene içerisinde M.V. Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi’nde yüksek lisans eğitimine başlar. A. A. Yuldaşev, Türkoloji ile ilgili hazırlık eğitimini N. K. Dmitriev’in danışmanlığı altında alır. Yüksek lisans tezini savunduktan sonra 1950 yılından itibaren, SSCB Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Türk Dilleri Bölümünde çalışmaya başlar.

A. A. Yuldaşev, doktora adaylık tezini bugüne kadar az incelenmiş Teptyarlerin dili (Teptyarlerin Dili, elyazması, Moskova, 1950) konusunda

hazırlamıştır. A.A. Yuldaşev, Başkurt dilinin Tuymazı ağzı ve kuzey-batı diyalekti üzerine araştırmalar yapar.

Başkurt dilinin diyalektleriyle ilgili malzeme toplama tekniğiyle ilgili özel yönetmeliğin yazarı A. A. Yuldaşev, Başkurt edebi dili ve Çağdaş Başkurtçanın imlâ kurallarıyla ilgili çalışmalar yapar.

A. A. Yuldaşev, Başkurt ve başka Türk dillerindeki fiilin incelenmesi konusuna büyük önem verir. A. A. Yuldaşev, “Baskurt Dilinde Kelime Oluşumu Sistemi ve Fiil Çekimi” (1958) adlı monografide kelime oluşumunun semantiğini ve yapısını detaylı bir şekilde analiz eder. A. A. Yuldaşev, fiil kategorilerini “Baskurt Dilinde Fiilimsi Kategorisi”, “Baskurt Dilinde Şart Kipinin Ayırt Edilmesi ve İzahı”, “Türk Dillerinde Analitizm Sorunu” adlı çalışmalarında incelemiştir.

A. A. Yuldaşev’in “Türk Dillerinde Fiilin Analitik Şekilleri” (1965) adlı monografisinde Çağdaş Türk dillerinde fiilin analitik şekilleri ele alınmakta, bunların başka fiil şekilleriyle karşılaştırılması yapılmaktadır. A. A. Yuldaşev, bu çalışma sayesinde Filoloji Bilimleri doktoru unvânını alır (1966).

A. A. Yuldaşev’in birçok çalışması Başkurt dilinin sentaksı, kelime hazinesi ve etimoloji konuları üzerine yazılmıştır.

1.2.1.2.5 Aliovsat Zakiroğlu Abdullaev

A. Z. Abdullaev’in hem yurt içinde, hem yurtdışında yayımlanmış yaklaşık yetmiş ilmi çalışması bulunmaktadır.

Bilimsel çalışmalarında Azeri dilinin sentaksı ile ilgili meseleler ele alınmakta. Yüksek lisans tezini 1953 yılında savunan A.Z. Abdullaev, 1963 yılında “Çağdaş Azeri Dilinde Birleşik Cümle” konulu doktora tezini savunur.

S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi Azeri Dilbilimi Bölümü başkanlığı görevini yürüten A. Z. Abdullaev'in "Çağdaş Azeri Dilinde Sentaks Bağlantıları", "Azeri Dili Grameri", "Çağdaş Azeri Dili Sentaksı" gibi çalışmalarında Azeri dilinde birleşik cümle, sentaks yapısı konuları incelenmiştir.

Çok sayıda makale yazan A. Z. Abdullaev, birçok ders kitabın da yazarıdır.

1.2.1.2.6 Olga İvanovna İvanova-Şatskaya

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1897 yılında Peterburg'ta bir işçi ailesinde dünyaya gelir. Sağlık memurluğu ve daktilo kurslarını bitiren İvanova-Şatskaya, birkaç yıl fabrikada çalışır. 1919 yılında gönüllü olarak önce hemşire, daha sonra ise askeri sağlık memuru olarak Kızıl Ordu'ya katılır.

O. İ. İvanova-Şatskaya, cepheden döndükten sonra 1922 yılında Leningrad Devlet Üniversitesinin Yakın Doğu Fakültesi Şarkiyat Bölümünü kazanır ve 1929 yılında buradaki eğitimini tamamlar.

O. İ. İvanova-Şatskaya'nın ilk çalışmaları, Sovyetler Birliği bünyesindeki Türk dillerini konuşan cumhuriyetlere düzenlenen bilimsel heyet gezileri sırasında dil, folklor ve etnografya ile ilgili topladığı değerli malzemelere dayalıdır.

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1925 ve 1927 yıllarında Kırım Tatarlarının birçok halk şarkılarını kaydetmiş ve V.V. Radlov, Keller ve A. Olesnitskiy'nin yapmış oldukları kayıtları, köylerde derlediği yeni kayıtlarla karşılaştırma yoluyla Kırım Tatarları folklorunun gelişim dinamiğini ilk kez belirler.

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1926 yılında Azerbaycan'a görevli gittiği sırada Azeri halk şarkılarını kayder⁷ ve (medial lines olarak adlandırılan) b, d sert ünsüzleriyle Azerbaycan dilinin Gence diyalektindeki q ünsüzünün fonetik özelliğini ilk defa ortaya koyar⁸.

O. İ. İvanova-Şatskaya'nın, Türkmen, Azeri ve Kırım Tatarların çok sayıdaki halk şarkılarını konu alan ve yabancı Doğu Bilimi dergilerinde yayımlanan çalışmaları, Sovyet Doğu Biliminin yurtdışında tanıtmış ve T. Koval'skiy, J. Deni, A. Zayançkovski gibi büyük yabancı Türkologların çalışmalarında kullanılmıştır.

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1929 yılında Leningrad'daki SSCB Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü Sekreteri görevine çağırılır ve burada bir dizi konu üzerine kolektif çalışmalar yapar. "Türkmenistan Tarihiyle İlgili Materyaller" (1938–1939) adlı kolektif çalışmanın I. ve II. bölümlerini o yazmıştır. "Doğu Halklarının Masalları" (1938) adlı derleme bir çalışmanın Türkçe masalları onun tarafından tercüme edildi ve işlendi. O. İ. İvanova-Şatskaya, Uygur atasözlerini bir araya toplayan çalışmaya da katılmıştır (1939–1941).

O. İ. İvanova-Şatskaya, savaş öncesi yıllarda Leningrad ve başka Birlik ülkelerin bilimsel araştırma enstitülerinin bir dizi çalışmasına katılır.

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1935 yılında Semferopol Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından organize edilen Sevastopol ve Kerç bölgelerinde Kırım Tatarları folkloru derlemeleri heyetinin çalışmalarında yer alır.

⁷ O. Chatskaia. Quantrins populaires de l'Azerbaïdjan. – "Journal Asiatique", t. CCXII, no: 2.. Paris, 1928.

⁸ Bunun hakkında şu makaleye bakınız: R.O. Şor. İz instrumental'no-fonetiçeskih nablüdeniy o tak nazıvaemom ozvonçenii zadneyaziçnogo v azerbaydjansko-türkskom yazıke. – "Sovetskie yazıkoznanie", t. II, L., 1936.

O. İ. İvanova-Şatskaya, 1940–1953 yılları arasında Leningrad Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinde önce baş eğitmen, 1945 yılından beri de Türk filoloji Bölümünün doçenti olarak çalışır. O. İ. İvanova-Şatskaya, bu yıllar içerisinde Türk folkloru, etnografyası ve bazı Türk dilleriyle ilgili çok sayıda ders verir.

O. İ. İvanova-Şatskaya, okutmanlığın yanı sıra Leningrad Üniversitesinde Türkoloji kadrosunun hazırlanmasına büyük katkıda bulunarak, Türk Filolojisi Bölümünde yüksek lisans öğrencileri için danışmanlık yapmıştır.

1.2.1.2.7 Ahnyaf Nurieviç Kireev

1912 yılında Başkurt Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde bir öğretmen ailesinde dünyaya gelir.

A.N. Kireev, 1939 yılında Başkurt Devlet Pedagoji Enstitüsü Edebiyat Fakültesini bitirir. Savaş öncesi yıllarda “Leninets”, “Sovet Başkortostanı”, “Oktyabr” gazetelerinde çalışır ve “Komsomol’skaya Pravda”nın Başurdistan temsilciliğini yapar.

A.N. Kireev, İkinci Dünya Savaşı sırasında cephede yerini alır.

A.N. Kireev, 1946 yılından 1964 yılına kadar SSCB Bilimler Akademisi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Başkurdistan bölümünde önce başuzman, sonra Edebiyat ve Folklor Bölümünün Başkanı olarak çalışır; 1965 yılından itibaren de Başkurt Devlet Üniversitesi Başkurt Dili Anabilim Dalı Başkanı seçilir.

A. N. Kireev, Başkurt Sovyet folklor ve edebiyat bilimleri alanlarında önemli çalışmalar yapar. Başkurt filolojisinin güncel sorunları ve Başkurt

halkının sözlü edebiyatına ilişkin yaklaşık 150 çalışmanın yazarıdır. 1944 yılında cephede söylenen şarkılar, bilmeceler ve deyimlere yer verildiği “Voenniy Folklor” (Askeri Folklor) adlı kitabı yayımlanır.

1954 yılında Sovyet Sosyalist Komünista Partisi Merkez Komitesi nezdindeki Kamu Yönetimi Akademisini bitiren A. N. Kireev, uzun yıllar Başkurdistan’ın çeşitli bölgeleri ve Çelyabinsk, Orenburg, Kurgan, Sverdlovsk, Kuybişev ve Sratov bölgelerine folklor araştırmalarında bulunmak üzere giden ekipleri yönetir.

Başkurtça ve Rusça olmak üzere yayımlanan “Başkirskiy Narodniy Geroişeskiy Epos” (Başkurt Halk Kahramanlık Eposu) monografisinde (doktora tezi, 1963) Kireev’in kayda geçtiği epik eserleri büyük ilmi değer taşımaktadır. A. N. Kireev, 1960 yılında “Zerkolo narodnoy duşı” (Halk Ruhunun Aynası), “Başkirskiye narodniye poslovitzı” (Başkurt Halk Atasözleri), 1968 yılında “Başkirsiye narodniye zagadki” (Başkurt Halk Bilmeceleri) gibi kitapları yazar. Beş ciltlik “Başkiriya v russkoy literature” (Rus Edebiyatında Başkurdistan) yayınının kurucusu ve genel yayın yönetmeni görevlerini yapar.

Bilimsel çalışmaların yanı sıra A. N. Kireev’in yazarlık tarafı da takdire şayan: O, çocuklar için oyunlar ve kitaplar da yazmıştır.

1.2.1.2.8 Konstantin Kuzmiç Yudahin

Ünlü Türkolog, yaşayan Türk dilleri ve eski Türk yazıtları uzmanı, Sovyet Türkologlarının ilk kurultayının katılımcısı Yudahin, 31 Mayıs 1890 yılında Orenburg Vilayetinde dünyaya gelir.

Çocukluğu, (bugün Kazakistan’da Djambıl olarak adlandırılan) Aulie-Ata şehrinde geçer. Kazak, Kırgız ve Özbeklerle kurduğu yakın ilişkiler, daha

çocuk yaşlarda bu halkların dillerini öğrenmesine vesile olur ki bu, geleceğin bilim adamının ilmi hedeflerini belirler.

K. K. Yudahin, 1906 yılında Taşkent'teki Türkistan Okulunda okumaya başlar, bu sayede Özbekçesini ilerletir ve Farsça öğrenir. 1915 ile 1920 yılları arasında Sincan'da çalıştığı sırada Uygurca da öğrenir.

K. K. Yudahin, 1925 yılında Orta Asya Devlet Üniversitesinde Türk ve İran Filolojisi Bölümünü bitirir. K. K. Yudahin, üniversiteden sonra Leningrad'a gider ve Leningrad Doğu Bilimleri Enstitüsünde Özbekçe, Kazakça ve Kırgızca öğretmeni olarak çalışır. Aynı zamanda SSCB Bilimler Akademisi ve Leningrad Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde çalışır.

Bugüne kadar yayımlanan tüm Özbekçe-Rusça sözlüklerin temelinde 1927 yılında K. K. Yudahin tarafından hazırlanan ve yayımlanan “Özbekçe-Rusça Sözlük” yatmaktadır. K. K. Yudahin, aynı yıllarda Kırgızca-Rusça Sözlüğü hazırlamaya başlar.

K. K. Yudahin, 1932 yılında Moskova'ya taşınır ve Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde Uygur Dili Bölümünün başına geçer. Onun, “Türk-Tatar Alfabelerde Bazı Harflerin Kısılması Üzerine”, “Yeni Kırgız Alfabeti Üzerine” adlı makaleleri, Orta Asya halklarının dillerinin imlâsı ve terminolojisi gibi konuların aydınlatılmasında büyük rol oynamıştır. Kırgız dilinin bugünkü alfabesi ve imlâ kuralları, K. K. Yudahin'in katılımıyla hazırlanmıştır. O, Dungan yazısı üzerine yapılan çalışmalara da aktif bir şekilde katılmıştır.

K. K. Yudahin, 1940 yılında profesörlük unvanını alır.

K. K. Yudahin, 1944 yılında Kırgızistan'a taşınır. Burada K. K. Yudahin, SSCB Bilimler Akademisi Diller Enstitüsü Kırgız Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bölümünün başına geçer (1944–1952), M. V. Frunze Kırgız Devlet Pedagoji Enstitüsünde (1946–1951), V. V. Mayakovskiy Frunze Kadın Pedagoji

Enstitüsünde (1951–1954) ve Fergana Pedagoji Enstitüsü Özbek Dili Bölümünde profesör olarak çalışır.

K. K. Yudahin, verimli bilimsel çalışmaları için 1949 yılında Filoloji Bilimleri Doktoru unvanını alır.

K. K. Yudahin'in Kırgızca-Rusça Sözlüğünün (1965) yayımlanması, Türkoloji için büyük bir gelişme olur. Bu çalışması için 1967 yılında SSCB Devlet Ödülüne laik görülür.

1.2.1.2.9 Bolot Muratalieviç Yunusaliyev

1913 yılında fakir bir çiftçi Kırgız ailesinde dünyaya gelir. Çalışmaya 20 yaşlarında başlar.

1938–1941 yıllarında “SSCB Yüksek Konseyi Bilgileri” Kırgız yayın organının genel yayın yönetmenliğini yapar.

B. M. Yunusaliyev, İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1942–1945) Sovyet Ordusunda askerdir. 1945–1951 yılları arasında, Kırgız SSC Milli Eğitim Bakanıdır.

1949 yılında yüksek lisans tezini savunur, 1954 yılında da, filoloji bilimleri doktoru olur. Aynı yıl profesörlük unvânını alır ve Kırgız SSC Bilimler Akademisi üyesi seçilir.

1954–1960 yıllarında Kırgız Devlet Üniversitesi Kırgız Dili Bölümü Başkanı görevinde bulunur. Bu bölümde çalıştığı sırada Kırgız edebi dilinin tarihi, Kırgız diyalektolojisi, Kırgız tarihi ve kelime hazinesi üzerine akademik kurslar açar.

B. M. Yunusaliev, Kırgız dili tarihi, diyalektolojisi ve Manasoloji ile ilgili elliden fazla çalışma yapmıştır.

B. M. Yunusaliev'in "Kırgız Dilinin Kelime Hazinesi", "Kırgız Halk Dilinin Oluşumu Sorunları" ve "Kırgız Diyalektolojisi" adlı çalışmaları çok büyük değere sahiptir.

Doktora tezi olan "Kırgız Dilinde Köklü Kelimelerin Gelişimi" çalışmasında, Kırgız diline yakın ve uzak akraba dillerle ilgili karşılaştırmalı tarihi analiz yapılmakta. B. M. Yunusaliev'in bu çalışması, sadece Türkologların değil, Moğol bilimcilerin de dikkatlerini çekmiştir. B. M. Yunusaliev, tarihi verileri karşılaştırma yoluyla Kırgız dilbiliminde ilk defa, Kırgız dilinin Kırgız halkının tarihiyle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür.

B. M. Yunusaliev, Manasoloji üzerine de önemli çalışmalar yapar. Onun katılımıyla dört ciltlik Kırgız kahramanlık destanı "Manas" basılır.

B. M. Yunusaliev, büyük "Rusça-Kırgızca Sözlük" ve "Kırgız Dilinin İmlâ Sözlüğü" gibi çalışmaların redaktörlüğünü yapmıştır. "Mugalimderge jardam" (Öğretmenlere Yardım) adlı derginin genel yayın yönetmenliğini yapar.

1.2.1.2.10 Umar Bablaşeviç Aliyev

Karaçay-Balkar Otonom Cumhuriyeti Karaçay İli Ogarı Teberdi (Yukarı Teberdi) köyünde fakir bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

1933 yılında Rostov Pedagoji Enstitüsünü bitirir. Öğrencilik yıllarında A. Samoyloviç ve büyük U. Aliev'ten Türkoloji eğitimi alır.

U. B. Aliev, 1934 yılında Karaçay-Balkar Devlet Pedagoji Enstitüsü Karaçay-Balkar dili öğretmeni olarak çalışmaya başlar. Ülkenin çeşitli yüksek

eğitim kurumlarında doçent, profesör, bölüm başkanı, dekan, rektör yardımcılığını yapar.

1943 yılında yüksek lisans tezini savunur, 1962 yılında da filoloji bilimler doktoru unvanını alır.

U. B. Aliev, yüksek eğitim kurumlarında çalıştığı süre içerisinde çağdaş Rus dili, genel dilbilim, karşılaştırmalı gramer, Karaçay-Balkar filolojisiyle ilgili orijinal kurslar açarak, yüksek eğitim kurumlarında Karaçay-Balkar dili ve edebiyatıyla ilgili kurs geleneğini başlatan bir bilim adamıdır.

U. B. Aliev, 1937–1928 yıllarında Balkar okullarının II-IV, V-VII. sınıfları için ders kitaplarını hazırlar, anadili ve edebiyatı üzerine okul programları yazar, çalışmalarında Karaçay-Balkar dilinin imlâ kuralları konusunu işler. U. B. Aliev'in ders kitapları, defalarca basılır.

Ünlü Türkolog ve Rus dilbilimcisi U. B. Aliev, otuz civarında bilimsel çalışma yapar. U. B. Aliev'in şu çalışmaları tamamen veya kısmen basılır: kelimenin leksik ve gramatik anlam birliği analizi ve kelime gelişiminin hareket noktası olan bu birliğin bozulması üzerine yazılmış “Kelime ve Sözcükler” (20 kitap sayfası), bileşik cümle yapısını ele alan “Rus ve Karaçay-Balkar Dillerinde Birleşik Cümle Meselesi” (40 kitap sayfası).

“Karaçay-Balkar Dilinde Sıfatfiil ve Zarffiiller”, “Karaçay-Balkar Dilinde Fiil Çekimi ve Zamanlar”, “Karaçay-Balkar Dilinde Bileşik Cümle”, “Karaçay-Balkar Dilinde Kök Melesi”, “Karaçay-Balkar Dilince Bileşik Cümle”, “Karaçay-Balkar Dilinde Dilektik Ayırım” ve başka toplamalarda U.B. Aliev'in çeşitli zamanlarda yayımlanan makaleleri bilim ve uygulama açısından büyük önem taşımaktadır.

Profesör U. B. Aliev, Karaçay-Balkar, Kumukça ve Nogay dilleriyle ilgili çok bilim adamını yetiştirmiştir.

U. B. Aliev, Karaçay-Balkarya'da şair olarak da bilinmektedir.

1.2.1.2.11 İzzat Atahanoviç Sultanov

Özbek SSC Bilimler Akademisi üyesi, Filoloji Bilimleri Doktoru, Profesör İzzat Atahanoviç Sultanov, 1910 yılında Kırgız SSC Oş şehrinde bir zanaatkâr ailesinde doğar.

İ. A. Sultanov, önce Talim Terbiye Okulunda (1929), daha sonra ise SAGU Kamu Bilimleri Fakültesinde öğrenim görmek üzere (1930) Taşkent'e taşınır.

İ. A. Sultanov, 1934–1936 yıllarında Özbek SSC Bilimler Akademisinde yüksek lisans yapar ve aynı zamanda “Kambagal” ve “Kzıl Özbekistan” gazetelerinin genel sekreteri ve edebiyat ve sanat bölümünün müdürü olarak çalışır. Gazeteci ve eleştirmen olarak İ. A. Sultanov, Özbek klasik edebiyatı, folkloru ve kardeş halklar ve dünya edebiyatları alanında bilgilerine bilgi katarak basında boy gösterir.

İ. A. Sultanov, Özbek folkloruyla ilgili malzemelerin derlenmesine, araştırılmasına ve materyallerin yayınlanmasına (“Malikan Husnuabar”) aktif bir şekilde katılır, önemli Özbek klasikleri Nevai ve Maşbar eserlerini inceler ve otuzlu yıllarda büyük metodolojik ve teorik önem taşıyan makaleleriyle kendisinden söz ettirir.

İ. A. Sultanov, o yıllarda A. Lunaçarskiy'nin “Lenin ve Edebiyat Bilimi” adlı eserini, A. S. Puşkin'in “Beklin Hikâyeleri” ve “İstasyon Görevlisi” adlı eserlerini Özbekçe'ye tercüme eder. Tercümeler hakkında makaleler yazar (“Masallar ve Beyaz Şiirin Sorunları” – 1937), Özbek okurları arasında Rus klasik edebiyatı ve folklorunun propagandasını yapar: A. S. Puşkin ve A. P. Çehov hakkında makaleler yazar (“A. S. Puşkin ve Halk Sanatı”, “Anlatıcı Çehov” – ikisi de 1937). İ. A. Sultanov, bu çalışmalarında Özbek edebiyat

bilimindeki Rus ve Batı edebiyatlarıyla ilgili kargaşaya açıklık getirmeye çalışmakta. İ. A. Sultanov, Lenin'in geçmişin derin mirasını bilmeden yeni bir edebiyatın ve kültürün oluşturmanın yanlış olduğu yönündeki öğretisini ilke edinir.

İ. A. Sultanov tarafından oluşturulan “Edebiyat Teorisi” otuzlu yıllarda Özbekçe yazılmış tek yönetmeliktir.

İ. A. Sultanov, 1946 yılında “Alişer Nevai'nin ‘Mezanul-ayzan’ Eserinin Teorisi ve Kritik Metniyle İlgili Çalışma” konulu tezini başarıyla savunur.

İ. A. Sultanov, 1950–1955 yıllarında SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü doktorudur. Aynı zamanda İ.A. Sultanov, Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi SSCB Hakları Edebiyatı Bölümünde öğretmenlik yapar.

İ. A. Sultanov, 1955 yılında “Özbek Edebiyatında Sosyalist Realizmin Tarihi” adlı doktora tezini savunur. Böylece İ. A. Sultanov, Özbek bilim adamları arasında doktor unvânına laik görülen ilk bilim adamı olur.

İ. A. Sultanov, sonraki yıllarda şu değerli çalışmaları yazar: “Yirmili Yılların Özbek Sovyet Edebiyatının Sanat Metodolojisi Meselesi Üzerine” (1953), “Özbek Edebiyatında Sosyalist Realizmin Oluşumunda Hamza Eserlerinin Rolü” (1954), “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Tarihi-Edebi Sürecin Özelliği Üzerine” (1955), “Özbek Edebiyatının Tarihini Derine ve Etraflıca İnceleyeceğiz”, “Yazar Abdulla Kadiri Hakkında” (1956), “Sovyet Edebiyatının Bazı Meseleleri” (1958), “Rus Kültürünün Büyüklüğü” (1963), “Büyük Yetenek” (Muhtar Auezov hakkında - 1967), “Nevai ve Çağdaşlık” (1968), “Nevai Ruhunun Defteri” (1969).

İ. A. Sultanov, verimli bilimsel ve sanatsal çalışmanın yanı sıra yeni kadroların –filoloji bilimleri yüksek lisans ve doktora öğrencileri– yetiştirilmesine de büyük katkıda bulunur.

İ. A. Sultanov, iki ciltlik “Özbek Sovyet Edebiyatına İlişkin Notlar” adlı eserin ve bu eseri baz alan, Moskova’da yayımlanan bir ciltlik “Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi” çalışmanın yazarlarından biridir. “Edebiyat Teorisi Notları” onun koordinasyonu altında hazırlanır.

İ. A. Sultanov, bilimsel ve pedagojik çalışmaların yanı sıra başarılı sanat çalışmalarında da bulunur. “Kartal’ın Uçuşu” (1940), “Alişer Nevai” (1941), “Vicdan” (1960), “Meçhul” (1963) dramaları, “Rusya’dan Gelen Işık” (1959), “Fedakâr” (1965) adlı film senaryoları, “Şair Kalbi” librettosuyla İzzat Sultanov, Özbek tiyatro ve sinema dramaturjisine de büyük katkıda bulunur.

İ. A. Sultanov, Özbek SSC Bilimler Akademisi A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü Edebiyat Teorisi Bölümünün başkanlığını da yapmıştır.

1.2.1.2.12 Luka Nikiforoviç Haritonov

RFSSC ve Yakut OSSC Bilimler Akademisi’nin fahri faaliyet adamı, Filoloji Bilimleri Doktoru, Profesör Luka Nikiforoviç Haritonov, 4 Ekim 1901 tarihinde Gornıy mıntıkasının (eski Namsk Ulusu) Atamay köyünde hayvancılık yapan fakir bir Yakut ailesinde dünyaya gelir.

1917 yılında iki yıllık Namsk Mektebini bitirir, 1922 yılında ise, Yakut Pedagoji Okulu’ndan mezun olur. N. K. Krupsakaya Komünist Eğitim Akademisi’nde eğitimini tamamlayan L.N. Haritonov, okul müfettişi olarak çalışır ve 1929 yılından itibaren örnek teşkil eden Yakut Ulusal Okulunun yöneticiliğini yapar.

O dönemde Yakutya’da ulusal dilde eğitim metodu üzerinde çalışmalar başlar. L. N. Haritonov, bu işin temelini atanlardan ve aktif katılımcılarından. Onun, söz konusu metot üzerine yaptığı ilk çalışmaları “Mücadelemiz Kalite İçin” ve “Okuryazarlık İçin Mücadele” 1934 yılında

yayınlanır. Sonra Yakut (orta öğretim) okullarında Yakut ve Rus dili derslerinin verilmesi metodolojisi üzerine “Yazıdaki Yanlışlarla Mücadele”, “Yazma Öğretisi Üzerine”, “Yakut Ulusal Okulunda Rus Dili” adlı eserleri gelir.

L. N. Haritonov, 1936 yılında SSCB Bilimler Akademisi Dil ve Yazı Enstitüsü’nde yüksek lisansa başladı, 1939 yılında ise “Yakut Dilinde Zarflar” konulu tezini başarıyla savunur.

L.N. Haritonov, aynı sene Yakut Pedagoji Enstitüsü Yakut Dili ve Edebiyatı Bölümünün başına getirilir ve burada pedagoji faaliyetinin yanı sıra bilimsel çalışmalarda da bulunur. 1943 yılında, temelinde tez konusunun bulunduğu “Yakut Dilinde Değişmeyen Kelimeler” adlı kitabı yayınlanır. L. N. Haritonov, Yakut dilindeki ses taklidi ve türemiş kelimeler, ünlemler meselesini ele alanlardan ilki.

L. N. Haritonov, 1947 yılında kendisinden önce yazılmış çalışmaları toplayarak çağdaş Yakut dilinin fonetiği ve morfolojisini net ve tam olarak aydınlatığı, üniversiteler için yardımcı kitap mahiyetinde “Çağdaş Yakut Dili (Fonetiği ve Morfolojisi)” adı altında bir monografi yayınlar. Sovyet ve yabancı Türkologlardan tam puan alan bu çalışma, Yakut dilini inceleyenlerin masalarında günümüzde de bulunur.

L. N. Haritonov, 1954 yılında “Yakut Dilinde Fiil Kökü Tipleri” adı altındaki teziyle doktarasını savunur. Bu değerli bilimsel çalışma, Moskova’da SSCB Bilimler Akademisi tarafınca basılır ve Akademi Yüksek Şura Ödülüne layık görülür. Bu çalışma, uzmanlar tarafından çağdaş Türkoloji alanında büyük teorik bir başarı olarak değerlendirilir.

L. N. Haritonov’un 1960 yılında yayınlanan “Yakut Dilindeki Fiil Çeşitlerinin Şekilleri” adlı monografisi, Türkolojiye yaptığı önemli bir başka katkısıdır.

Bu monografiden sonra Yakut dilindeki filin etkin çatısı konusunu ele alan kitabı 1963 yılında SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayınlanır.

L. N. Haritonov, leksikografi sorunlarına da büyük önem vermiştir. Bir dizi tatbiki sözlüklerin yazarı Haritonov, 1968 yılında Moskova’da yayınlanan Rusça-Yakutça Büyük Sözlüğün redaktörlüğünü yapar, “Sovyet Ansiklopedisi” yayın kuruluşu tarafından yayımlanan Yakutça-Rusça Sözlüğün hazırlar. Bilim adamı Haritonov, bir dizi makalede Yakut dili tarihini ve Yakut dilbiliminin önde gelen temsilcilerinin faaliyetlerini ele almaktadır.

1.2.1.2.13 Ulug Taşmuhammedoviç Tursunov

9 Ocak 1905 tarihinde Fergana İli Kokand şehrinde dünyaya gelir.

U. T. Tursunov, 1927 yılında Fergana Meslek Okulunda eğitimini tamamladıktan sonra Kokand ve Margelan’da öğretmenlik yapar. Leningrad Şark Enstitüsünü kazanan ve oradaki eğitimini tamamlayan U.T. Tursunov, 1939 yılında Özbekistan SSC Halk Komitesi’nde Özbek Dili ve Terminolojisi Bölümünde görev yapar, daha sonra ise, Kültür Oluşum Enstitüsünde bölüm başkanlığı ve başuzman olarak çalışır, Orta Asya Devlet Üniversitesi (bugün Taşkent Devlet Üniversitesi) Pedagoji Fakültesinde öğretim üyeliği yapar.

U. T. Tursunov, 1934–1936 yılları arasında Dil ve Edebiyat İlimi Araştırma Enstitüsünün başkan yardımcılığını ve Dil Bölümünün başkanlığını yapar.

U. T. Tursunov, 15 Mart 1936 tarihinden itibaren Semerkant Devlet Üniversitesinde önce doçent olarak çalışır, sonra da Özbek Dil Bilimi Bölümünün başkanlığını yapar.

U. T. Tursunov, 1941 yılında “Özbek Dilinde Kelimelerin Oluşumu” konulu yüksek lisans tezini savunur.

U. T. Tursunov’un bilimsel faaliyetini, katıldığı İkinci Dünya Savaşı böler.

U. T. Tursunov’un ilk çalışması olan “Özbek Dilinde Fiilin Oluşumu” 1930 yılında yayınlanır. U. T. Tursunov, o zamandan beri Özbek dili ve diyalektlerinin tarihi, imlâ kuralları ve terminolojisi, noktalama işaretleri ve edebi dilinin incelenmesi, leksikoloji ve leksikografisi, Özbek edebi dilinin oluşum ve gelişimi tarihi gibi Özbek dilbiliminin her alanıyla ilgili birçok çalışma yapar. Bu çalışmaların en önemlileri şunlardır: “Çağdaş Özbek Edebi Dilinin Bazı Sorunları”, “Özbekçe Terminolojiyi Zenginleştirme Yolları”, “Samarkant Bölgesi Özbekçe Ağzların Sınıflandırılması İle İlgili Materyaller”, “Özbek Dilindeki Sinharmonizm Üzerine”, “Gelişiminin Yeni Aşamasında Özbek Diyalektolojisi”, “Diyalektoloji Bakımından Halk Destanları Dilinin Araştırılmasının Önemi”, “Çağdaş Özbek Dilindeki Ekler”.

Bir dizi ders kitabı ve yardımcı kitap yazarı U. T. Tursunov’un, “Çağdaş Özbek Dilinin Morfolojileri” (1960, J. Muhtarov ile birlikte yazıldı), “Çağdaş Özbek Dili” (1964, J. Muhtarov ve Ş. Rahmatullaev ile birlikte yazıldı), “Özbek Dili Tarihiyle İlgili Notlar” (1969), “Özbek Edebi Dilinin Kelime Hazinesinin Bazı Meseleleri” (1971) ve başka ortaklaşa yaptığı çalışmaları da var.

U. T. Tursunov, bilim adamlarının yetişmesinde de büyük katkıda bulunur. Onun danışmanlığında kırka yakın yüksek lisans tezi savunulmuştur. Onun öğrencileri arasında doktor ve profesör olanlar da var.

1.2.1.2.14 Valey Nigmatullovich Hangeldin

1891 yılında Başkurt Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bugünkü Belebeevskiy İli Staro-Sannı köyünde bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

Tatar Yüksek Okulu “Galia”da okuduktan sonra Ufa, Perm’, Akmolinsk, Sverdlovsk şehirlerindeki eğitim kurumlarında öğretmenlik yapar.

V. N. Hangeldin, 1931 yılında Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsünde yüksek lisansa başlar ve 1934 yılında “Tatar Dilinde Tamlama ve Sentaks İlişkisini İfade Yolları” adlı tezini başarıyla savunur.

V. N. Hangeldin, SSCB Bilimler Akademisi’nin Kazan biriminin kurulduğu günden itibaren Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünde çalışır. Birkaç yıl Dil Bölümü başkanı görevini yürütür.

V. N. Hangeldin’in ilk makaleleri 1914–1915 yılları arasında “Tormış”, “Kommunist” (Sverdlovsk) gazeteleri ve “Karmak” (Ufa) dergisinde yer almaya başlar. V.N. Hangeldin, 1924 yılından itibaren ilk ve ortaokullarda okutulan ders programları ve kitaplarının hazırlanmasına katılmaya başlar ve “Belem” (Ufa) dergisinin sayfalarında Tatar ve Başurt dilleriyle ilgili meseleleri konu alan makaleleriyle okurla buluşur. V. N. Hangeldin, Başkurt dilinin okutulması metoduyla ilgili bir kitap yazar ve yayımlar.

V. N. Hangeldin, otuzlu yılların ortasında dilbilimci G. Alparov ile birlikte ilkokullar için Tatar dilinin grameri ve Tatar dilinin okutulması programını yazar. Otuzlu yılların sonunda ise, Rusça-Tatarca Temrinler Sözlüğünün hazırlanması çalışmalarına katılır.

1954 yılında “Tatar Dilinin Grameri (morfoloji)” adlı çalışması yayınlanır. 1959 yılında Tatar dilinin morfolojik ve sentaks yapısını detaylı bir şekilde aydınlatan “Tatar Dilinin Grameri” adlı çalışması yayınlanır.

1.2.1.2.15 Sergey Markoviç Şapşal

9 Mayıs 1873 yılında Bahçesaray şehrinde bir Karaim ailesinde dünyaya gelir.

Peterburg'ta özel okuldan mezun olduktan sonra 1894 yılında Peterburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Arap-Fars-Türk Dilleri Bölümünde okumaya başlar. Buradaki eğitimini 1899 yılında tamamlayan S.M. Şapşal, 1900 yılında Tebriz'e (İran) yollanır.

1909 yılında İran'dan Peterburg'a dönen Şapşal, Peterburg Üniversitesi Türk Dili Kürsüsünde okutmanlık yapar ve aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı Eğitim Dairesinde Doğu dilleri eğitmenliğini yapar. Üniversitede çalıştığı sırada S. E. Malüv, V. İ. Filonenko ve başkaları gibi ünlü Türkologlar ondan ders alır.

1911 yılında, Yakın ve Uzak Doğu olmak üzere iki bölümden oluşan Peterburglu Rus Oryantalistler Birliği kurulur. Birliğin "Vostoçnyy sbornik" (Doğu Toplamaları) adlı kendi yayın organı faaliyete başlar. S. M. Şapşal, uzun yıllar Yakın Doğu Bölümünün başkanlığını yürütür ve "Vostoçnyy sbornik"ın genel yayın yönetmenliğini yapar.

S. M. Şapşal, Karaimlerin toplumsal hayatında önemli rol oynar. 1915 yılında Kırım'daki Karim Topluluğunun başkanı seçilen Şapşal, Karaim Tarih-Etnografya Müzesini ve Karaimlerin tarihi, etnografyası ve filolojisi ile ilgili topladığı kitaplardan oluşan "Karay Bitikligi" adlı bir kütüphane kurar.

S. M. Şapşal, 1928 yılında Polonya'ya taşınır ve önce Doğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsünde, daha sonra ise Vilen Üniversitesinde Türk dili profesörü olarak çalışır.

Polonya'da yaşadığı sırada S. M. Şapşal, Polonya Oryantalistler Birliğinin başkanı seçilir, Lvov Üniversitesinde filoloji doktoru ünvanını alır ve Krakov Bilimler Akademisi üyesi olur.

S. M. Şapşal, Vilnüs'te Karaim Tarihi, Edebiyatı ve Dili Severler Birliğini ve Karaim Etnografya Müzesini kurar.

18 Kasım 1961 yılında Vilnüs'te vefat eden S. M. Şapşal'ın vasiyeti üzerine özel kütüphanesi ve elyazmalarını SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsüne bağışlanır.

S. M. Şapşal'ın ilk çalışması olan "Cuft-Kale'de Kırım'daki Karaimler" 1896 yılında Peterburg'ta Rusça yayınlanır. Bu çalışma, S.M. Şapşal'ın Karaimlerin tarihi ve kültürü üzerine yapacağı bir dizi araştırmasının birincisidir.

S. M. Şapşal, Karaim-Hazar sorununa ilişkin "Karaimler" (Odessa, 1897) ve "Kırım Karay Türkleri" (İstanbul, 1923) adlı makaleler yazar.

S. M. Şapşal'ın diğer tarihi etnografya araştırmalarından şunları belirtmek gerekir: 1) "Kırım Hanlarının Hizmetindeki Karaimler". – "Karaimsk Fikri" (Vilno, 1929); 2) "Kırım Hanlığı Tarihi İçin Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Önemi". – "Roçin Orientalistıçnı" (Lvov, 1934); 3) "XVII-XVIII Yüzyıl Kırım Hanlarının ve Kadı-askerlerin Yarlıkları ve Hucetleri" (İstanbul, 1928); 4) "Tarhan Yarlıkları Meseleri Üzerine" (Moskova, 1953).

S. M. Şapşal'a ait çok sayıda elyazması S. M. Şapşal Fonunda bulunmaktadır.

1.1.2.1.2.16 Ervand Vladimiroviç Sevortyan

22 Ekim 1901 yılında Yalta'da bir işçi ailesinde dünyaya gelir.

Orta öğrenimini Simferopol'de tamamlayan E. V. Sevortyan, 1921 yılında Tavria Üniversitesi Matematik Fakültesini, 1925 yılında ise, M. V. Frunze Kırım Pedagoji Enstitüsü Doğubilimi Bölümünü kazanır ve 1930 yılında buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Moskova ve Leningrad'daki

Dilbilim Enstitüsünde yüksek lisans programını bitirir (1931–1935). 1936 yılında Moskova’da yaşamaya başlar.

E. V. Sevortyan, Türk dillerinde kelimenin morfolojik ve semantik yapısı, gramer, kelime hazinesi, kelime oluşumu ve değişimi, tamlama ve cümle ve daha başka konularda çalışmalar yapmıştır. “Türk Dillerinde İsim Çekimi Tarihine Doğru” (1948), “Türk Edebi Dilinin Fonetik” (1955), “Türk Dillerindeki Sıfatların Tarihinden” (1963), “Azeri Dilinde Fiil Yapım Ekleri” (1966), “Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü’ne İlişkin Deneme Makaleleri” (1966), “Sovyet Türkolojisinde Gramer Meseleleri” (1968), “Gramer Üzerine Yapılmış Türkoloji Araştırmalarına İlişkin Birkaç Not” (1970), “Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü” (1971), “N. K. Dmitriev’in Dil Mirası ve Çağdaş Sovyet Türkolojisi” (1971) ve daha başka çalışmalar E.V. Sevortyan tarafından yapılmıştır.

E. V. Sevortyan’ın en önemli çalışması “Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü”dür.

1.2.1.2.17 Aziz Şarif

28 Mart 1895 yılında Nahçıvan’da (Azerbaycan SSC) dünyaya gelir.

İlkokulu doğduğu yerde bitirir. Orta öğrenimini Tifliste tamamlar. Yine Tiflis’te Ticaret Okulunu bitirdikten sonra A. Şarif, 1915 yılında Moskova Ticaret Enstitüsünü kazanır.

A. Şarif, İkinci Dünya Savaşı sırasında A.M. Gorkiy adındaki Moskova Edebiyat Enstitüsünde eğitimini tamamlar ve A.S. Puşkin adındaki Tiflis Edebiyat Enstitüsünde Rus edebiyatı okutmanlığını yapar.

1947 yılında “Abdurragimbek Ahverdov’un Hayatı ve Sanatı” konulu yüksek lisans tezini savunur. 1950 yılından itibaren önce A.M. Gorkiy

adındaki Dünya Edebiyatı Enstitüsünde, daha sonra SSCB Bilimler Akademisinde uzman olarak görev yapar.

1957 yılında “Calil Mamedkulizade’nin Hayatı ve Sanatı” adlı doktora tezini savunur. 1962 yılında ise profesör ünvanına laik görülür.

A. Şarif, yazdığı çok sayıda makalede Azeri klasik ve Sovyet edebiyatına ilişkin meselelere yer vermekte.

Çalışmalarının büyük bölümünde, Vagif, M.F. Ahundov, A. Ahverdov, Sabir, C. Mamedkulizade ve daha başka Azeri klasiklerin hayatı ve sanatını ele almakta.

A. Şarif’in tercümeleri sayesinde Azeri okur, N.V. Gogol’un “Evlilik”, A.N. Ostrkovskiy’nin “Balzaminov’un Evliliği”, M. Gorkiy’nin “Ana”, A. Fadeev’in “Yıkım” K. Simonov’un “Şehrimizin Genci” gibi eserleri ana dilinde okuma fırsatını bulur.

1.2.1.2.18 Ayub Guliamoviç Guliamov

1914 yılında Taşkent’te dünyaya gelir. 1932 yılında Pokrovskiy İşçi Fakültesini, 1936 yılında ise, Akşam Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesini bitirir.

1940 yılında “Özbek Dilinde Belirteç” adlı yüksek lisans tezini, 1957 yılında ise, “Özbek Dilinin Tarihi Kelime Oluşumu Sorunları” adlı doktora tezini savunur.

A. G. Guliamov’un “Özbek Dilinde Belirteç” adlı ilk monografisi, 1940 yılında Özbekçe ve Rusça olarak yayımlanır.

1944 yılında “Özbek Dilinde Çoğul Kategorisi” adlı monografisi, 1947 yılında da “Özbek Dilinde Vurgu” adlı bir başka monografisi yayınların.

A. G. Guliamov, “Özbek Dili Etimoloji Sözlüğü İçin Malzemeler” adlı çalışmanın yazarıdır.

Profesör A. G. Guliamov, gazete ve dergi makaleleri ve çeşitli ders programları dışında tarafından beş yüz civarında çalışma yapılmıştır.

1940 yılında meslek okulları için Özbek dilinin grameriyle ilgili ders kitabı, 1943–1944 yıllarında A. K. Borovkov, Z. M. Magrufov ve T. Ş. Şermuhamedov ile ortaklaşa yaptığı “Özbek Dilinin Grameri” adlı ders kitabı yayımlanır.

1.2.1.2.19 Fattah Abdullaeviç Abdullaev

16 Ocak 1914 yılında (bugün Cambıl) Aulieata şehrinde dünyaya gelir. Kattakurgan’daki A. İkrarov Pedagoji Okulunu bitirdikten sonra 1933 yılında Leningrad Üniversitesi Filoloji Fakültesinde okumaya başlar. Burada İ. Y. Kraçkovskiy, İ. İ. Meşaninov, E. Bertels, N. K. Dmitriev gibi ünlü doğubilimciler ve Türkologlardan ders alır.

F. A. Abdullaev, 1939 yılında Taşkent’e döner ve Nizami adındaki Taşkent Devlet Pedagoji Enstitüsünde (1939–1944 yılları arasında) Özbek Dili Kürsüsünde çalışmaya başlar.

1946 yılında “Özbek Dilindeki Arapça Alıntılar” konulu yüksek lisansını savunur. Sonraki yıllarda önce Namangan Öğretmen Enstitüsü, sonra Horezm Pedagoji Enstitüsünde Özbek Dili Kürsülerinin başına geçer.

Horezm'deyken “Urgenç Ağzının Bazı Fonetik Özellikleri”, “Özbek Dilinin Horezm Ağzlarının Araştırılması Tarihine Doğru”, “Horezm Ağzlarının Sınıflandırılması Meselesi”, “Özbek Dilinin Horezm Ağzları” (1961), “Horezm Ağzlarının Fonetigi” (1967) gibi çalışmaları yapar.

1961 yılında “Horezm Ağzlarının Fonetigi” adlı doktora tezini savunur.

1957 yılından beri Özbek SSC Bilimler Akademisi bünyesinde çalışmaya başlar ve aynı zamanda Nizami adındaki Taşkent Pedagoji Enstitüsü ile V. İ. Lenin Taşkent Devlet Üniversitesinde öğretim üyeliği yapar.

F. A. Abdullaev tarafından Özbek dilinin diyalektolojisi, kelime hazinesi, fonetiği, tarihi ve grameri üzerine 80 civarında çalışma yapmıştır.

1.2.1.2.20 Viktor Vasilyeviç Reşetov

10 (23) Mart 1910 yılında Taşkent'te dünyaya gelir.

Orta Asya Devlet Üniversitesi Pedagoji Fakültesi Edebiyat Bölümü ve Şarkiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünü bitirdikten sonra V.V. Reşetov, yüksek öğretim kurumlarında Rus gruplarında Özbek dili öğretmeni ve Rus olmayan gruplarda Rus dili öğretmeni ünvanını alır.

1940 yılında yüksek lisans programını tamamlar ve 1952 yılında filoloji bilimleri doktoru ünvanına laik görülür.

1963 yılının Kasım ayından itibaren Özbek Pedagoji Enstitüsü rektörü görevini yürütür.

V. V. Reşetov, 140'tan fazla araştırma, ders kitapları, makale, Türkolojiyle ilgili güncel sorunlarla ilgili ve Rus olmayan okullarda Rus dilinin okutulması metodolojilerin yazarıdır.

V. V. Reşetov tarafından Özbek dilinin diyalektolojisi üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır.

1.2.1.2.21 Nikolay Aleksandroviç Baskakov

1905 yılında Arhangel'sk İli Sol'viçegodsk şehrinde dünyaya gelir.

1930 yılında Moskova Üniversitesini bitirdikten sonra V. V. Bartold, V. A. Gordlevskiy gibi ünlü doğubilimcilerden ders alır.

Karakalpak diliyle ilgili yapılan ilk araştırması 1930 yılında yayımlanan N. A. Baskakov'un, 301 civarında çalışması bulunmaktadır.

N. A. Baskakov, daha çok Karakalpak, Nogay, Altay, Hakas dilleri üzerine çalışmalar yapmıştır: "Nogay Dili ve Diyalektleri" (Moskova-Leningrad, 1940), "Karakalpak Dili" (I. Cilt, Moskova-Leningrad, 1950; II. Cilt Moskova-Leningrad, 1952), "Altay Dili" (Moskova, 1958).

N. A. Baskakov, çalışmalarında coğrafik adlandırmalar, insanlara konulan özel isimler ve Slav dillerinin kelime hazinesindeki türizmler konularını da aydınlatmakta, Türk halklarının folkloru, edebiyatı ve etnografisine de büyük önem vermektedir.

1.2.1.2.22 Muhtar Guseynoğlu Guseynzade

21 Mart 1900 yılında dünyaya gelen ünlü Azeri dilbilimci G. G. Guseynzade, kırktan fazla ilmi çalışmanın yazarıdır. “Çağdaş Azerbaycan Dili (fonetiği, kelime hazinesi, morfolojisi)”, en önemli çalışmalarındandır.

Çalışmalarında M. G. Guseynzade, Azeri diline has özelliklere büyük yer vermektedir.

M. Ş. Şiraliyev ile birlikte orta öğretim okulları için yazdığı Azeri dilinin sentaksıyla ilgili ders kitabı defalarca yeniden basılır.

1.2.1.2.23 Sergey Efimoviç Malov

1880 yılında dünyaya gelen S. E. Malov, 1909–1911 ve 1913–1915 yılları arasında Orta Asya ve Batı Çin’e gerçekleştirdiği heyet çalışmaları sırasında Sarı Uygurların dili, folkloru ve etnografyasına ilişkin bol malzeme toplar ve bir Buda elyazması “Altın Yaruk”u bilim âlemine kazandırır.

S. E. Malov, çalışmalarında yaşayan Türk dillerinin tasvirine, Runik, Uygur, Arap yazıtlarına büyük yer vermekte. “Eski Türkçe Sözlük” (Leningrad, 1969) çalışmasında S. E. Malov’un katkısı çok büyüktür.

1.2.1.2.24 Abdulazal Mamedoğlu Demirçizade

1909 yılında Şeki şehrinde bir demirci ailesinde dünyaya gelir. Azerbaycan Devlet Üniversitesi Pedagoji Fakültesinde öğrenimini tamamladıktan sonra V. İ. Lenin Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde yüksek lisans yapar.

A. M. Demirçizade'nin ilk çalışması "Türk Dili" 1936 yılında basılır. İki sene sonra "Azeri Edebi Dilinin Tarihine İlişkin Notlar" adlı çalışması yayınlanır.

1944 yılında "Azeri Dili Tarihi" adlı doktora tezini savunur ve filoloji bilimleri doktoru unvanını alır.

A. M. Demirçizade'nin "Türk Dili" (1936), "Gramer" (1938), "Azeri Edebi Dili Tarihi" (1938), "Azeri Dili" (1941) (sağır-dilsiz çocuklar okulları için), "Azeri Dili Tarihi" (1947), "Azeri Dili Üzerine Araştırmalar" (1947), "Azeri Dili Grameri" (1951), "Azeri Edebi Dilinin Gelişim Yolları" (1958), "Çağdaş Azeri Dilinin Fonetik" (1960), "Kitabi Dede Korkut" (1960), "Azeri Dilinin Stilistiği" (1962), "50 Kelime" (1963), "Azeri Edebi Dilinin Tarihi" (1967) ve başka çalışmaları, Azeri dilbiliminin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

1.2.1.2.25 Vasiliy Georgieviç Egorov

11 Şubat 1880 yılında bir Çuvaş çiftçi ailesinde dünyaya gelir. Peterburg Üniversitesinde okur.

"Çuvaş Dilinde Ünlü Uyumu" (Kazan, 1928) adlı eseri, V. G. Egorov'un Türkoloji alanında yaptığı ilk çalışmadır.

Çuvaş dilinin diğer Altay dilleriyle ilişkisi, Çuvaşlar dilinin ortaya çıkışı, Çuvaş tarihi dilbiliminin temel sorunları gibi konuların ele alındığı "Çuvaş Diline Giriş" adlı kitabı, 1930 yılında Moskova'da yayınlanır.

V. G. Egorov, "Karşılaştırmalı-Tarihi Bakımdan Çağdaş Çuvaş Edebi Dili" konulu doktora tezini savunur. Bu çalışmanın "Çuvaş Dilinin Kelime Yapısı" adlı bölümü, ileride yayımlanan "Çuvaş Dilinin Etimoloji Sözlüğü"nın kısa bir programı denilebilir. V. G. Egorov, söz konusu çalışmasında Çuvaş dilinde alıntılar konusunu ele alıyor, bu sorunun Çuvaş dilinin birçok problemleri

konularının çözümünde önemini ortaya koyar ve Fin-Ugor ve Kilise dillerinde, Rus dili ve diyalektlerinde ve Tatar dilinde Çuvaşça alıntılar konusuna araştırmacıların dikkatlerini çekmeye başarır.

V. G. Egorov, XVIII. yüzyıla ait Çuvaşça sözlüklere ilişkin makaleler yazar ve “Çuvaş Dilinin Araştırmacısı N. İ. Aşmarin” çalışmasında Türkolog N. İ. Aşmarin’in hayatını ve eserlerini kaleme alır.

V. G. Egorov, dil tarihinin yanı sıra, Çuvaş dilbilimiyle ilgili çalışmalar da yapar: “Çuvaşça-Rusça Sözlük” (Çeboksarı, birinci baskı 1935, ikinci düzeltmeli baskı 1954), “Rusça-Çuvaşça Sözlük” (Çeboksarı, 1960).

1.2.1.2.26 Sergey Simonoviç Cikiya

20 Ekim 1898 yılında Gürcü SSC Martvil İli Onogiya köyünde dünyaya gelir.

1919 yılında Tiflis Üniversitesi Filoloji Fakültesini kazanır ve 1926 yılında mezun olduktan sonra aynı üniversitede çalışmaya başlar.

1927 yılında Türkçe öğrenmek üzere İstanbul Üniversitesine gönderilir. Türkiye’den döndükten sonra 1929 yılında yüksek lisans okumak üzere Leningrad’a gider.

1930 yılından itibaren Leningrad Üniversitesinde ve Leningrad Doğu Dilleri Enstitüsünde Türkçe dersi vermeye başlar. 1936 yılında Tiflis’e dönen S. S. Cikiya, Tiflis Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsünün başına geçer, 1945 yılından itibaren ise, kurduğu Türkoloji Bölümünün başına geçer.

S. S. Cikiya’nın üç ciltten oluşan “Defter-i mufaşşal-i vilâyet-i Gürcistan” adlı çalışması dünyada tanınır. S. S. Cikiya, bu çalışmada XVI. yüzyıla ait Türkçe resmi evrakın metnini yayınlamakla sınırlı kalmayıp, gerekli

açıklamaları getirerek mükemmel bir şekilde tercümesini de yapmıştır. Bu çalışma, Gürcü tarihi coğrafya, Gürcistan ve Türkiye coğrafyası bakımından değerlidir.

S. S. Cikiya, Evliya Çelebi'nin Gürcistan ve Kafkasya ile ilgili notlarını, Georgiy Saakadze ve daha başkalarıyla ilgili belgeleri tercüme eder ve açıklamalar getirir.

S. S. Cikiya, özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere Türk diyalektleri üzerine değerli çalışmalar yapar. Otuzlu yılların başında Ahaltzk bölgesine heyet düzenler ve oradaki Türklerin ağızını öğrenir.

Diyalektolojiyle ilgili çalışmalarının yanı sıra, Gürcü ve Türk dilinin birbiriyle bağlantısını konu eden çalışmalarda da bulunur.

S. S. Cikiya, Lazca metinleri kaydederek Türkolojiye büyük katkıda bulunur.

1.2.1.2.27 Muhutdin Hafizetdinoviç Kurbangaliev

1873 yılında Tatar SSC'de bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

M. H. Kurbangaliev, yedi yaşından itibaren molladan ders alır, sonra köyündeki okula gider ve Kazan'a giderek Tatar Öğretmen Okulunda okur. M. H. Kurbangaliev, söz konusu okuldaki zorunlu derslerle yetinmeyip, Tatar halkının tarihi, sözlü ve yazılı edebiyatını araştırmaya başlar.

1895 yılında Öğretmen okulunu bitirir ve Kazan Eyaleti Mamadış İli Çab'ya-Çuriçi köyünde öğretmenlik yapar.

Tatar halkının tarihinde XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında, halkıyla ilgili olaylara duyarlı olan M. H. Kurbangaliev'in dünya görüşünü etkileyen aydın hareketi yaşanır.

M. H. Kurbangaliev, 1903 yılında Kazan'a yerleşir ve burada yayınlanan "Kazan Muhbiri", "Azat", "Azat Halk" ve başka gazetelerde yazmaya başlar.

Söz konusu dönem, Tatar edebi dilinin oluşum ve gelişim yollarının belirlenmesiyle ilgili şiddetli kalem kavgasının yaşandığı dönemdir. M. H. Kurbangaliev, Tatar edebi dilinde Osmanlı-Türk eğilimi ve Arap-Fars etkisine karşı çıkar.

M. H. Kurbangaliev, Tatar dili, matematik, coğrafya ile ilgili yardımcı ders kitaplarını, ilkokullar için alfabe yazar ve "Mektep" dergisinde metodik makaleler yazar.

Yirmili ve otuzlu yıllar, M. H. Kurbangaliev'in sanatında en verimli dönemi oluşturur. M. H. Kurbangaliev, bu dönemde ders kitapları ve metodolojiyle ilgili çalışmalar yapar. M. H. Kurbangaliev, Tatar ve Rus dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerine de çalışmalar yapmıştır.

1.2.1.2.28 Şevket Sapsıkoeviç Aylarov

14 Nisan 1904 yılında bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

Kafkasya Komünist Üniversitesinden sonra 1931 yılında Moskova Şarkiyat Enstitüsü Türk Dili Bölümünü bitirir. Aynı yıl içerisinde tercüman ve SSCB Ticari Temsilciliği Ekonomik Planlama Müdürü olarak Türkiye'ye yollar. Ankara ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türkçesini geliştirir.

1936 yılında Türkiye’den dönen Ş. S. Aylarov, Moskova Şarkiyat Enstitüsü ve başkentteki diğer yüksek öğrenim kurumlarında Türkçe dersini verir.

Ş. S. Aylarov, bir dizi önemli çalışmaları Türkçeye çevirir ve Türkçe terminolojiyle ilgili çalışmalar yapar.

1940 yılında otuz iki dersten oluşan Türk dilinin kısa ders kitabı yayınlanır. 1954 yılında “Türk Dili Ders Kitabı” adlı çalışması basılır. Ş. S. Aylarov, Türkçenin fonetiği ve grameriyle ilgili çok sayıda araştırma yapar: “Türk Dili Ders Kitabı” (1954), “Çağdaş Türk Dilinde Cümle Öğeleri” (1974) vs.

1.2.1.2.29 Nauruz Japakov

23 Mayıs 1914 yılında Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde fakir bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

1930 yılında Çimbay kentinde yedi yıllık okulu bitirdikten sonra ilkokul öğretmenliği yapar.

1931–1942 yılları arasında “Jetkinşek” (Tohumlar), “Jas leninşi” (Genç Leninci), “Kızıl Karakalpakstan” (Sovyet Karakalpakistan) gazetelerinde çalışır.

1959 yılında yüksek lisans eğitimine başlar ve 1961 yılında “Ayanbergen Musaev’in Sanatı” adlı tezini savunur.

1967 yılında “Karakalpak Edebiyatında Sosyalist Realizmin Kaynakları ve Oluşumu” adlı doktora tezini savunur.

N. Japakov, “Koblan” eposunu (Turtkul, 1940) ve “Ateist Halk Masalları ve Şarkıları” (Turtkul, 1941) adlı çalışmayı baskıya hazırlar.

N. Japakov, Karakalpak edebiyatı ve folkloruyla ilgili çalışmalar yapar: “Ayanbergen Musaev’in Sanatı” (Nukus, 1961), “Sosyalist Realizm Yolunda” (Nukus, 1965), “Devrim Öncesi Karakalpak Edebiyatında Realizm Meseleleri” (Nukus, 1971), “Edebiyatımıza İlişkin Düşünceler” (Nukus, 1974).

1.2.1.2.30 Latıf Zalyaletdinoviç Zalyaletdinov

17 Kasım 1894 yılında Samara’da bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

Ekim Devrimi’nden sonra çeşitli okullarda öğretmenlik yapar, milli eğitim sisteminde denetçi olarak çalışır ve kendini geliştirmeye çabalar.

L. Z. Zalyaletdinov, 1935 yılında Tatar dilbilimi üzerine yüksek lisansını yapar ve önce Kazan Pedagoji Enstitüsü Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümünde, daha sonra da Kazan Devlet Üniversitesinde öğretim görevlisi olur.

1942 yılında Moskova Üniversitesinde “Tatar Dili Tarihiyle İlgili Bazı Materyaller” konulu yüksek lisans tezini, 1954 yılında da “Tatar Dilinin Ortanca Diyalekti” konulu doktora tezini savunur.

L. Z. Zalyaletdinov’un yüz civarında çalışmaları arasında yüksek öğretim kurumları için hazırladığı “Tatar Diyalektolojisi” (1947) ve “Tatar Dilinin Temeli” (1953), “Tatar Dilinin Tarihi Fonetikliğiyle İlgili Materyaller” adlı çalışmalarını belirtmek gerekir.

1.2.1.2.31 Mamed Nazaroviç Hıdırov

5 Ocak 1905 yılında Türkmen SSC’de Beşir köyünde fakir bir çiftçi ailesinde dünyaya gelir.

İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamlar ve 1925–1927 yıllarında Çardjou şehrinde pedagoji kurslarında eğitimine devam eder.

1935 yılında kazandığı A. M. Gor'kiy Aşkabat Devlet Pedagoji Enstitüsü Türkmen Filolojisi Fakültesindeki eğitimini 1938 yılında bitirdikten sonra Türkmen Dili ve Genel Dilbilimi Kürsüsünde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlar.

1938–1942 yıllarında yüksek lisans eğitimini tamamlar, 1948 yılında da doktora tezini savunur.

M. N. Hıdırov, Türkmen dilbiliminin gelişimiyle ilgili çok sayıda çalışma yapar: “Türkmen Dili Taraihine İlişkin Materyaller” (I. baskı 1958, II. Baskı 1962), “Türkmen Milli Edebi Dilinin Oluşumu Meseleri Üzerine” (1970), “Türk Dillerinin Güneybatı Gruplarında Fiilin Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine Yapılan Araştırmalar Tarihi” (1971), “Türk Dillerindeki Bazı Kelimelerin Köklerin Belirlenmesi” (1973).

M. N. Hıdırov'un katılımıyla “Türkmen Dilinin Fonetigi” (1948, 1956, 1960), “Çağdaş Türkmen Dili (morfoloji)” (1960), “Çağdaş Türkmen Dili (sentaks)” (1962), “Orhun Yenisey Yazıtlarının Dili” (1968), “Uygulamalı Çağdaş Türkmen Dili” (1971) ve daha başka çalışmalar hazırlanır ve basılır.

M. N. Hıdırov kaleminden 150 civarında bilimsel çalışma yazılmıştır. Onun danışmanlığı altında 23 yüksek lisans ve iki doktora tezi savunulmuştur.

2. BÖLÜM

ETİMOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA “SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA” DERGİSİNİN ÖNEMİ

2.1. “Sovetskaya Türkologia” Dergisinde Yer Alan Etimoloji Çalışmaları: Yukarıda bahsedildiği gibi “Sovetskaya Türkologia” dergisinde Türkolojinin çeşitli alanlarıyla ilgili çok sayıda makaleler yer almaktadır. Bu itibarla tezimizde, etimoloji alanında yazılmış makaleleri ele alıp inceleyerek, Türkiye Türkçesine tercüme ettik. Böylece Türkoloji alanında çalışanlar için başvurabilecekleri bir kaynak oluşturmayı amaçladık.

Öncelikle derginin 22 cildi incelenip, etimoloji üzerine yazılmış makaleler tespit edildi. Makale sayısının çokluğu bakımından Türkologların istifadesine sunulmak üzere, belli başlı makaleler Türkiye Türkçesine tercüme edildi.

2.1.1. *Baku* Yer Adının Menşei Üzerine

A. Hüseyinzade, 1970, Bakü, Sovetskaya Türkologia, sayı: 3, sayfa: 82

Bakü şehrinin adının nereden geldiği meselesi, henüz çözümlenmiş değildir. Bu yer adı, X. yüzyılın birinci yarısına ait Arap ve Fars kaynaklarında *Baku*, *Bakuh*, *Bakuje* ve *Badkube* [4, 36–39] şeklinde geçmektedir.

Badkube şekli yaklaşık olarak XVIII. yüzyılın başlarında Farsça konuşan bir çevrede ortaya çıkmış ve iki Farsça kelime *bad* “rüzgâr” ve *kubiden* “dövmek” fiilinden türemiştir. Bu şeklin oluşumunda galiba şehirde sıkça görülen kuvvetli kuzey rüzgârlardan esinlenilmiştir. XIX. yüzyılın edebiyatında bu terimin Azerice çevirisi *Yeldögän* [1] şekli karşımıza çıkmakta.

Bu yer adının üç şekli daha mevcut: *Bäki*, *Baki* ve *Baky*. Bunlardan şehrin resmi olarak kabul edilen sonuncusunun yerini, Azerbaycan edebi dilinde daha önce yaygın olan *Baku* şekli almıştır.

Ele alınan yer adının menşei hakkında birçok görüş var. Doğubilimci M.J. San-Marten (1818), meselâ, menşeiini Apşeron'da zamanında var olan “ebedi ateşlerle” yani ateşe tapma inancıyla bağlantılı olduğunu ileri sürerek *Baku* yer adının VII. yüzyılın Ermeni yazarların bahsettiği *Bagavan* (*Baguan*, *Bagan*) “Tanrının yeri, kutsal yer” anlamına geldiğini ileri sürmekte [4, 42]. K.P. Patkanov [4, 42] ve Ahmed Kesrevi [18, 283–285] de aynı görüşü savunmakta. Kafkas bilimci L. Lopatinskiy bu meseleyi başka türlü izah etmekte. Ona göre, şehrin adı Lakça *baku* “tepe” kelimesinden gelmekte, çünkü şehrin eski kısmı tepe üzerinde bulunuyor [8, 21]. 20’li yıllarda Flinders Petri, üzerinde durduğumuz yer adının, eski Mısır mitolojisi yazıtlarından “Ölümler Kitabı”ndaki *Bakhau* “yükselen güneş tepesi” kelimesinden türediğini ileri sürdü [23, 37]. Türkçe “İslam Ansiklopedisi” yayınında ise, *Baku* kelimesinin, “bey köy”, “baş köy” anlamını taşıyan Türkçe bek + köy kelimelerinden türediği belirtiliyor [16].

Son yılların Azeri tarih grafiğinde, bu coğrafik adlandırmanın etimolojisinin yukarıda bahsi geçen *bagan* kelimesiyle bağlantılı olduğu yönünde yeni bir hipotez ortaya çıktı. Fakat bu hipotezi ileri süren S. B. Aşurbeyli, kendisinden öncekilere nazaran, *bagan* kelimesinin bir yer adı değil, *bag* kavminin çoğul şekli olduğunu ve *Baku* yer adının bu etnonimin türevi olduğunu düşünmekte [3, 255; 4, 43–46].

Yer adı *Baku* kelimesinin menşei ile ilgili yukarıda sayılan görüşleri irdelemeye başlamadan önce, en azından temellerinde yanlış metodun esas alınmasından dolayı bu görüşlerin yeteri kadar dayanağı olmadığını düşündüğümüzü baştan belirtelim. Çünkü takdir edersiniz ki dış benzerlik ve etimolojik ses benzerliği, şu veya bu coğrafik bir adlandırmanın ortaya çıkmasına yardımcı olan açık deliller hesaba katılmadan hiçbir şey ifade etmez. Bu nedenlerin “her zaman ve daima tarihi” [25, 27] olmaları bakımından da, “ele alınan terimin eski mirasın kavimsel (dilsel) yapısına ilişkin tarihî, arkeolojik ve başka verilerin tümü” [26, 4] hesaba katılmadan birkaç asırlık tarihî gerçeği yeteri kadar ortaya koymanın mümkünü yoktur.

Baku yer adının *Bagavan* (*Baguan*, *Bagan*) kelimesiyle bağlantılı olduğunu düşünen M.J. San-Marten, K.P. Patkanov, Ahmed Kesrevi ve başkaların varsayımları, bize ikna edici gelmiyor. Birincisi, “ebedi ateşler” sadece Apşeron yarımadasına has bir şey değil. Muhammed İbn Necib Barkan (XIII. yüzyıl), “ebedi ateşlerin” *Baku* ve Şirvan dışında Huzistan’da (Güney İran), Rum’da (Küçük Asya), Hindistan’da ve dünyanın başka bölgelerinde de mevcut olduğuna işaret etmektedir [24, 25]. Bununla birlikte ele alınan yer adı sadece Apşeron’da ortaya çıktı. İkincisi, Apşeron’un petrol kaynakları ve “ebedi ateşleri” şehrin dışında bulunuyordu ve bunların her birinin genelde kendi adları vardı. Ve nihayet, V.V. Bartold’un yerinde belirttiği gibi, “ebedi ateşleri” olan Apşeron’un petrol kaynaklarının Fars ateşperestliği için öngörülen önemi, tarihi olarak motive edilmiş değil [5, 350; 6, 23]; çünkü “ateşe tapma buraya ancak XVIII. yüzyılda Farslar ve Hintli Farslar tarafından getirildi” [6, 23].

Flinders Petri’nin, ele alınan yer adının “Ölümler Kitabı”ndaki Bakhau kelimesiyle bağlantılı olduğu yönündeki varsayımının da, tıpkı “İslam Ansiklopedisi”ndeki çağdaş Türk dilinin kelime hazinesine dayalı izahat konusunda olduğu gibi yerinde yapıldığı söylenemez. Çünkü birincisinde tarihi dayanak getirilmemekte, ikincisinde ise, tarihçilik ilkelerine aykırı düşmektedir.

S. B. Aşurbeyli’nin yer adıyla ilgili bizi ilgilendiren varsayımı da, en azından *bag* kavminin var olup olmadığı tartışılır bir konu olması bakımından ve *bag* kelimesinin *Baky* veya *Baku* şeklini alışının mantıksız olması bakımından ikna edici değil.

Şüphesiz ki, L. Lopatinskiy’nin varsayımında belirli bir mantık var, çünkü *Baku* şehrinin eski kısmı gerçekten de bir tepe üzerinde bulunuyor. Fakat genel olarak bu varsayım da ikna edici değil, çünkü o zamanlardaki Apşeron bölgesinde Lak kavminin yaşadığı hiçbir tarihi kaynakta belirtilmiyor [4, 42].

Ele alınan yer adının etnik olarak aitliğini belirlemek işinde yanlış yönelimden kaçınmak için bu kelimenin tam olarak ortaya çıkış zamanını belirlemek gerekiyor ve ilgili dönemdeki Aran ve Şirvan'ın toplumsal-siyasi ve kültürel hayatına aktif bir şekilde katılan kavim birliklerinin etnik yapısını açık bir şekilde belirlemek gerekir.

X. yüzyıl ortalarına ait yazılı kaynaklarında *Baku* yer adının zikredildiğini daha önce belirtmiştik. Arkeolojik verilere gelince; Bu veriler de, sözü edilen yerleşim noktasının VII. yüzyıldan önce ortaya çıkmadığına işaret ediyor [20, 88]. Bu dönemde Türk dilli kavimlerin Azerbaycan'da yayılması önemliydi. Türklerin, Hunlar [10], Sabirler [27, 60; 9, 242] ve başka çeşitli kavimsel oluşumlar şeklinde bu bölgeye girişleri asrımızın başında başladı [30, 2]. Fakat bunların en yoğun kitleleri, buralarda V-VII. [11; 17, 169] ve XI-XII. yüzyıllarda [17, 172] boy gösteriyor. Azerbaycan'ın Türkleşme sürecinin Sasaniler Devleti döneminde [7, 182].başladığı da hesaba katılırsa, yayılma derecesi hakkında ve bu kavimlerin ve dillerinin Apşeron'daki etkisi konusunda net bir görüş sahibi olunur.

Bu tarihi gerçekler, üzerinde durulan yer adının menşeinin eski Türkçede aramak gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmut'un 1072–1074 yıllarında yazılan [14, XXVIII] “Divanı Lügat-it Türk”ünde (Türk Dilleri Sözlüğü) *Bäku* kelimesi üç defa geçmekte ve her seferinde “tepe, tepecik” şeklinde tercüme ediliyor [13, 63; 21, 61]. Üzerinde durulan yer adından bu kelime, sadece birinci hecedeki *a* sesinin *ä* şeklinde olmasıyla farklıdır.

Kaşgarlı Mahmut'un Divanından bir dörtlülle örneklendirelim:

كجا توروب يرر آردم
قرا قزل برى كردم
قنغ غ بنى قرا كردم
قيا كورب بقو آغدى

*K'iža turub jürir ärdim
 Kära kyzyl böri k'ördüm.
 Kätyy jany kura kördüm
 Käja k'örüb bäku äydi.*

Çevirisi:

*“Gece kalkarak (ben) yürüyordum,
 Siyah, altınımsı kurt gördüm.
 Sert yayımı çektim,
 (Beni) görünce (kurt) tepeye çıktı” [19, 165; 12, 219; 22, 238].*

Göründüğü gibi “tepe, tepecik” anlamındaki *bäku* kelimesi, konuşma dilinde olduğu gibi şiir dilinde de çok yaygındı, aksi takdirde bir folklor malzemesinde karşımıza çıkmazdı.

Kaşgarlı Mahmud, bizi bu kelimenin arkaik şekliyle tanıştırıyor. Onun sayesinde, Eski Türkçe *jäku* (< *jayku* “yağmur”), *soku* (< *sokku* “taban”) kelimeleri gibi bizi ilgilendiren yer adının eski şeklinde de Türk sistemine has şekilde [28, 124] yani kelime kökünde çift sessizin bulunduğu, dolayısıyla da *bäkkü* [19, 172; 12, 266–7; 22, 246] olarak telaffuz edildiğini öğreniyoruz.

Bildiğimiz (*Baku, Bakuh, Bakujä, Badkubä, Baky, Baki, Bäkî*) şekillerine bir de Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğündeki *Bäku, Bäkku* şekilleri de katılırsa, kelimenin ses bakımından durağan olmadığı görülür. Görülen değişim bu durumda da tarihi bir gerçeğin gelişiminin kaçınılmaz sonucu olduğundan [29, 23] ve Türk dillerinin özelliğine uyması bakımından, bize göre, Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğündeki Türkçe *bäku* kelimesini bugünkü yer adı *Baku* kelimesinin prototipi farz edersek haksız sayılmayız.

KAYNAKÇA

1. علی باد کویی، تجریداللغات، تهران، ۱۳۱۵ هجری قمری.
2. Aliyev K.. Toponimika ob etnogeneze na territorii Azerbaydjana. – “Materialy seminara po probleme proishojdeniya i formirovaniya azerbaydjanskogo naroda”. VII. Bakü, 1966.
3. Aşurbeyli S.B.. O datirovke i vozniknovenii goroda Baku. – DAN Azerb. SSR, t. XVII, 1961, no: 3.
4. Aşurbeyli S.B.. Oçerk istorii srednevekovogo Baku (VIII – naçalo XIX vv.), Baku, 1964.
5. Bartol'd V.V. Baku. Soç., t. III, M., 1965.
6. Bartol'd V.V.. Mesto Prikaspiyskih oblastey v istorii musul'manskogo mira, Baku, 1925.
7. Burniyatov Z.M. Azerbaydjan v VII – IX vv. Baku, 1965.
8. Gan K.F. Opit ob'jasneniya kavkazskih geografiçeskih nazvaniy. – SMOMPK vip. 40, Tiflis, 1909.
9. Gumileva L.N. Hunnu. Srednyaya Aziya v drevniye vremena. M., 1960
10. Gumileva L.N. Gunni. SEN, t. 4, M., 1963.
11. Guseynov R.A. O tyurkah IV – VII vv. V zone Kavkazskoy Albanii. – Sb. “Voprosı istorii Kavkazskoy Albanii”. Baku, 1962
12. Divanü lûgat-it-türk tercümesi, cilt III, çeviren: Besim Atalay, Ankara, 1941.
13. Divanü lûgat-it-türk tercümesi, Yazan: Besim Atalay, Ankara, 1943.
14. Drevne tyurkskiy slovar'. L., 1969.
15. اسکندر یک تر کمان ، عالم آرای عباسی، تهران، ۱۲۱۴ هجری قمری
16. İslam Ansiklopedisi, cilt 2. İstanbul, 1961.
17. İstoriya Azerbaydjana, t. I. Baku, 1958.
18. کسروی احم، باکو (یحی ذکا، چهل مقالة کسروی تهران، ۱۲۲۵ هجری شمسی).
19. Kitabü Divanü lûgat-it-türk: cilt 3. Ahmet Rifat neşri. İstanbul, 1335 hicri.

20. Leviačov V.N. Ob arheologičeskih raskopkah 1946 g. v Baku. – “İzvestiya AN Azerb. SSR”, 1948, no: 8.
21. Kaşgarlı Mahmut. Divanu lûgatit türk. İndeks-Lugag. Toşkent, 1967.
22. Kaşgarlı Mahmut. Türki sözlər devoni (Divanu lûgatit türk), t. 3, Mutallibov S.M. Toşkent, 1963.
23. Meşaninov İ.İ. Eginet i Kavkaz. – “İstoria obşestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana”. Baku, 1927, no: 4.
24. Muhammed ibn Hadjib Barkan. Cihan-name (Kniga o mire). İzdaniye teksta, vvedeniye i ukazateli Y. E. Borşevskogo. M., 1960
25. Nikonov V.A. Vvedeniye v toponimiku. M., 1965.
26. Popob A.İ. Geografiçeskiye nazvaniya. (Vvedeniye v toponimiku). M.-L., 191965.
27. Bastav Şerif. Sabir Türkleri. TDK. “Belleten”, cilt V, sayı 17-18. Ankara, 1941.
28. Şiraliyev M.Ş. Azərbaycan dialektolokiyasının esasları. Bakı, 1962.
29. Engel’s F. Anti-Düring. M., 1951.
30. Yampol’skiy Z.İ. Drevneyşiy svedeniya o türkah v zone Azerbaycana. – “Uçeniye zapisi” AGU im. S.M. Kirova, seriya yazıka i literaturı. Baku, 1966, no: 2.

2.1.2. Nehir Adlandırması “Sütlü” Kelimesinin Etimolojisi Meselesi Üzerine

M. İ. Borgayakov, 1970, Abakan, Sovetskaya Türkologia, Sayı: 5, Sayfa: 85

Dnepr Nehrinin aşağı taraflarında “Sütlü” olarak adlandırılan iki ırmak bulunmaktadır. V.A. Nikonov’un Coğrafik Adlandırmalar Sözlüğü’nde bu hidronim hakkında şöyle denmekte: “Priazov’ye’de (önceleri Tokmak, şimdi ise, kollarından birinin adı Tokmak olan) bir nehirdir. Adını, **süte benzer**

bulanık suyundan almakta (tarafımızdan vurgulanmakta. – M.B.). Aynı şekilde adlandırılan diğer ırmak, Dnepr'in sağ kıyısındaki Ros' nehrinin koludur"⁹. Böylece, sözlük yazarına göre, bahsi geçen ırmaklar, suyun rengi sayesinde *sütlü* olarak adlandırıldılar.

Güney Sibiry, Kazakistan ve ülkenin diğer bölgelerinde, bünyesinde "sütlü" anlamında tercüme edilen kelimeleri içeren su objelerinin coğrafik adlandırmaları vardır. Kazakistan'da, mesela, *Süttigendi* veya *Süttibulaq* (birebir çevirisi "Sütlü kaynak") kaynakları vardır¹⁰. Tuva'da *Bay-Sööt* nehri ve *Süt-höl* gölü vardır¹¹. *Süt-höl*, kimi yazarlar tarafınca yine "Sütlü göl" şeklinde tercüme edilmektedir¹². Örneklerde yer alan *süüt*, *sööt*, *süt* kelimelerinin "sütlü" anlamında kullanıldığı ortada, oysa çeşitli Türk dillerinde süt (söt, sot, sut, süd, üt, s sūt, süyt) "süt" anlamına gelmektedir¹³.

Bu arada Hakasya'nın bazı coğrafik adlandırmaları üzerinde yapılan araştırmalarda bu makalenin yazarı, V.A. Nikonov'un ele alınan adlandırmanın menşesine ilişkin görüşüyle zıt düşen sonuçlara varmaktadır.

Hakasya'da adlarında (Sagay diyalektinde) *sūt* veya (Kaçinsk diyalektinde) *söt* kelimesi bulunan kaynak ve pınarlar var. Her iki durumda da kelimedeki ünlü uzundur ve bağlama ünsüzünün düşmesiyle oluşmuştur.

Teya nehrinin vadisinde bir pınarın bulunduğu bir girinti bulunur. Bu pınarın adı *Xara sūt*. Tuim nehri civarında *Azax Söt* koyu ve aynı adı taşıyan (bir başka adı Küçük Spirii olan) bir köy bulunur. *Ak İyus* ve *Kara İyus* (Hakasça *üüs*) nehirlerinin birleştiği yerin aşağısında *söttig* şeklinde adlandırılan bir başka koy bulunur. Krasnoyarskiy Kray'ın Berezovski

⁹ Nikonov V.A. Kratkiy toponimiçeskiy slovar'. M., 1968, sayfa: 272.

¹⁰ Konkaşpaev G.K. Slovar' kazahskih geografiçeskih nazvaniy. Alma-Ata, 1963, sayfa: 104.

¹¹ Tuvinsko-russkiy slovar'. M., 1968, sayfa: 637, 642.

¹² Tuvinskiye narodniye skazki. Kızıl, 1964, sayfa: 5.

¹³ Radlov V.V. Opit slovaryä türkskih nareçiy, IV cilt, I. bölüm, sayfa: 600; Malov S.E. Yazık jeltih uygurov. Alma-Ata, 1957, sayfa: 104–106; Türkmensko-russkiy slovar'. M., 1968, sayfa: 597.

mıntıkasında Şulım nehrine dökülen Berezovka nehrinin sağ kolu yine Sütik adını taşır.

Hakasçada *sõt* veya *sūt* kelimesi ne anlama gelmekte? Hasakça-Rusça Sözlüğe göre, *sööt* (botanik) “sepetçi söğüdü”, *sööttig* de “sepetçi söğüdünün kapladığı yer” anlamını taşır¹⁴. Kaçinsk diyalektinde sepetçi söğüdünün çeşitleri şöyle adlandırılmakta: *ax sôt*, *xara sō*, *saryy sôt*, *sibet sôt*. Koybal steplerinde bire bir çevirisi “sepetçi söğüdü çalısının bulunduğu step” olan *Kizek sôt cazyzy* adlı bir yer var. *Söttig* veya *sūtting* (tig, aitlik ekidir) “sepetçi söğüdünün kapladığı yer” anlamını taşır.

Kaşgarlı Mahmut’un Sözlüğünde bu kelime, uzatmasız kaydedilmiş: *söküt* “söğüt, sepetçi söğüdü”; *sökütlük* “söğüdün yetiştiği yer”¹⁵

Kısa ünlülü haliyle bu kelime çağdaş Türk dillerinde de korunmuştur: söget “dağ, vadi, kaynak”; sügeti “söğüt” (Kırgızca)¹⁶. V.V. Radlov’un sözlüğünde, *söit* (Azerice)-*söjüt* “söğüt”; *sögüt* (Uygurca, Kırgızca) – *söit*, *sogat* “söğüt”; *sügüt* (Kırımca)= *sögüt*, *söjüt* “selvi”; *sôt* (Koyb.) =*söjüt*; *sojütlük* (Osmanlıca) “söğütlerle kaplı yer” anlamını taşıdığı belirtiliyor¹⁷. Sarı Uygurların dilinde *sögüt* “ağaç (söğüt?) adı”; *sögüt kol* “Sahkıs’ın kuzeybatısındaki nehir”¹⁸ Türkmence “söğüt” *sövüt* demek. Yakutya’da, *üüt küöl* “sütlü göl” (*üüt* “süt”); *Talahtaah küöl* “sepetçi söğütlü göl” (*tallah* “sepetçi söğüdü”); *Bäs küöl* “meşeli göl”¹⁹.

Çağdaş Hakas dilinde bu kelime sadece uzun ünlülü haliyle kullanılır ve ortasında da uzun ünlü barındırır. Yakut dilinde *üöt* “söğüt” ve *üüt* “süt” demektir.

¹⁴ Hakasko-russkiy slovar’. M., 1953, sayfa: 197.

¹⁵ Divan-ı Lügat-it Türk. İndeks – lûgat. Toşkent, 1967, sayfa: 229.

¹⁶ Konkaşpaev G.K. a.g.e., sayfa: 103

¹⁷ Radlov V.V. a.g.e., sayfa: 569, 576, 580, 581, 584, 800.

¹⁸ Malov S.E. a.g.e.: sayfa 104.

¹⁹ Gritsenko K.F. İz yakutskoy toponimiki. – Sb. “Toponimika Vostoka”. M., 1964, sayfa: 197-198.

Görünüşe göre daha eskilerde *sögüt* veya *söjüt* kimi durumlarda *söt* veya *sūt* (*süyt*) şekline dönüşmüştür. Daha sonra uzun ünlülü *söt/sūt* sūt/söt şekline dönüşmüştür, yani, Türk dillerinde sıkça karşılaşıldığı gibi, ünlü uzunluğu her zaman değişkendir. Aynı şey “oğul” kelimesiyle de olmuştur. Bu kelime Türk dillerinde üç şekliyle var: 1) *oyul*; 2) *öl, ül*; 3) *ul*. Gelişimi şu çizgide olmuştur: *oyul*>*öl/ül*>*ul*. *Ul* şekli Kazakça’da yaşıyor. Aynı şey *bigiz* (Özbekçe)>*biz* (Türkmençe) ve *bis* (Tuvaca)>*nis* (Hakasça) “biz” kelimesiyle de olmuştur. Hakasçada uzun *î* kısa *i*’ye dönüşmüştür²⁰.

Daha önce de belirtildiği gibi üzerinde durulan adlandırma, Tuva’da uzun ve kısa şekilleriyle karşımıza çıkmakta: *Sut-höl* ve *Bay-sööt*. Hakas dilinde bu kelime uzun ünlüsünü koruyorken, Kazak dilinde hem uzun hem kısa şekliyle var: *sutti bulaq* ve *sögeti*. Böylece, daha eskilerde kısaltmaya maruz kalan aynı kelime, çağdaş Türk dillerinde yaşıyor olabilir ve aynı zamanda da bunların diyalektlerinde uzun şekliyle de karşımıza çıkabiliyor.

Üzerinde durulan hidronimin kısaltmış şekli, ses bakımından galiba *süt* “süt” (Türkmençe *süyt*) kelimesiyle örtüştü ve bunun sonucunda sesteş kelime oluştu, kelimenin ilk anlamı “sögüt” ise kayboldu. Bunu kullanımda sesteşlikten dolayı yeniden anlamlandırma izliyor ve hidronim halk arasında “sütlü” anlamında izah edilmeye başladı.

“Sütlü nehir” ibaresi, bollukla çağırışım yaptığından insanların hoşuna gidiyordu. Yaygınlaştıktan sonra bu ibare, folklorla “nehir kıyıları sütlü” yaşanılacak yerin sembolü olarak girdi. Tuva, Hakas ve Yakut folklorundaki “sütlü göller” de muhtemelen aynı menşeli.

Hakas kahramanlık şiirlerinden birinde şöyle deniyor:

Süttig köl hazına çittiler.

Süttig kölnîñ hazında poltîr

²⁰ Bununla ilgili bakınız: Borgoyakov M.İ. Ob obrazovanii , razvitiï nekotoryh dolgih glasnyh v hakasskom yazıke. – “Uçenie zapiski” Hakasskogo NİİYLİ, vıp. XII. Abakan, 1966, sayfa: 81-98.

*Altın pürliğ pay hazıñ östir.
Anıñ köletkizine kirdiler.
Anda söderler turçalar.*

Çevirisi:

*“Sütlü göle vardılar.
Sütlü gölün kıyısında
Altın yapraklı dalları olan kayın vardı.
Gölgesine girdiler
Orada serinleyerek duruyorlar”²¹*

Süttig köl “sütlü göl” ibaresi, Hakas (Sagay) Şaman metinlerinde de karşımıza çıkmakta: ... *Sübür tağda odıñ ottan, süttüg kölde suğadıñ al!..*²², “Sübür dağında otları, sütlü gölde (hayvanlarını) sula”.tesadüf müdür bilinmez ama süttüg kelimesinin birinci hecesinde uzun ünlü varken, diğer durumlarda bu kelimedeki ünlü N.F. Katanov’ta kısadır.

Hakasya’da daha önceleri *Han köl* olarak adlandırılan *Ayran köl* “Ayran göl” (ayran, ekşi süttten hazırlanan içecek) var.

G. V. Ksenofontov “Kimi (Yakut) anlatıcılar, bugünkü vatanları için ‘Sütlü nehir’ şeklinde sitayışkâr bir ad vermekte” diye yazmaktadır²³.

2.1.3. Kuba Yer Adının Etimolojisi Üzerine

A.Hüseyinzade, 1971, Sovetskaya Türkologia, Sayı: 2, sayfa 119–125

Ortaya çıkışları sosyal, tarihî ve siyasî olaylarla, halk hayatının tüm alanlarıyla sıkı bir şekilde bağlantılı olan yer adları (toponimler), yeri

²¹ Sb. “Alıptıg nımahtar”. Abadkn, 1951, sayfa: 123.

²² Katanov N.F. Obraztsı narodnoy literaturı türkskih plemen, C. IX. Spb., 1907, sayfa: 585.

²³ Ksenofontov G.V. Uranghay – sahalar. İrkutsk, 1937, sayfa: 160.

doldurulmaz ve gerçek birer tarihî kaynak durumundalar. A. V. Superanskaya'nın tam yerinde yaptığı tanımına göre "coğrafik adlandırmalar, tıpkı ilk yaşam yerleri, çanak çömlek, anlar, kemikler vs gibi materyal kültür gibilerdir" (62, 58).

İlk bakışta böyle görünmekle birlikte, etimolojik bakımdan ulaşılmaz olan geçmiş asırların kalıntıları, doğru bir yaklaşım ve usta bir deşifre sayesinde çok asırlık sırları ortaya çıkarmak işinde yardımcı olabilir. Azerbaycan SSC'de bir il merkezi olan Kuba şehir adı, hâlâ deşifre edilmemiş coğrafik adlandırmalardan biridir.

Bu yer adının etimolojisi, daha XIX. yüzyılın sonlarında araştırmacıların dikkatlerini üzerinde toplamış, fakat bu yöndeki varsayımlara tarihi ve dilbilimsel dayanaklar getirilmemişti.

Kuba adlandırmasının ilk deşifre girişimi, şehrin civarında akan Kudyal nehrinin adıyla bir ortaklık bulunduğuna işaret eden Kafkas bilimci P.K. Uslar'a aittir. P.K. Uslar, bu yer adının anlamını, Lezgin k'ved "iki" ve Türk dilindeki *yal* "*tepecik/tümsek*"ten (10, 126) türediğini farz ederek açıklıyordu ki bu, onun görüşüne göre, şehrin coğrafik rölyefine uygundur.

Daha sonra K. F. Gan, şehrin kubbesel bir yükseklik üzerinde konuşlandırılmış olmasından hareketle, *Kuba* yer adının Arapça *kubbe* kelimesinden türediğini varsayarak halk arasında yaygın olan görüşü desteklemeye başladı (19, 88).

Kuba teriminin benzeri izahı, şehrin ortaya çıkışıyla ilgili halk efsanelerinde karşımıza çıkıyor. Rivayete göre şehir, Nadir Şah (1736–11747) tarafından kuruldu ve burada şah çadırının kuruluşunu ölümsüzleştirmek amacıyla *kubbe* (11, XII) olarak adlandırılmış. Bu versiyonu F. Koçarlı desteklemektedir (30, 277).

Daha XX. yüzyılın 20'li yıllarında M.G. Baharlı (11, XII) böyle bir varsayımın bilimsel olmadığına işaret etmiş. Ancak son zamanlarda bu saf versiyon, literatüre yeniden sızmış ve yer adlandırmaları üzerine yapılan çalışmalarda yeni bir görüş olarak sunulmaktadır (47, 33).

Y. Yusifov bambaşka bir tutum içerisindedir. Bu terimi ibero-Kafkas dillerinin kelime hazinesine dâhil ederek Yusifov, Ptolemey'in zikrettiği Ablan şehri "Hobota" adlandırmasının "Kuba" adlandırmasının prototipi olduğunu varsaymaktadır (68, 10).

Bu yer adının Şirvan topraklarında en eski coğrafik adlandırmalardan biri olmasından hareketle V. Minorskiy, bu kelimenin Sasaniler Çarının ismiyle bir alakasının bulunduğu varsayımını ileri sürmüştü ve "Kubad" antroponiminin kısaltılmış şekli olarak değerlendirmiştir (45, 111).

G. Geybullayev şehrin manzara özelliklerinden hareket etmekte. Kuba şehrinin Kudyal nehrinin kıyısında konuşlanmış olmasına dayanarak Geybullayev, adlandırmanın Türk dilindeki köbe "kıyı" kelimesinden geldiğini varsayıyor (20,3).

Böylece, bu yer adının menşei hakkında çok sayıda farklı ve birbirini tutmayan izahatlar bulunuyor ki bu, izahatların doğruluğu konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Coğrafik adlandırmaların çoğunlukla izolasyon (48,34) içerisinde oluşmadığından, bize göre, bunlardan her hangi birinin manasını "onun arealini bilmeden" (49, 266) kavramak mümkün değil. Bu bağlamda her durumda bu areal SSCB'nin çağdaş toponimisi bakımından belirlenmeli ve geçmişin belgelerinden onun varyantları ortaya konulmalı. Şu veya bu adlandırmanın ortaya çıkışı ve gelişimi hakkındaki doğru fikir, ancak bu yöntemle oluşur. Menşei hakkında mevcut olan hipotezleri de ciddi bir şekilde gözden geçirmek gerekmektedir.

Cumhuriyetimizin çağdaş haritasında *Kuba* yer adının akraba varyantları bulunuyor. *Kubalı*, *Kubalıbalaoglan*, *Kubahelili* (5, 157) gibi coğrafik adlandırmalar ve *Kubaderesi* vadisinin adının, bizi ilgilendiren yer adlandırmasıyla şüphe götürmeyecek bir bağlantısı bulunmaktadır.

Coğrafya haritalarının dikkatli bir şekilde incelenmesi, büyük ülkemizin çeşitli bölgelerinde *Kuba* adıyla bağlantılı bir dizi oykonim, oronim ve hidronimlerin olduğuna işaret etmekte.

Kuba-dag (Kraasnovodsk yakınlarında bulunur) (55, 269; 58, 624) veya *Kuba-sanger* (Türkmen Koyunda bir burun adı) (55, 269) gibi birleşik adlandırmaların kökünde *Kuba* kelimesinin bulunduğunu düşünüyoruz. Karakalpak Otonom SSC topraklarında bulunan biri Kungrad'ın kuzey doğusunda, diğeri Mangıt'ın güney batısındaki (16, 28) iki *Kuba-tau*; Kabardin-Malkar Otonom SSC'deki *Kuba-santi-başı* (59, 52), *Kuba-taba*, *Kuba-daygı* (51, 10) veya *Kuba-dalgi* (34,77) adlandırmaları sayarak örnekleri çoğaltabiliriz. Karakteristik hidronimler de var: Altay Bölgesi'ndeki Katun nehrinin kolu *Kuba* (8, harita No: 69, E-4), Eruslan ve Torgun nehirleri üzerinden Volga'ya dökülen *Belaya* (Beyaz/Ak) *Kuba* ve *Solenaya* (Tuzlu) *Kuba* ırmakları (15, harita No: 25, S-5); Vologda'nın kuzeyindeki Kubenskiye Gölüne *Kuba* ırmağı dökülüyor (32, 166; 15. harita No: 20, R-5). Bu listeye bir dizi yer adı (toponim) de dahil edilmeli: Özbek SSC'nin Fergana Bölgesindeki *Kuva* ve *Kuvasa* (8, harita No: 43, B-2), Kazak SSC'deki *Kubatas* (35, 80), Moskova Bölgesindeki *Kubanka* (39, harita No: 12, B-1), Kabardin-Malkar Otonom SSC'deki *Kuva* ve *Kuva-toba* (46,124).

Ülkenin tarihî haritalarına başvururken, bizi ilgilendiren adlandırmanın geçmişteki yayılma alanını belirli ölçüde tespit etmek mümkündür. Bu, adlandırmanın etnik (dilsel) aitliğini belirlemeye yardımcı olacaktır ve aynı zamanda doğruluğunu “belgelendiriyor”, çünkü “toponimika, kendisinden tek tük değil, az veya çok yaygınlaşmış gerçekler alındığında güvenilir tarihi bir kaynak durumuna gelir” (36, 21).

XX. asrın başında eski Bakü Valiliğinde, dört tane *Kubali-kend*, iki tane *Kubali* olmak adlarında *Kuba* kelimesinin bulunduğu altı tane yerleşim noktası tespit edilmiş; Dağıstan'da bir - *Kuba* (51, 10) XVI. Asrın arşiv belgesine göre, "Karabağ Aranı"nda Kuba nehri akardı (52, 486). Çağdaş yer adlarında bu adlandırmalar korunmamıştır.

"Hudud al-âlem" (64, 24a), İbi Haukal (27, 283), Yakut Hamavi (69, 24) gibi başka tarihi kaynaklardan, orta çağ Ferganasının serpilen kültürel şehirlerinden birinin *Kuba* şehri olduğu biliniyor. G. Le Strendj tarafınca kitabı "Doğu Halifeliği Ülkelerinin Tarihi Coğrafyası"na eklenen haritada bu şehir, Andukan'ın (bugün Andican) güney batısında bulunuyor (38, 509+harita No: 9); V. V. Bartold'a göre şehir, Fergana Bölgesindeki aynı adı taşıyan bölgenin merkezi olan bugünkü *Kuva* (13, 215) yerleşim yerinde bulunuyordu; Babür'ün notlarında Kuba şehrinin bulunduğu yer (9, 16b, 78a, 104a) G. Le Strenndj'in verileriyle hemen hemen uyuyor. Ünlü tarihçi Narşahi'nin (61, 92; 53, 97) çalışmasının devam ettiricisi ve tercüman Abu Nasr Ahmed b. Muhammed al-Kubavi'nin (XII y.) bu şehirden olduğu kuvvetle muhtemel. Aynı kaynaklara göre bu şehrin yakınlarında *Kuba* (28, 184; 64, 9b) nehri akıyordu.

Bizi ilgilendiren coğrafi adın Türk dilindeki *kaya* kelimesiyle birlikte kullanılması Moğollar tarihiyle ilgili kaynaklarda bulunuyor: "Cengiz Hakkında Menkıbe"de "*Hu-ba-hay-ya*" (57, 118, örnek 2), "Aziz Menkıbe"de "*Hubahaya*" (33, 122) ve Reşideddin'in yazdığı "Cengiz-Han Vakayinameleri"nde "*Kuba-kaya*" (57, 118; 1, 62) şeklinde geçmektedir. Bu üç yer adının her biri, bugünkü Moğolistan topraklarındaki aynı coğrafi adlandırmanın farklı farklı transkripsiyonudur.

Tarihi-coğrafi bakış, bu yer adının yukarıda bahsi geçen etimoloji varsayımları sahiplerinin gözünden kaçan bir dizi gerçekleri ortaya koymayı mümkün kılıyor. *Kuba*, eski ve çok yaygın coğrafi adlandırmalardan biridir. Yer adının yayılma alanı, Moğolistan'dan Şirvan ve Kuzey Kafkasya da dahil

olmak üzere Hazar ötesi bölgeleri de kapsayarak Rusya'nın orta çizgisine kadar uzanmakta. Her yerde bu kelimeye, ilk şeklinden sadece *b* foneminin *v*'ye dönüşmesiyle farklı olan --ki bu, Türk dilleri grubunun fonetik kurallarına aykırı değil-- *Kuva* versiyonu eşlik etmekte (66, 86).

XVIII. yüzyılın başlarında *Kuba*'nın "...Şirvan Dağlarının tam eteğinde" (29, 262) yani Şah dağının eteğinde konuşlandığını, şehrin bugünkü yerinde ise, nehrin kıyısında Kudyal kalesinin bulunduğunu belirtmek gerekir (12, 19; 37, 41; 18, 97). Bu coğrafik adlandırma, Şirvan topraklarında iki şekliyle çoktan beri var. XII. yüzyıla ait Arapça bir kaynakta *Kuva* olarak geçmekte (41, 122^a; 44, 132; 45, 111), Sefevitler dönemine ait bir başka kaynakta ise, *Kuba*'nın Araplaştırılmış şekli olan *Kubbe* (29, 262) olarak geçmektedir.

Coğrafik bir adlandırmanın anlamının coğrafik objenin karakterine her zaman uymadığı yer adları literatüründen bilindiğinde (54, 96), *Kuba* kelimesinin mevcut her izahatının kabul edilmezliği üzerinde durmaya gerek duymuyoruz.

Bu kadar önemli yayılma alanına sahip eski yer adı Kuba'yı şecere bakımından yakın adlandırmalardan soyutlayarak sadece manzaradan hareketle incelemek doğru olmaz, çünkü "eğer eşyaların ortaya çıkış şekliyle mahiyeti dolaysız uysaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu" (40, 830).

Farz edelim ki, Azeri şehir Kuba Kudyal nehrinin kıyısında bulunuyordu (ki biliyoruz ki yer adı XVIII. yüzyılda buraya taşınmış), veya Kazakistan'daki Kuba-tas yerleşim yerinde açık renkli bir taş bulunuyordu ve işte bu özellikler sayesinde zikredilen adlandırmalar ortaya çıkmış. Bu durumda, yer adının yukarıda adı geçen başka coğrafik adlandırmaların ortaya çıkışları nasıl izah edilmeli? Böyle bir varsayımın bilimsel acizliği ortada. Bu, tarih ilkelerine uzak ve Altay Bölgesindeki *Kuba* hidroniminin etimolojisiyle orta çağ Karabağ'ın *Kubası* ve Karakalpak Otonom SSC ve Kabardin-Malkar Otonom SSC'deki *Kuba-santi-başı* oronimlerinin etimolojisini birleştirmeye izin vermez.

Bu konunun incelenmesinde dilbiliminin rolünü küçümsemeye meyilli değiliz, “yer adı araştırması dilbilimsel olmazsa olmaz” (31, 46). Çünkü bizi ilgilendiren her terim, tarihi açıdan belirli bir dil ortamının ürünüdür. Ancak bununla birlikte tarih ve benzeri –coğrafya, etnografya ve sair-- alanlar olmadan her türlü yer adının ortaya çıkışını doğru belirlemek imkânsızdır.

Kuba gibi coğrafik adlandırmanın etimolojisinin, doğa şartlarına ve manzaraya bakmaksızın bu adla bilinen tüm coğrafik objelere yayılması gerektiği ortadadır.

Bildiğimiz Türk Dili sözlüklerinde –Kaşkarlı Mahmud (43, 163; 24, 217; 23, 372; 42, 236; 22, 373), Ebu Hayyan [3, 68 (80)], V. V. Radlov (56, 1034), Rusça-Kazakça sözlüğü (60, 59)—bir sıfat olarak *Kuba* “karayağız”, “açık boz” anlamında verilmekte, L. S. Budagov’ta ise, “kula”, “açık sarı” (17, 69).

Azeri dilinde bu kelimeye hemen hemen rastlanmıyor. Daha önceki “boz” anlamını yitirerek yeni “yaban” anlamını almış ve sadece şiir dilinde kullanılıyor. O da sadece bir tamamlama şeklinde *kuba gaz* ‘yaban kaz’ (4, 562).

Bu mahiyet seçeneklerinin bizi tatmin edemeyeceği ortadadır.

Kimi Türk dilini konuşan halklarda, mesela Uygurlarda (25, 462), Malkarlarda (59, 52) ve Azerilerde, bu denli yaygın yer adlandırması direkt antroponimden türemiş olamadığı ve böyle geniş bir areal kapsayamadığı halde *Kuba* bir özel isimdir. Ancak dolaylı olarak Kuba kelimesinin bununla ilgisi olabilirdi, yani etnonime dönüşerek coğrafik bir adlandırma olabilirdi.

Kuba kelimesini bir etnonim olarak biliyor muyuz?

Müslüman orta çağının ulaşılabilir yazılı kaynaklarında böyle bir adı taşıyan bir kavimden bahsedildiğine rastlanmıyor. Yine de daha XIX. yüzyılın 50’li yıllarında Rus etnografya literatüründe böyle bir etnonim vardı. 1856

yılında Kazantzev'in oluşturduğu eski Orenburg nazırlığının doğu kısmında yaşayan etnik boyların kaydına göre, Kıpçak boyunun on yedi bölümü arasında *Kuba* da boy gösteriyor (7, 367, haşiye 1). Ayrıca kuzey Kırgızistan'da Kırgız kavminin temel gruplarından biri olan *çerik* de *kuba* olarak adlandırılıyordu. Çeriklerin önemli bir bölümü, Çin Halk Cumhuriyetinin Sincan Uygur Otonom Bölgesinde yerleşikti.

“Bu, bazı grupları Çerik kavminin diğer iki büyük alt grubu --*ak çubak* ve *tayçak*-- ile birlikte yaşamalarına rağmen, çerik kavminin beş temel alt grubundan özellikle üçünü --*toru*, *bay çubak* ve *kuba*-- ilgilendiriyor (2, 49–50).

Kıpçaklar (50) ve onların Orta Asya, Doğu Avrupa (50; 63, 143–145) ve Kafkasya ötesinde (6, 101–105; 14, 99; 21; 26, 149; 65, 305) yaşamalarına ilişkin oldukça büyük ve ulaşılabilir bir literatür olduğundan bu kavim birliklerinin üzerinde durulan coğrafik adlandırmanın yaygın olduğu bölgelerde yaptıkları toplumsal-siyasi ve kültürel faaliyetleri üzerinde durmaya gerek yoktur.

Son olarak, Azerbaycan'ın bugünkü coğrafik adlandırmalar listesinde antroponimik ve etnik menşeli adlandırmaların daha baskın olduğunu belirtelim. Ayrıca çağdaş Azeri dilinin Kuba diyalektinde Kıpçak dilinin elementleri karşımıza çıkmaktadır (67). Tüm bunlar, şu veya bu ölçüde varsayımımızın lehinedir.

KAYNAKÇA

1. *Abdülkadir İnan*. Nayman Boyunun Soyu Meselesi [Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. Ankara, 1970].
2. *Abramzon S.M.* Etničeskiy sostav kirgizskogo naseleniya Severnoy Kirgizii. – “Trudı kirgizskoy arheologičeskiy ekspeditsii”, t. IV. Moskova, 1960

(Kuzey Kırgızistan'ın Kırgız Nüfusunun Etnik Yapısı – “Kırgız Arkeoloji Heyeti Çalışmaları”, cilt IV. Moskova, 1960).

3. *Abu Hayan*. Kitab al-İdrak li lisân al-Atrak, Dr. A. Caferoğlu neşri. İstanbul, 1930.

4. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati, 1. cilt, Tertip eden Ä.Ä. Oruçov. Bakü, 1966.

5. Azərbaycan SSR inzibati-erazi bölküsü. Bakı, 1968

6. *Alizade A. A.* Sotzial'no-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana (Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Tarihi), XIII-XIV yy. Bakü, 1956.

7. *Aristov N. A.* Etniçeskiy sostav türkskih plemen i narodnostey i svedeniya o ih çislennosti (Türk Kavim ve Haklarının Etnik Yapısı ve Nüfusları Hakkında Bilgi).- “Jivaya starina”, 1896, alıntı 3–4.

8. Atlas mira (Dünya Atlası). Moskova, 1954

9. Babürname. Zapiski Babüra (Babür'ün Notları). Taşkent, 1958.

10. *Bagirov G. K.* Guba dialektinin fonetik-morfoloji ve leksik hususiyetine dair hulasalar.- Azerb. Devlet Yabancı Diller Enstitüsü. İlmî Eserler, 2. baskı. Bakü, 1959.

11. *Bakihanov A.* Gülistan-İrem. Bakü, 1926.

12. باکیانوف باسقلی آقا (قدسی) گلستان ارم , مثن علم و انتقادى باکو. ۷۹۱.

13. *Bartol'd V.V.* Moğol İstilası Çağında Türkistan. – Topl.: cilt 1, Moskova, 1963.

14. *Bartol'd V.V.* Orta Asya'nın Türk Haklarının Tarihi Üzerine On İki Ders.- Topl., V. cilt, Moskova, 1968.

15. Bol'şoy vsemirnyy nastol'nyy atlas Marksa (Marks'ın Büyük Dünya Atlası) E. Y. Petri, Y. M. Şokal'skiy redaktörlüğünde, Peterburg, 1905.

16. *Bregel' Y.E.* Horezmskiye turkmeni v XIX v. (XIX. yüzyılda Harezmi Türkmenleri). Moskova, 1963.

17. *Budagov L.* Sravnitel'nyy slovar' türetzko-tatarskih nareçiy (Türk-Tatar Ağızlarının Karşılaştırmalı Sözlüğü), II. cilt, Peterburg, 1871.

18. *Butkov P.G.* Materyalı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 gg. (Kafkasya'nın Yeni Tarihi İçin Malzemeler 1722'den 1803 yılına kadar), bölüm I. Peterburg, 1869.

19. *Gan K. F.* Opıt obyasneniya kavkazskih geografičeskih nazvaniy (Kafkas Coğrafik Adlandırmalarının İzahı Tecrübesi). – “SMOMPK”, 40. baskı, Tiflis, 1909

2.1.4. “*Alan, byzynnyly, malkarly, karacajly, tegejli* Etnik Adları (Etnonimleri) Üzerine”

M.A. Habiçev, 1971, Sovetskaya Türkologia, Sayı: 2: s. 126–129

“**Alan.** *Alan* etnik adının yapısı ve mânâsı bir çok bilim adamınca araştırıldı. Mesela, V.İ. Abayev *âlân, âllân* kelimesinin Eski İranca *arjana*²⁴ kelimesinden geldiğini söylemektedir. V.İ. Abayev'e göre, Osetyalılar masallarda kendilerini *allon*²⁵ etnik adıyla adlandırmaktalar.

Ancak son zamanlarda *alan* etnik adının Türkçe menşeli olduğu konusunda bir görüş yaygınlaştı. U.V. Aliyev, *alan* etnik adının, *g* harfinin düştüğü ve o harfinin ikinci hecedeki *a* harfine dönüştüğünü varsayarak *oglan* “*oğul*”²⁶ kelimesinden geldiğini söylemektedir. H.İ. Hacilayev²⁷, *alan*ın gelişimini şöyle göstermekte: *oklan* ‘*varis*’ → *oylan* “*oğul*” → 1. *ulan* “*oğul*”, “*oğlan*”; 2. *alan* “*kavimdaş*”.

²⁴ V.İ. Abayev. Osetinskiy yazık i folklor (Osetya Dili ve Folkloru), I. M.-L., 1949, sayfa: 153; İstoriko etimologičeskiy slovar' osetinskogo yazıka (Osetya Dilinin Tarihi-Etimoloji Sözlüğü), I.M.-L., 1958, sayfa: 47.

²⁵ V.İ. Abayev. Osetinskiy yazık i folklor (Osetya Dili ve Folkloru), sayfa: 156.

²⁶ O proishojdenii balkartzev i karacaytzev. Nal'çık, 1960, sayfa 150-151.

²⁷ H.İ. Hacilayev. K voprosu issledovaniya i istorii karaçaevo-balkarskogo yazıka (Araştırma ve Karaçay-Balkar Dilinin tarihi Meselesi Üzerine).-“Uçeniye zapiski Azgosuniversiteta im. S.M. Kirova” (S.M. Kirov adındaki Azeri Devlet Üniversitesinin İlmi Notları), 1. baskı, Bakü, 1961, sayfa: 93; *aymı yazarın* K toponimike Karaçaya (Karaçay'ın Coğrafik Adları Üzerine).-“Trudı KÇNİİ”, VI. Baskı, tarih dizini. Stavropol', 1970, sayfa: 380.

Alan etnik adının *oılan* kelimesinden geldiği başka araştırmacılar²⁸ tarafından da söylenmektedir.

Karaçaylar ve Balkarlar asırlar boyunca kendilerini *alan* şeklinde adlandırmışlardır. *Alan*, Balkarlar ve Karaçayların sadece Karaçay-Balkar dilini konuşanlara yönelik kullandıkları, mesela, bir *Kabardin-adygænin* Kabardin-Çerkez dilini konuşana veya *Osetyalı-ironun* Osetya dilini konuşan için kullandıkları hitapla benzeşen sıradan bir hitaptır. *Alan* diye Balkarlar ve Karaçayları Mengrel ve Nogaylar çağırırlar. Osetyalılar Balkarları *asy*, *asi* diye adlandırıyorlar. V. İ. Abayev'e göre, Orta Çağlarda, genelde *Alanlar* olarak bilinen Kuzey Kafkasya halkı *As* şeklinde adlandırılırdı²⁹. Bunu, Türk dillerinde *jas* kelimesinin *alan* "oğul" kelimesiyle aynı anlamı taşıması desteklemektedir. Bu bağlamda, Balkar ve Karaçay ebeveynlerin çocuklarına *assyny balasy* 'yassinin çocuğu', *assydan tuvyan assy* 'yassinden doğan yasin' şeklinde hitapları ilgi çekici. Abu-Hayyan, 1312 yılında Mısır'da yazılmış "Kitabi al-İdrak li-lisan al-Atrak"ta başka Türk kavimleri arasında *As* kavmini de saymaktadır. XII. yüzyılın Bizans ve Rus kaynaklara göre, Yassi Dili, Türk dillerine dâhil edilen Peçenekçe ile akraba bir dildir.

Alan etnonimi, *al* (oıul "oğul" kelimesinin sıkıştırılmış şekli) ve çoğul eki *-an*'dan oluşuyor. Karşılaştırınız, Kumanca *oılan* 'oğul', (Abu-Hayyan, 61), *oılan*, *ovlan* 'erkek çocuğu, evlat' (Ettuhfet, 220), *oılan*, *olan* 'erkek çocuğu', 'oğlan'. *Oılan* kelimesinin *alan* kelimesine dönüşmesi süreci, şu şekilde gelişmiştir: *oıulan* → *oılan* → *ovlan* → *olan* → *alan*.

Son zamanlarda, tarihi Alanya'nın önemli merkezlerinde – Karaçay Otonom Bölgesinde bulunan Humarinsk ve Karakent şehirlerinde, Tokmak-Kaya kayası eteğindeki Alanya mezarlarında, bir de Alanya mezarlarından

²⁸ U.B. Aliyev, A.D. Bauçev, K.T. Laypanov, M.A. Habiçev. "Alanla, Alanya?" – "Leninin bayrağı", 1963, 20 Nisan, No: 79; Ş.H. Akbayev. "Alan" degez söz qaydan çıqğan bolur? ("alan" Kelimesi Nereden Çıkmış?)- "Leninin bayrağı", 1963, 21 Nisan, No: 80.

²⁹ V.İ. Abayev. İstoriko-etimologičeskiy slovar' osetinskogo yazıka (Osetya Dilinin Tarihi-Etimolojik Sözlüğü), sayfa: 79.

çıkan metal bir eşya üzerinde eski Türk yazılarının tespit edildiğini belirtmek gerekir³⁰. Alan dilinde yazılmış Zelençuk mezar taşı üzerindeki yazı, serbest düzeltme yapıldıktan sonra önce Osetya dili³¹, sonra Kabardin-Çerkez dili³² esas alınarak okundu. Fakat yazı metinde düzeltme yapılmadan, Karaçay-Balkar dilinin Malkar diyalektine³³ dayanarak okundu.

Daha sonra *alan* etnonimi, muhtemelen Alan-yassi kavim birliği döneminde kazanılan “dost”, “arkadaş” şeklinde mecazi anlam da edindi. Bu birliği farklı dillerde konuşan kavimlerin oluşturduğu bilinmektedir³⁴. Muhtemelen bu birliğin büyük kısmını, Karaçay ve Balkarların ataları olan Türkçe konuşan Alanlar ve Yassiler ile Osetyalıların ataları olan Farsça konuşan Alanlar ve Yassilerden oluşturmaktaydı.

Alan etnonimi dışında Karaçay ve Balkarlar, yaşadıkları yerlerle veya bilinen eski Türk kavimlerinin adlarıyla tarihi olarak bağlantılı olan etnik adlar da taşırlar: Karaçaylar – karaçajly, Balkarlar – basxancyly ‘bashan’, byzynnyly ‘bızıngı’, malkarly ‘balkar’, xolamly ‘holam’, çigemli ‘çegem’.

Byzynnyly. *Byzynnyly*, Balkarya’da bir nehir, vadi ve köy adıdır. *Byzynnyly* vadisi ve köyünde yaşanlara Karaçaylar ve Balkarlar, byzynnyly (bızıngılı) diye adlandırırlar. H.O. Laipanov, *byzynnyly* kelimesinin *Byzynnyly* vadisinden geldiğini söylemekte³⁵. U.B. Aliyev’e göre Byzynnyly *Byzynnyly*, *peçeneg* etnik grup adının fonetik versiyonudur. Muhtemelen *byzynnyly* etnik

³⁰ M.A. Habiçev. O drevnetürkskih runičeskih nadpisyah v alanskih katakombah (Alanya Mezarlarındaki Eski Türk Yazıtları Hakkında).- “Sovetskaya Türkologiya”, 1970, No: 2, sayfa: 64-69; aynı yazarın. Nadpisi v alanskih katakombah (Alanya Mezarlarındaki Yazılar).- “Stavropol’skaya pravda” gazetesi, 1971, 7 Ocak, No: 5 (13659).

³¹ V.S. Miller. Drevneosetinskiy pamyatnik iz Kubanskoy oblasti (Kuban Bölgesinden Bir Eski Osetin Anıtı).- “Materialy po arheologii Kafkaza” (Kazkasya Arkeolojisiyle İlgili malzemeler), III, 1893, sayfa: 110-118.

³² A.J. Kafoev. Adıgeyskiye pamyatniki (Adıge Anıtları), Nalçik, 1963.

³³ M. Kudaev. Opit rasshifrovki Zelençukskoy nadpisi na osnove balkarskogo yazıka (Zelençuk Yazıtının Balkar Diline Dayanarak Çözümlemesi Deneyimi).- “Kommunizmge yol” gazetesi, Nalçik, 1965, 14 Şubat, No: 31 (6571).

³⁴ V.A. Kuznetsov. Nadpisi Humarinskogo gorodişa (Humarinsk Şehrinin Yazıtları).- “Sovetskaya arheologiya”, I. M., 1963, sayfa: 298-305.

³⁵ H.O. Laypanov. K istorii karaçaytzev i balkartzev (Karaçaylar ve Balkarların Tarihine Dair). Çerkessk, 1957, sayfa: 8.

grup adı, bažanakly, bazanakly ‘peçeneg’ kelimesinden gelmekte. *Peçeneg* etnik grup adının menşeiyle birçok bilim adamı uğraştı. A.M. Şerbak çeşitli halklarda kullanılan kelimenin farklı varyantlarına işaret etmekte³⁶. (Karşılaştırınız, Doğu Slav. *peçenezi*, *peçenegy*, Arap. *bažnâk*, Fars. *bažanâk*, *byzynaq*, Macar. *besenyö*, *besseneu*: *picenati*: *bessenyew*, *besi*, *bysseni*, *wisseni*, Pol. *piecinigi*, Türk. *bæzænæq*, Alm. *pezeineigi*, *pezenegi*...) Eski Rus. *peçenegy*, Macar. *bisseni*, *bysseni*, Pol. *pieczyngi*, Alm. *pezenegi* şekilleri Karaçay-Balkarca *byzynñly* kelimesine daha yakın. *Byzynñly* etnonimi, birçok araştırmacıya göre, *baca* + *-nak* kelimesinden geliyor. Burada *-nak* hecesi, iki çoğul ekinden oluşuyor: *-n* + *-ak*. *Byzynñly*daki *-ly*, aitlik ekidir. Dolayısıyla *byzynñly*, Byzynñy vadisi, nehir ve köy isminden değil, tersine, bunlar *byzynñly*dan türemişlerdir.

Byzynñlyların karma Holamo-byzynñlyca konuşmaları da ilginçtir.

Malkarly. Bu etnonimle ilgili H.O. Laypanov, “Galiba, ‘Malkarlılar’ adı, Çerek vadisi sakinlerinin daha önce yaşadıkları Malka nehrinin adından geliyor” diye yazmaktadır³⁷. S.O. Şahmurzayev de aynı görüşte³⁸.

Birçok yazar, işaret edilen etnonim ve eski Kuzey Kafkasya Bulgarlar arasında genetik bir bağlantı kurmakta: *Qupi-Bulqar*, *Ogxondor-Bıqar* ve *Cdar-Bolqar*³⁹. H.O. Laypanov, *malkar* ve *bolgar* kelimeleri arasında bir bağlantının olmadığını savunuyor⁴⁰. Başkaları gibi M. Fasmer de eski Türkçe *bulyar* kelimesinin “karışık menşei, melez” anlamını taşıdığını ve *bulyamak*

³⁶ A.M. Şerbak. Znaki na keramike i kirpiçah iz Sarkela (Sarkel Seramiği ve Kerpiçleri Üzerindeki İşaretler).- Beloy Veji.- “Volgo-Donetsk Arkeoloji Ekibinin Çalışmaları”, cilt II, L., 1959, sayfa: 368.

³⁷ H.O. Laypanov. a.g.e, sayfa 8.

³⁸ O proishojdenii balkartsev i karaçaytsev (Balkar ve Karaçayların Türeyişi Üzerine). Nalçık, 1960, sayfa: 298

³⁹ N. Hodnev. Zametki o drevnih nazvaniyah kavkazskih narodov (Kafkas Halklarının Eski Adlandırmalarına İlişkin Notlar).-“Kavkaz” gazetesi, Tiflis, 1867, No: 45; Vs. Miller. Osetinskiye etüdi (Osetyalı Etütler), 3. böl. – “Uçeniye zapiski Moskovskogo universiteta” (Moskova Üniversitesinin İlmi Notları), 8. yayın, M., 1887, sayfa: 103-104; E. P. Alekseeva. Karaçayevtsi i balkartsı – drevniy narod Kavkafa (Kafkasyanın Eski Halkı: Karaçaylılar ve Balkarlar). Çerkessk, 1963, sayfa: 18.

⁴⁰ H.O. Laypanov.a.g.e.: sayfa: 8.

“karıştırmak” kelimesinden geldiğini düşünüyor⁴¹. Fakat bu görüşe katılmak imkânsız. *Malkar* ve eski *bulgar*, *bulqar*, *blqar*, *boklar* etnik grup adları arasında genetik bir bağın olduğunu inkâr etmek için de hiçbir dayanak yok. *Malkar* kelimesinin başında bulunan *m* harfi *b*'ye dönüşmüş. *b-m* değişimi Karaçay-Balkar dilinin karakteristik özelliğidir. (Karşılaştırınız, *tuban* – Balk. *tuman* ‘duman’, Kara. *bulžar* ve *mulzar* ‘samanla döşenmiş yer’, Karaç. *bažzar*- Balk. *mažžar*- ‘yerine getirmek’, Karaç. *mijiq* – Balk. *bijik* ‘yüksek’, Karaç. *miz* – Balk. *biz* ‘biz’, Karaç. *myçxy* – Balk. *byxçy* ‘testere’, Balk. *munu* ve *bunu* vs.)

Malkarly etnik grup adıyla Karaçaylılar, Bashanlar, Bızıngılılar, Holamlar ve Çegemler Çerek Dağ boğazındaki Balkarları adlandırırlar. *Malkarly* etnonimi, *malk* (blyk ‘kaynak, ırmak’ kelimesinin değişik şekli) + -ar (çoğul eki) + -ly (aitlik eki)nden oluşur. Dolayısıyla *malkarly* kelimesi, “nehir/ırmak kıyısında yaşayan insanlar” → “Balyk nehri/ırmağı kıyısında yaşayan insanlar” → “Balkarlar” anlamını taşıyan *balykarly* sözcüğünden gelmekte. Karaçay ve Balkarların dilinde *Malk*’a *Nehri Balyk* olarak adlandırılmakta, Kiçi Balyk ise, ‘Küçük Nehir’ olarak adlandırılmakta. Balyk kelimesi, bugün “nehir/ırmak” anlamında kullanılmamakta, Karaçaylılarda yerini *koban* (Kuban) ‘nehir’ kelimesi almışken, Balkarlılarda ‘çerek’ “nehir/ırmak” kelimesi kullanılmakta. (Fakat karşılaştırınız Tatarcada *bolak* ‘nehir/ırmak’, ‘pınar’, Azericede *bulag* ve Kumıkçada *bulak* ‘kaynak, pınar, memba’.)

Malkarly ‘Balkarlı’ kelimesini oluşturan -ar ekinin, belki de cins ismi er ‘insan, erkek, koca’ anlamına kadar uzandığını belirtmek gerekiyor. Bu durumda *balykar* (← *balyk* er) kelimesinin en eski anlamı “nehir insanları” olmakta.

Karaçaylı. Karaçaylı etnik grup adının türeyişi konusunda çeşitli görüşler var. Kimileri, Karaçaylı kelimesinin Karaçaylıların efsanevi boy beyi

⁴¹ *M. Fasmer*.Etimologičeskiy slovar’ russkogo yazıka (Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü). M., 1964, sayfa: 187.

Karça'dan geldiğini düşünmekte; kimileri, kara çay 'siyah çay' içecek adından türediğine inanmakta; kimileri de, kara 'siyah' ve çay 'çay (nehir)' kelimelerinden geldiğini savunuyor.⁴² H.İ. Hacilaev, kelimenin kart 'kart, yaşlı' + esey 'ana' kelimelerinden oluştuğunu varsaymakta. Buradan karasey||karaçay 'yaşlı ana' → 'ataların doğduğu yer' → '(ataların) vatani' anlamlarına gelmekte.⁴³

Bize göre karaçaylı etnonimi, *kara balykarly* 'kara/siyah Bulgar' etnoniminin Oğuzca şeklidir ve şu şekilde oluşmuş: kara 'kara/siyah' + çay 'nehir/ırmak' + -ly (aitlik eki), yani 'siyah nehrin kıyısında yaşayan insanlar' → 'Karanehirliler' → 'Kara Bulgarlar' → 'Karaçaylılar'. Dolayısıyla balykarly kelimesi de kara 'siyah' + balyk 'nehir/ırmak/çay' + -ar (çoğul eki veya belirtildiği gibi er 'insan, erkek' anlamına gelen bir kelimedir) + -ly (aitlik eki), yani 'kara çay kıyısında yaşayan insanlar' → 'kara çay insanları' → 'Karaçaylılar' → 'Kara Bulgarlar'. Oğuzca Karaçay 'kara su', 'kara ırmak/nehir/çay' kelimesinin çağdaş Karaçay-Balkar dilinde "kara su", kara nehir, kaynak, pınar", "temiz (pak) su" anlamını taşıyan "*kara suv*" tamlamasında karşılık bulması da ilginç. Kumıklar, Terek Nehrini Kara Bulak 'Kara Nehir', 'Kara Kaynak' şeklinde adlandırırlar. X. yüzyıla ait Rus yazıtlarında, M.S. VII. yüzyıldan sonra Ön Kafkasya'da kalan Bulgarlar için 'Kara Bulgarlar' denildiği belirtilmektedir..⁴⁴

Tüm bunlar, Karaçay ve Balkarların *alan*, *bolgarin*, *peçeneg* gibi en eski adlandırmaları günümüze kadar getirdiklerini göstermektedir.

Tegey 'osetyalı', 'Osetya'. V.İ. Abaev, *tegeyli* etnik grup adıyla Osetyalı-Tagaur'ı kastetmektedir.⁴⁵ B.A. Alborov ise, *tegey* kelimesinin

⁴² Oçerki istorii Karaçaevo-Çerkesii (Karaçay-Çerkes Tarihi Norları). Stavropol', 1967, sayfa 111.

⁴³ H.İ. Hacilaev. Oçerki karaçaevo-balkarskoy leksiki (Karaçay-Balkar Leksikine İlişkin Notlar). Çerkessk, 1970, sayfa 18.

⁴⁴ O proishojdenii balkartsev i karaçaevtsev (Balkar ve Karaçayların Menşei Hakkında), sayfa 19; E.P. Alekseeva. Ukaz.rab. (a.g.e.), sayfa 19.

⁴⁵ V.İ. Abaev. Osetinskiy yazık i folklor (Osetya Dili ve Folkloru), sayfa 280.

“dağlı” anlamına geldiğini savunmaktadır.⁴⁶ Tegey etnik grup adıyla Karaçay ve Balkarlar, Tagaurları değil, Osetyalıları adlandırmakta. Varsayımımıza göre *tegey* kelimesi, Karaçay-Balkarca *teg* → *teŋ* (karşılaştırınız *tegiş* ‘eşit’, ‘düz’), ‘eşit’, ‘düz’, ‘denk gelen’, ‘*drug*’ + *-ek* → *-ey* (çoğul eki) ve ‘dostane kavim’, “eşit kavim”, “dostlar” anlamını taşımakta. Muhtemelen *tegey* etnik grup adı, çok eskilerde var olan Alan-Yassı kavimler birliği döneminde oluşmuştur. “

2.1.1.5. *Biläžäri* Yer Adının Etimolojisi Hakkında

A. Hüseyinzade, 1972, Bakü, Sovetskaya Türkologia, Sayı: 5, s. 58–63

Bir zamanlar *Biläžäri* (Rusça telaffuzu: *Baladjarı*), kışın hayvanları gütmek için şehir halkına ait kışlaların bulunduğu Bakü’ye bağlı bir köydü. Trans-Kafkasya demiryolunun Bakü-Tiflis bölümünün inşaatı tamamlandıktan sonra (1883) burada bağlantı amaçlı bir demiryolu istasyonu kuruldu. Şu anda *Baladjarı*, bir kazadır [2, 146; 38, 44].

Biläžäri, etimolojisi en eski ve en anlaşılmayan coğrafik adlandırmalardan bir tanesidir. Kafkasya’nın çağdaş haritalarında buna benzer ikinci bir ada rastlanılmıyor. Halk arasında yaygın olan görüşe göre, Rusça çevirisi ‘askerler şehri’ olan *Biläžäri*, *bilad* ve *čäri* kelimelerinden oluşuyor. Terimin birinci unsuru *bilad*, Arapça ‘şehir, yer’ anlamına gelen *belde* kelimesinin çoğuludur, ikinci unsur ise, Türkçe *čäri* ‘ordu’ kelimesidir.

Üzerinde durulan coğrafik adlandırmanın çeşitli izahı yapıldı. Ş. Sadiev, *Biläžäri* kelimesinin “küçük bir yer” anlamına gelen Türkçe bir kelime olduğunu savunuyor [16]. Bazı araştırmacılar, başlangıçta bu yer adının *Binä-i žäri* şeklinde olduğunu düşünüyor. Bu görüşü savunan R. Yzbaşev’e göre, terimin birinci kısmı *Binä* ‘hayvanlara bakmak için şehrin dışında bir yer’ [41,

⁴⁶ O proishojdenii balkartsev i karaçevtsev (Balkar ve Karaçayların Menşei Hakkında), sayfa 108.

89], ikinci kısmı *žāri* ise, bir özel isimdir. Yani tamlama, “Djeri’ye ait hayvanlara bakmak için şehrin dışında bir yer” anlamına gelmekte [42, 62].

Biläžāri teriminin yukarıda bahsedilen izahları, bize göre, ikna edici değildir. Bu coğrafik adlandırmanın etimolojisi Trans-Kafkasya’nın ve özellikle Azerbaycan ve Dağıstan’ın tarihiyle bağlantılıdır. Bu coğrafik adın, ünlü Hazarca *Belänžār* coğrafik adıyla veya Eski Bulgarca *Beränžār* etnonimiyle bağlantılı olması mümkündür. *Biläžāri* kelimesinin, *belänžār* veya *beränžār* kelimesinin varyantı olması kuvvetle muhtemel. Müslüman ortaçağının tarihi kaynaklarında *Belänžār*, önemsiz bir fonetik değişikliğiyle, *Belänžār*, *beränžār* ve *Beläng’āri* şeklinde bir oykonim, hidronim (su objesinin coğrafik adı), etnonim ve özel isim olarak karşımıza çıkmakta.

Hazar şehri *Belänžār* hakkında Arap yazarlar Ya’kubi [43, 6], İbn Hordadbeh [1, 123], al-Mas’udi [30, 62], İbn al-Asir [23, 29], Yakut al-Hamavi [44, 729] ve X. yüzyılda yazılmış coğrafik bir çalışma olan “Hudūd al-Âlem”in Fars dilli yazarı [30, 62] bahsetmektedirler. Al-Mas’udi’nin anlatımına göre başkent Hazar şehri [30, 62], iki kez Arap istilasına uğramış. İlkinde 722 yılında şehir Djarrah kumandan tarafından, ikinci defasında ise, 737 yılında Mervan kumandan tarafından yıkıldı. Arapların Kafkasya’daki zaferleri Hazarları, *Belänžār* şehrini terk etmeye ve başkentlerini Volga nehri yakınlarına yeni İtil’ şehrine taşımaya yol açmıştır [12, 676].

İ. Markvart’a göre *Belänžār* şehri, Kuzey Dağıstan’da “Koy-su (Sulak) kollarından birinde” bulunuyordu [11, 597]. M.İ. Artamonov, bu görüşe katılmıyor ve tarih literatüründe bulunan *Belänžār* şeklinin “Mahaçkala yakınlarında bulunan bugünkü Tarki yerleşim noktasıyla” [4, 222] alakalı olduğunu reddederek, bu kelimenin bugünkü Buynak’la bağlantılı olduğunu düşünüyor [4, 392-3]. Bu varsayımları ileri süren yazarların Hazar şehri *Belänžār*’ın Kuzey Dağıstan’da bulunduğuna işaret etmeleri kayda değer.

Yine aynı kaynaklardan, *Belänžär* nehri adının da olduğunu öğreniyoruz. Tarihçi Ya'kubi, Azerbaycan ve Dağıstan'daki Arap istilasını anlatırken, “Mugiri ibn Ş'ubi veya, bir başka görüşe göre, Hişam ibn 'Utbi ibn abu-Vakkas emirliği altında Azerbaycan 22 yılında (m.s. 642–3 yılında) alındı... Biraz zaman geçtikten sonra Sal'man, çarıyla barış anlaşması yapan Şirvan'a girdi; daha sonra o ileriye gitti ve Maskat topraklarına geldi ve buranın halkıyla barış anlaşması yaptı. Lakzların⁴⁷ Çarı da, Şabiran⁴⁸ halkı da, Filan⁴⁹ halkı da aynı şeyi yaptı, Hazarların Çarı Hagana gelince, o, Sal'man'ı Belendjer nehrinin arkasında kalabalık bir ordunun başında karşıladı ve onu ve yanındakileri öldürdü, yanındakiler ise dört bin kişiydi” [43, 5; 17, 100]. Aynı şeyi Baladzori [6, 14], İbn al-Fakih [24, 293] ve başka yazarlar da bildiriyor. Söz konusu nehir adı hakkında gerekli bilgiler, Sovyet Tarihçiliği kitabında da bulunur [4, 179; 15, 83].

Çoğu zaman aynı adı taşıyan oykonimler (yerleşim noktaların coğrafik adları) ve hidronimler (su objelerinin coğrafik adları) birbirine yakın yerlerde görülür ve bu adı taşıyan nehrin *Belänžär* şehri yakınlarında olması kuvvetle muhtemel.

Belänžär (=beränžär) etnonimi hakkında, 921–922 yılları arasında Bolga Bulgarları arasında Al-Muktadir'in Abbasiler Halifeliği elçiliği bünyesinde bulunan İbn Faldan şöyle diyor: “...Biz onlarda tamamı İslamı kabul etmiş olan beş bin kadın ve erkekten oluşan bir aile gördük. Bütün bunlar berendjer (adıyl) bilinir. Onlar için dua ettikleri ağaçtan camii yapıldı. Onlar, (dua) okumayı bilmiyor, çünkü ben (onlardan) (bir) gruba (hangi kelimelerle) dua etmeye öğrettim” [27, 138].

⁴⁷ Lakzların yerleşim yerleri hakkında V.V. Bartold şöyle yazmakta: “Arap yazarları galiba, böyle (lakz diye) yerleşik olduğu bölgeleri tam olarak verilmeyen kendi halkını adlandırıyor. Baladzori'nin (208) dediğine göre, Lakzlar ülkesi, Samur ovası ve Şabiran şehri arasındaki düzlük alanda, yani bugünkü Dağıstan'ın güneyinde yaşırdı; Mas'udi'ye (Murudj, II, 5) göre ise, kalabalık Lakz halkı bu bölgenin en yüksek yerlerinde yaşırdı” [7, 410].

⁴⁸ Tarihi Şabiran şehri, Kuba şehrinin yanında bulunuyordu.

⁴⁹ Ufak tarihi bir bölge olan Filan, Derbent'in güneybatısında bulunurdu.

Hazarca *Belänžär* coğrafik adlandırmasının ve Bulgarca *beränžär* etnonimi arasındaki farkın, Türk dillerinin fonetik özelliklerine aykırı olmayan [40, 92] sadece l/r değişiminden ibaret olmasından dolayı bu kelimeler arasında genetik bir bağın olduğu inkar edilemez.

Üzerinde durulan etnotoponimin (etnik coğrafik adlandırma) gelişim tarihine bir de aynı adı taşıyan antroponim (özel isim) katkıda bulunuyor. Selçuklu dönemi yazılı kaynaklarında Aran ve Azerbaycan topraklarında *İbn Belengeri* adı zikrediliyor. İbn al-Asir'e göre Arslan-bek veya Hassbek ibn belengeri Türkmen menşeli, küçük yaştan beri Selçuklu prens Mas'ud'un yanında yetişti [25, 209]. Daha sonra o, Hassbek, yani Mas'ud'un özel üstün beyi olarak nam salıyor [35, 79]. Onun gerçek adı Arslan-bek'tir. Mas'ud ibn Muhammed'in iktidara gelmesinden sonra (1133–1152) emir al-hadjib⁵⁰ sanına kadar yükseliyor ve ileride Hassbek ibn Belengeri emir al-hadjib olarak adlandırılıyor [33, 225]. Himayecisinin emriyle o, Azerbaycan ve Arran'ın [25, 194–4] hükümdarı fazlasıyla başına buyruk olan emir Abd al-Rahman ibn Tagayirik'i (ابن غايرك) öldürüyor. Sultan Mas'ud Hassbek ibn Belengeri'nin ölümünden sonra (1152–1153) Iraklı Selçukluların tahtının kaderinin belirlenmesinde önemli bir oynuyor. O, sultan olarak Mahmud'un oğlu Melikşah'ı (1152–1153) ilan ediyor, daha sonra onu tahttan indirerek (yine Mahmud'un oğlu) II. Muhammed'i (1153–1159) tahta çıkarıyor [28, 396]. İktidara gelerek II. Muhammed, sadakatinden şüphe ettiğinden Hassbek ibn Belengeri'yi öldürüyor [25, 209–210].

Özel isim *İbn Belengeri* yapısı bakımından üzerinde durduğumuz etnotoponime çok benziyor. Kelimenin kökü Belängär'dir, sonundaki –i (ى) harfi ise, Türkçedeki karşılığı –li yapım eki olan Farsçadaki nispet i'sidir.

⁵⁰ Müslüman feodal devletlerinde hadjib, Türk kölelerinde çıkmış orduların en büyük unvanıdır. Yedi yıllık askeri hazırlık eğitiminden sonra köle-askerler, yaptıklarından dolayı *heyl'-başı*'ndan başlayarak *hadjib*'e kadar görevde yükselirler. Selçuklu devletinde emir al-hadjib sanı, vezirden sonra sultana en yakın kişi kabul edilirdi. Emir al-hadjib san bakımından vezirden sonra gelse de kimi zaman etkileri daha fazlaydı [29].

Geriye, üzerinde durulan *Biläžäri*, *Belänžär*, *beränžär* ve *Beläng'äri* terimleri arasındaki farklılıkların dilsel ve tarihi açıklamasını yapmak kaldı. Bilindiği gibi, Türk dillerinde geniz n'si “sabir olmayan ve çoğu zaman düşen” harfler arasında yer alır [20, 280], ve bu ses olayı çağdaş fonetik biliminde olduğu gibi [40, 107; 26, 57], tarihi fonetik biliminde de [34, 176] görülmektedir. Bu yüzden coğrafik adlandırmanın ikinci hecesinde geniz n'sinin olmayışı, gayet doğal bir olay sayılabilir. Başka bir deyişle, Apşerob Yarımadasındaki *Biläžäri*, Hazarca *Bilänžär* coğrafik adlandırmanın ve Bulgarca *beränžär* etnoniminin olası bir versiyonudur. Coğrafik adlandırma olan *Biläžäri* ve özel isim olan *Biläng'äri* arasındaki fark ise, kelimenin ilk hecesinde, doğal bir olay olan, e/i değişimi [40, 51] ve coğrafik adlandırmanın ikinci hecesinde n harfinin olmadığı (bu harf hakkında yukarıda bahsetmiştik) ve nihayet, son hecede g' (گ) harfinin ž (ج) harfiyle değişmesi görülmüyor. Her iki terim muhtemelen türemiş kelimelerdir: *Biläžäri*, *Biläžär* (veya *beräžär*) kelimesinden, *Beläng'äri* ise, *Beläng'är* kelimesinden türemişlerdir. Tüm mevcut şekillerin kökü, etimolojisi hakkında ileride bahsedeceğimiz *Beläng'är* kelimesidir.

Biläžäri oykoniminin ortaya çıkışıyla ilgili dile getirdiğimiz varsayımı tarihi bilgilerle desteklemeye çalışalım. IX. yüzyılın Arap yazarlarından Baladzori'nin bildirdiğine göre, Kavad çarlığında (488–531) Gürcistan (Djurzan) ve Aran Hazarların egemenliği altındadır [6, 5].

Ele alınan dönemde Aras ve Kura nehirleri [13, 213] arasında bulunan bölge için Arran⁵¹ denilirdi. Anuşirvan döneminde (531–579) Azerbaycan ve ona komşu bölgelerde on bin esir Hazar'ın yerleştirildiği de biliniyor [14, 22]. Aynı hükümdar döneminde belendjerlerle [4, 125] yanı sıra Azerbaycan'ın güney bölgelerine Bulgarları da getirildi. Tarihi coğrafik adlandırmalar [3, 328] arasında köy adı *Bolgarkent* ve bugünkü *Bolgarçay* (Azerbaycan'da bir nehir)

⁵¹ Bilindiği üzere Aran sınırları tarihi olarak sabit değildi. Bunun hakkında V.V. Bartold'a bkz [8, 334].

[38, 48] ve *Balhar* (Dağıstan SSC'de bir köy) [19, 119] bu tarihi gerçeklerin bir yansımasıdır.

Hazarlar, Kafkasya ve Trans-Kafkasya topraklarında neredeyse yüz yıl yaşadılar [14]. Bu, yazılı ve arkeolojik bilgilerle doğrulanmaktadır [5, 33].

Böylece, bizi ilgilendiren *Biläžäri* oykoniminin Hazarca *Belänžär* kelimesinden türediği yönündeki varsayım, sadece filolojik analizle değil, tarihi gerçeklerle de desteklenmektedir.

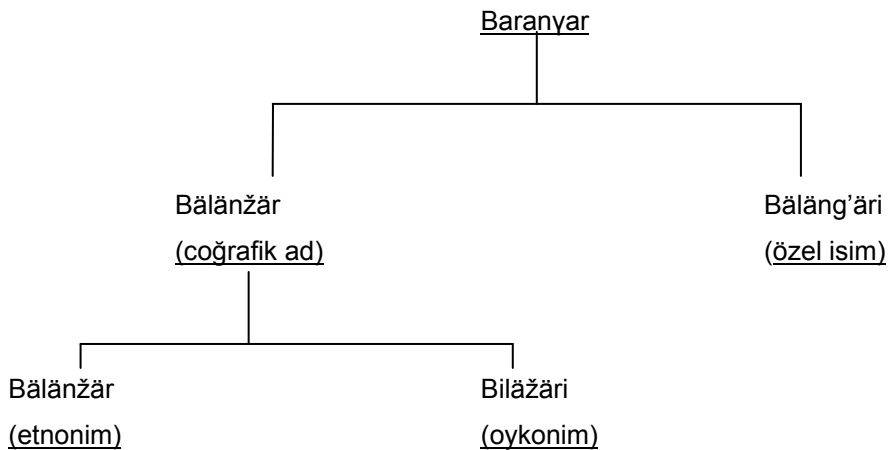
Biläžäri oykonimine gelince, literatürde, bu kelimenin semantiğini aydınlatan Hazarca *Belänžär* kelimesinin açıklaması yapılmaktadır. Hazarca *Belänžär* coğrafik adlandırmasının Moğolca askeri bir terim olan *baranyar* 'ordunun sağ kanadı' kelimesinden türediği yönünde bir görüş var. Terim, iki Moğolca kelime *baran* 'sağ' [21, 207] ve *yar* 'kol' [21, 208] kelimelerinden oluşmakta. Söz konusu terimin bu yapısı, filolojik bakımdan itirazlara yol açmıyor. İbn Fadlan'ın bahsettiği *beränžär*lar, Hazarlar devletinin *Belänžär* başkentinin 737 yılında kumandan Mervan rafainca ikinci kez yıkılmasından sonra Dağıstan'dan Araplar tarafından dışlanarak Volga'da yerleşen Hazarların bir kısmını oluşturuyor. Bu durumda İbn Fadlan'ın bahsettiği *belänžär* etnonimi, kuzey Dağıstan'daki Hazarca *Belänžär* coğrafik adlandırmadan türeyen bir kelimedir.

Belänžär coğrafik adlandırmasının Dağıstan'da ortaya çıkışı, VI-VII. yüzyıllara denk geliyor. Moğolca *baranyar* 'ordunun sağ kanadı' kelimesi Dağıstan'da nasıl ortaya çıktı?

Zamanında P. Pellio, Türklerde karşılaşılan Moğolca terim ve san adlarının, "kendilerinden (Türklerden) önce gelen Çin kökenli Avarlar, Jujanlardan" alındığını ileri sürmüştü. Bunları P. Pellio Moğol sayıyordu [10, 24]. P. Pellio'ya katılmayan V.V. Bartold, bunun "son zamanlarda bilimde hâkim olan görüşlere tamamen zıt düştüğünü" belirtmekte [9, 197]. Avarlarla

ilgili mesele hâlâ tartışmalı bir konuyken, onların Türk dilinde konuşmaları tartışma götürmez [31; 32, 72]. Aynı zamanda, Türk Kağanlığının yerinde oluşan ve bu kağanlığın “devlet geleneksel ve uluslar arası otoritesini” [4, 171] miras edinen Hazar Devletinin etnik bakımdan tek cins olmadığı [37, 123; 18; 32, 83; 4, 171] biliniyor. Bununla birlikte etnik geleneklerine göre Hazarlar, en çok Bulgarlar’a [4, 171], Savarlar’e [22, 307] ve muhtemelen, VI. yüzyılın ortasında Batı Hazar steplerine giren Türk dilinde konuşan Avarlarla yakındırlar.

Moğolca askerî teriminin, Moğollardan önce Kafkasya’da ortaya çıkışını izah etmeye yardımcı olacak bilinen bazı tarihi gerçekleri hatırlatalım. Türkler ve Moğolların Altay’da bulundukları erken Ortaçağında ve sonraki zamanlarda Moğol istilası Doğu Avrupa’ya yayıldığında bu iki halkın yakın ilişkiler içerisinde olduğu malum. Türkçe konuşan kavimler Altay’dayken [4, 103] veya Moğol İmparatorluğu döneminde [9, 211] yönetimdekilerin Moğol kökenlilerden oluştuğu da biliniyor. Bununla ilgili V.V. Bartold’un şu sözlerini hatırlatmak yerinde olur: “...yönetimin ve etrafındaki askeri birliklerin Moğol kökenli olmaları sonucunda Moğolca adlar taşıyan Türk boy, kavim ve halklar oluştu” [9, 211]. Türkler Altay’da yaşarken diğer Moğolca *tarxan*, *bagadur*, *noxur* gibi kelimelerin yanı sıra üzerinde durduğumuz askeri terim *baranyar* kelimesini de almışlar ve yapısal-fonetik değişime uğradığı Kafkasya’ya getirmişlerdir. Bu durumda, *Biläžäri* kelimesinin gelişimi şema üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

KAYNAKÇA

1. Abu'L-Kâsim Obaidallah ibn Abdullah ibn Khordâdhebeh. Kitab al-Masâlik Wa'l Mamâlik. Leiden, 1967.
2. Azərbaycan SSC inzibati-azeri bölküsü, üçüncü nâşri. Bakı, 1968.
3. Alfin S. K. Bakü Vilayeti Cevat Kazası Devlet Çiftçilerinin Ekonomik Yaşantıları. “Trans-Kafkasya Bölgesi Devlet Çiftçilerinin Ekonomik Yaşantılarının Araştırılması İçin Malzemeler”, cilt VII. Tiflis, 1887.
4. Artamonov. Hazarlar Tarihi. L., 1962.
5. Ahmedov G. M. Ortaçağ Şehri Baylakan (Tarihi-arkeolojik araştırma doktora tezidir) Bakü, 1972.
6. Baladzori. “Ülkeleri Alma Kitabı”, Arapçadan çeviri: P.K. Juze. Bakü, 1927.
7. Bartold V. V. Dağıstan. 3. cilt. Moskova, 1965.
8. Bartold V. V. Arran. 3. cilt. Moskova, 1965
9. Bartold V. V. Türk-Moğol Halklarının Tarihi. 5. cilt. Moskova, 1968
10. Bartold V. V. Orta Asya Türk Halklarının Tarihine İlişkin On iki Ders Notu. 5. cilt. Moskova, 1968
11. Bartold V. V. Hazarlar. 5. cilt. Moskova, 1968
12. Bartold V. V. Müslüman Dünyası Tarihinde Hazar Bölgelerinin Yeri. 2. cilt. Moskova, 1963
13. Bartold V. V. İran'ın Tarihi-Coğrafik Görünümü. 7. cilt. Moskova, 1971.
14. Buniyatov Z. VII-VIII. Yüzyıllarda Hazarların Albanya'da Uzun Kalmalarıyla İlgili. – “Azərbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri. Kamu bilimleri serisi”, 1961, sayı: 1.
15. Buniyatov Z. VII-VIII. Yüzyılda Azərbaycan. Bakü, 1965.
16. Geybullaev G. Azerice Kent ve Şehir Adlarının Menşei. Materyaller ve Araştırmalar (elyazması).
17. Genko A.N. Arap Dili ve Kafkasbilimi. Kafkas Tarihinin Araştırılmasında Arapça Materyallerin Önemi Hakkında. – “Arapbilimciler

Kurumunun İkinci Kurultayı Çalışmaları” (19–23 Ekim 1937). Moskova-Leningrad, 1941.

18. Gubaydulin A. Hazarların Menşei Hakkında Notlar. – Azerbaycan Araştırma Kurumu Haberleri”. Bakü, 1927, sayı: 4

19. Dağıstan Otonom SSC. İdare ve Toprak Bölümü. Mahaçkala, 1966.

20. Dmitriev N.K. Türk dillerindeki r, l, n ünsüzlerin değişken durumu. – “Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameriyle İlgili Araştırmalar”, bölüm 1, Sesbilimi. Moskova, 1955.

21. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963.

22. D'yakonov M. M. Eski İran Tarihi Notları. Moskova, 1961.

23. İbn el-Asir. Al Kamil fi-t-tarih. Bakü, 1959.

24. İbn al-Fakih al Hamadani. Kitab ol-Boldan. Leiden, 1967.

25. İmad ad-Din al-Katib İsfahani. Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi. İstanbul, 1943.

26. İsmailov M. Azerbaycan Dilinin Nuha Diyalekti. Bakü, 1960.

27. Kovalevskiy A. P. Ahmed İbn Fadlan'ın 921–922 yılları arasında Volga'ya yaptığı seyahatle ilgili kitabı. Har'kov, 1956.

28. Köymen, Mehmet Altay. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Cilt II. İkinci İmparatorluk devri. Ankara, 1954.

29. Köprülü, M.F. Hacib. İslam Ansiklopedisi. Cilt I. İstanbul, 1950.

30. Al-Masudi. Kitab at-Tanbih Wa'l Ischraf. Leiden, 1967.

31. Merpert N.Y. Avarlar. Sovyet Tarih Ansiklopedisi, Cilt I., Moskova, 1961.

32. Moravsik G. Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin, 1958.

33. Ar-Rawandi. The Rahat-uş-Şudur Wa Ayat-us-Surur, by Muhammed Iqbal. Leiden, 1921.

34. Rasanen M. Türk Dillerinin Tarihi Fonetigi ile İlgili Materyaller. Almandan çeviri: A.A. Yuldaşev. Redaksiyon, önsöz ve açıklamalar N.A. Baskakov'un. Moskova, 1955.

35. Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Naşir İbn 'Ali El-Hüseyni. Ahbar üd-Devlet is-Selcukiyye. Nicati Lugal tercümesi, Ankara, 1943.
36. Sevortyan E.V. Güney Türk Dillerinde Ünsüz Düşmesi. – “Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri ile İlgili Araştırmalar”, 1. bölüm, Sesbilimi, Moskova, 1955.
37. Solov'ev S.M. Eski Zamanlardan Rusya Tarihi. I. Kitap (1-2 cilt). Moskova, 1959.
38. Azərbaycan SSC'nin Açıqlamalı Coğrafiq Adlar Sözlüğü. Bakü, 1962.
39. Hudud al-Âlem. Tumanskiy Elyazması. Giriş ve Başvuru bölümleri V.V. Barthold'e ait. L., 1930.
40. Şiraliyev M. Azərbaycan Diyalektolojisinin Esasları. Bakü, 1962.
41. Jüzbaşev R. Azərbaycan Coğrafiq Terimleri (araştırmalar). Bakü, 1966.
42. Jüzbaşev R. Öğretmenin Coğrafiq Adlar Sözlüğü. Bakü, 1970, sayı: (35) 5.
43. Ya'kubi. “Tarih”, Arapçadan çevirisi P.K. Juze. Bakü, 1927.
44. Jacutš geographische Wörterbuch, von Wüstenfeld. Bd. I. Leipzig, 1866.

2.1.6. “Sevordii” Etnonimi Hakkında

Z. İ. Yampol'skiy, 1973, Sovetskaya Türkologia, Bakü, Sayı: 1, s. 83–87

X. asrın Ermeni yazarı İoann Katolikos Drashanakertsiy, IX. yüzyılda yaşanan bazı olayları tasvir ederken Azeri Şamhor şehrinin yakınlarında sakinleri “*sevordiyanın manasını*” oluşturan “*Uti Bölgesinin*”, “*Utiler ülkesinin*” bulunduğu işaret etmektedir⁵². *Uti Bölgesi* ve *Utiler (Utiler, Udi)* bir dizi eski

⁵² Bknz.: Melikset-Bekov L.M. Udiler Tarihine Doğru. – “Tiflis Devlet Üniversitesi Çalışmaları”, XXIII, 1942, sayfa: 51. A.M. Guseynzade, bir Arap yazarın (bknz.: Beladzori. Ülkeleri Alınması

ve Ortaçağ kaynaklarından biliniyor⁵³. *Utileri*, (ses ve semantik) benzerlik bakımından m.ö. III. asırda⁵⁴ Uzak Doğu’da yaşayan “*k-uti-lerle*” (“*g-uti-ler*”) aynı tutuyorduk ve “Utilerin” (“*udi*”) Albanya’nın köklü nüfusu Kafkasya Albanlarının adı olduğunu düşünüyorduk. Ki bu, Albanya’da bugün artık yaşamayan sadece Udilerin adlarından değil, Udileri kendileri hakkında “...Biz Avganız ve milliyetimiz Utiyiz”⁵⁵ şeklinde bahsettikleri XVIII. yüzyıla ait belgelerden de biliniyor. Uti nüfusunun –Utiler veya onların bir kısmının– bin yıl önce “*sevordii*” etnik grup adlandırmasını taşıdıkları konusu, üzerinde çalışmayı hâlâ istemektedir⁵⁶.

Etnogenez sırasında, dillerin “başlangıçtaki birliğin her türlü izini neredeyse tamamen yitirerek” değiştiği sırada, eski etnonimler, (toprak ve zaman bakımından) “çok uzak” etnik topluluklarda korunuyor, çünkü etnonimle sadece ahlak normları değil, insan hakları da alakalıdır⁵⁷. Bu yüzden etnik topluluklar ile onların etnonimlerinin dilleri arasındaki tarih boyunca değişen ilişkilerin⁵⁸, Şerif Bastav’ın bahsi geçen makalesinde yapıldığı gibi, sadece bir dil veya tek tip dillerin çerçevesinde incelenmemesi gerekmektedir.

“*Sevordii*” etnonimi, “*savir-ler*” (“*sabir-ler*”, “*savar-lar*”)⁵⁹ etnonimiyle ses ve mânâ bakımından benzerlik gösteriyor. Bu etnonimlerin aynı oldukları yönünde çabalar biliniyor. Konuyla ilgili yapılan en yeni çalışma, yukarıda

---

Kitabı. Bakü, 1927, sayfa: 14) sevordiyaya IX. yüzyılda yine aynı bölgede olduğuna işaret ettiğini bildirmekte ve ilginizi Şerif Bastav’ın makalesine çekmekte (Şerif Bastav. Sabir Türkleri. – “Belleten Türk Tarih Kurumu”, cilt V, sayı: 17–18. Ankara, 1941). Bu makalede Masudi’nin Beladzori’nin bildirdiği haberi tekrarladığı (sayfa: 74’te) belirtiliyor.

⁵³ Bknz.: Melikset-Bekov L.M. a.g.e., sayfa: 51

⁵⁴ Bknz.: D’yakov İ.M. Midya Tarihi. M.-L., 1956, sayfa: 110.

⁵⁵ Yampol’skiy Z.İ. Kafkas Albanyasının Vakayinamesinin İncelenmesine Doğru. – “Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri”, 1957, sayı: 9, sayfa: 154.

⁵⁶ “*Sevordii*” kelimesinin “*sev-ordi-k*” şeklinde mevcut etimolojisini Şerif Bastav (a.g.e., sayfa: 75) bir halk etimolojisi olduğunu düşünüyor.

⁵⁷ Bknz.: Engel’s F. Aile, Şahsi Mülkiyet ve Devletin Ortaya Çıkışı. M., 1952, sayfa: 98.

⁵⁸ Karşılaştırınız: Gürcistan, İspanya ve İngiltere’deki “İberler”; Kafkasya, Balkan, İtalya ve Şotlandiya’daki “Ablanlar”.

⁵⁹ Sabiroi. “Real-Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft” (ileride-RE), 1920 (Herrmann); “SSCB Tarihiyle İlgili Notlar”. M., 1958, sayfa: 928 (ileride Notlar).

bahsi geçen Şerif Bastav'ın malzeme bakımından zengin, fakat belirttiğimiz gibi, tek tip dille sınırlı kalan çalışmasıdır.

II-X. yüzyılların kaynaklarına göre (Ptolomey, İordan, Prokopiy, Agafiy, Zaharya Retor, Simokat, Malal, İbn Hordadbeh, Masudi) “Savir-ler”, Kuzey Kafkasya, Rusya'nın güneyi, “Kafkas Dağları yakınlarında” yaşadılar⁶⁰. “Bu halk... kalabalıktı”⁶¹. Kuzey Kafkasya ovalarının Savirleri için bazen Gunlar diye adlandırılırdı: “Sabirler, god T'angri⁶²-‘tanrıları Tangrihan’ olan⁶³ bir Hun kavmiydi”⁶⁴; ünlüleri “Tarhan”⁶⁵-t'arxan⁶⁶ sanını taşırdı, Kuzey Kafkasya'daki başkentlerinin (Varaçan) bulunduğu bölge ise, Türkistan⁶⁷-Turkestan⁶⁸ idi. Kuzey Kafkasyalı Sabirler, Azerbaycan'a girdiler ve burada yerleştiler⁶⁹. Sabirler arasında Türk ve Fin-Ugor dillerinin taşıyıcıları bulunmaktaydı⁷⁰.

Sabirlerin (suvarların) yaşadıkları bölgede yayılan Türk dilleri grubunu karakterize ederken N.A. Baskakov, bu grupta *samsa* ‘burun’ kelimesine rastlandığını belirtmekte⁷¹. Fakat çağdaş Azeri dilinin diyalektlerinde işaret edilen sözcük, *symsygyyny sallamag* ‘burnunu asmak’ şeklinde karşımıza çıkmakta ve bu kelimeden *sünsünmāk* ‘yemeği koklamak’ fiili türemiştir.

⁶⁰ Kesarili Prokopiy. Gotlarla Savaş. M.-L., 1950, sayfa: 407.

⁶¹ Agafiy. Justinian'ın Çarlığı Hakkında. M.-L., 1953, sayfa: 163-164.

⁶² “The History of the caucasian albanians”. London, 1961, sayfa: 156

⁶³ Moisey Kagankatvats'ın Agvan Tarihi”. SPb., 1861, sayfa: 193.

⁶⁴ Prokopiy. a.g.e., sayfa: 407, 381; karşılaştırmız: Agafiy. a.g.e. sayfa: 116.

⁶⁵ “Agvan Tarihi...”, sayfa: 208.

⁶⁶ “The History...”, sayfa: 167.

⁶⁷ “Agvan Tarihi...”, sayfa: 190.

⁶⁸ “The History...”, sayfa: 160.

⁶⁹ Notlar, sayfa: 566.

⁷⁰ Ein uralischer den Hunnen verwandter Volksstamm, Sabiroi, RE, 1920 (Herrmann). Kol.: 1603; Macarlara “savar-tam” olarak adlandırılırdı (bkz.: Mol'nar E. Macar Halkının En Eski Tarihinde Etnogenez Sorunu. – “Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae”, 13. Budapest, 1955, sayfa: 98. Ermeni ve Arap kaynakları Savirleri (suvar) eski Bulgarların etnik topluluğuna dahil ediyorlardı (bkz.: Notlar, sayfa: 698).

⁷¹ Baskakov N.A. Türk Dillerinin Sınıflandırılması Meselesine Doğru. – “SSCB Bilimler Akademisi Haberleri. Edebiyat ve Dil Bölümü”, cilt XI, 1952, sayfa: 124–125.

“Sevordiler”in, Azeri halkının “ayruma” subetnonimini barındıran kısmının ataları olduğu düşünülmekte⁷². Azeri dilinin oluşumunu inceleyen araştırmacılar, Türk dillerinde konuşan etnik toplulukların⁷³ Azerbaycan bölgesinde yaşadıkları ve “Türkler” etnonimi gerçeğini hesaba katarak, “sevor-diya” ve “savar-lar” etnonimlerinin birbiriyle bağlantısını görmezden gelemiyorlar. Birbirinden uzak olan “çifte benzerliği” olan kelimelerin olmasına rağmen, zaman ve yer bakımından uzaklık ve dillerin farklı tiplerden olması, bunların araştırılmasını engellememeli. Utiler (Udi) dili, bir kısmı muhtemelen “sevordiler” olarak adlandırılan Uti (Albanya) nüfusu,, bugün Kafkas tipine dahil edilmiş, fakat Urartu, Vot (vıtyaklar), Mançu dilleriyle benzerlik gösteriyor ve Türkçe arkaik unsurlar taşımaktadır⁷⁴.

Yukarıda verilen bilgiler, “sevordilerin” Azerbaycan’ın “savir-leri” olduğunu düşündürüyor. Azeri dilinin oluşumu incelenirken, “sevor-diler” ve “savir-ler” dillerinin ilişkisini de hesaba katmak gerekiyor. Bu iki etnonimin fonetik ve semantik bakımdan tesadüfî benzerliği dil tarihçileri tarafınca araştırılmalı.

2.1.7. Türk Dillerindeki Bazı Bitki Adlarının Etimolojisi Üzerine

(*boḡ- ~ *boq- köklü adlar)

L. V. Dmitrieva, 1973, Leningrad, Sovetskaya Türkolojia, sayı: 6, s. 40–43

Türk dillerinde “boğmak, basmak”, “bağlamak, sıkmak” anlamını taşıyan *boḡ-~/*boq- fiil kökü vardır. Kelimenin fonetik varyantları şöyledir: Türkm.,

⁷² Notlar, sayfa: 535.

⁷³ Guseynov R.A. Kafkasya Albanya Bölgesindeki IV-VII. yüzyıllarda Yaşayan Türkler Hakkında. – “Kafkasya Albanyası Tarihi Meseleleri”. Bakü, 1962, sayfa: 181–190.

⁷⁴ Melikset-Bekov L.M. a.g.e., sayfa: 27-29, 32; V. Gukasyan, “Udi, Lak ve diğer Dağlık Kafkasya dillerinde edebi Azeri diline girmeyen ve diyalektlerinde nadir rastlanan eski Türkçe kelimelerin korunduğunu” belirtmekte (Voroşil Gukasyan. Azerbaycan Tarihinin Bazı Meselelerinin Aydınlatılması Üzerine: - “Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri. Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi”, 1968, sayı: 4, sayfa: 120).

Tür., Karaim. k, Az., Lob., Uyg. **boñ-*, Karaim.k., Kaz., Tat., Karaç-balk., Karaim.t.g., Nog. *bu-*, Gag., Kırg., *bū-*, Karakalp. *buv°-*, Başk. *buv°-*, Özb. *bõñ-*, J.-Uyg., Hak. *nõñ-*, Alt. *bū-*, Tuv. *boñ-*, Çuv. *pov°-* (Sevortyan, Sözlük)⁷⁵.

Moğol dillerinde bu fiil şöyledir: Moğol. *boyo-* < **bogā-* ‘bağlamak’, karşılaştırınız: Moğol. *bo’o-* ‘engellemek, (yolu) kapatmak’ , Halh. *bō-* ‘bağlamak’ (P. Vergl., 2)⁷⁶; Moğol. *boyo-* < **bogā-* ‘bağlamak’ = Ev. *bōk-* < **bogā-k* ‘tutmak, durdurmak, (kendini) tutmak’ =ET *boy-* ‘boğmak’ (P. Vergl., 123).

M Räsänen, Türkçe *boy-~buγ-~bū-* ‘boğmak’ kelimesinin Moğolcada *boyo-‘bağlamak’~* Tungusça *bōk- ‘tutmak, (kendini tutmak) ~* Fin-Ugorcada: Est. Roo- ‘asmak’. Macarca *fúl-* ‘boğmak’, ‘boğulmak’ (Räs. EW, 78)⁷⁷.

Böylece, **boñ-~/*boq-* kökü ortak Altayca bir kök olarak kabul edilebilir.

Bu kökten Türk dillerinde türemişler arasında şunları gösterelim: ET *boyīm* ‘boğum’, *boyum* ‘boğum’, ‘ayırım’. V.V. Radlov’un sözlüğünde tespit edilen şu kelimelerle bu kökün arasında paralelliğin bulunduğunu düşünüyoruz: Türkçe *boñdaq* ‘boğumlar’, ‘budaklar’, Kazak. *būda* ‘(odun) boğumu’, Türkçe *budaq* ‘budak’, ‘dal’, ‘üzüm asması’, Eski Özbekçe *boq* ‘ağaç kabuğu’ (R. Sözlüğü, IV)⁷⁸. Yine buraya ET *boyuq~buquq~būq* ‘şişlik, boğazda şişlik, guşa, cedre’, ET *buquq* ‘gonca’ kelimelerini dâhil edebiliriz.

V.M. İliç-Svıtiç’te şu bilgilere rastlamaktayız: Alt. **p’oka* ‘pürtük, kabarcık’ (sokak ağzı *poko* ‘pürtük, kabarcık’, ‘bir kuş guşası’, Nan. *poka*

⁷⁵ E.V. Sevortyan tarafınca Türk dillerinin etimoloji sözlüğü için hazırlanan kelimeler toplamı (daktilo yazısı). Fırsattan istifade, bu sözlüğün kullanma imkânını tanıdığı için E.V. Sevortyan’a minnettarlığımı sunmak istiyorum.

⁷⁶ Poople N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, I, Wiesbaden, 1960.

⁷⁷ Räsänen M. Versuch Etymologischen Wörterbuch der Türkischen Sprachen. Helsinki, 1969.

⁷⁸ Radlov V.V. Opıt slovaryä türkskih nareçiy (Türk ağızları sözlüğü tecrübesi), I-IV, SPb, 1888–1911.

‘pürtük, kabarcık’, ‘nasır’, Ma. Fuka ‘kabarcık’) ~ Drav. *pokk ‘kabarcık’ (Tamil. Pukku- ‘kabarcıklarla kaplanmak’, telegu pokku ‘kabarcık’||‘kabarcıklarla kaplanmak’) (İ-Sv., 1966, sayfa: 403)⁷⁹.

V.V. Radlov’un sözlüğünden verilen örneklerde *boḡ-/~*boq- kökünden gelen Türkçe *boḡdaq* ‘boğumlar’, ‘budaklar’ kelimesinin, aynı kökten türemiş sözcükler ve *buḡ- + -it + -aq şeklinde değişerek Türkçe *budaq* ‘budak’ ‘dal’, ‘üzüm asması’ kelimesinden türediğini düşünmekteyiz.

Dalın bu adlandırması şu fonetik şekillerde karşımıza çıkmaktadır: ET *butaq~bitiq*, Zam.⁸⁰ Budaq, Özb. XIV. Yy. *butaq~budaq*, Kaz., Karaçay-balkar., Kırg., Kumık., Nog., Tat. Tom. (Abdurahmanov)⁸¹ *butaq*, Özb. *butoq*, Azer. *budaḡ*, Tuv. *buduq*, Yak. *butuk~mutuk*, Alt. Tuba *bıdaq* (Baskakov)⁸², Turkm. *pudaq* ‘dal’, Kazak. *butaqşa*, Karakalp. *putaqşa* ‘dal’<*butaq* aynı anlamda + -şa küçültme eki.

V.V. Radlov sözlüğünde, Tat., Tel., Alt., Leb., Küar. *putaq* ‘budak, dal’ kelimesinin *puta-* ~ *puda* + -q fiilinden geldiğini belirtmekte (R. Sözlük, IV). Bu fiilin anlamını E.V. Sevortyan tam vermektedir: Turkm. *pūda-*, Tür., Azer. *buda-*, Karaim.k., Karaç.-balk., Karaim.g., Kırg. *buta-*, Kaz., Tat., Başk., Özb. *buta-*, Nog. *bita-*, Karakalp. *puta-*, Sarı Uyg. *pute-*, Alt. *buda-*, Yak. *muta-* ‘dalları budamak’, ‘ağaç kesmek’, ‘kesmek, yok etmek’. Kırgızcada *buta*, Lob. *puta* ‘çalılık’, ‘bitki’ kelimesi var (Sevortyan, Sözlük).

⁷⁹ İliç-Svitç V.M. Sootvetsviya smıçnih v nostratiçeskih yazıkah. – V sb.: “Etimologiya, 1966), M., 1968.

⁸⁰ Zamahşari. Mukaddimat al-adab [A.K. Borovkov’un makalesi. Buhara listesi Mukaddimat al-adab’a göre Bitki Adları) (Özbek Botanik Terminolojisinin İncelenmesine Doğru). – V sb.: “Türkskaya leksikologiya i leksikografiya”. M., 1971, sayfa: 96-111].

⁸¹ Abdurahmanov M.A. O sostave i razvitii nekotorih grup leksiki tomsko-türkskih govorov. – “Uçönne zapiski Tomskogo gosedarstvennogo pedagogičeskogo instituta”, XX. Cilt, 2. baskı, Tomsk, 1962, sayfa: 112–126.

⁸² Baskakov N.A. Severnie dialekti altayskogo (oyrotskogo) yazıka. Dialekt çerneviḡ tatar (tuba-kiji). M., 1966.

Buta- fiilinin yukarıda bahsedilen anlamlarına bakarak, *buta-* kelimesinin temelinde ‘*dal*’ anlamında bir kök olmalı. Bu, *but* olsa gerek, çünkü *-a-* eki, fiil yapım ekidir. Türkmencede *puda-* fiili uzun *u*’ludur, yani *pūt*. O zaman, *pūt* < **puḥ-* ~ **buḥ-* + *-at* geniş anlamlı fiilden isim yapım eki şeklinde olması gayet mantıklıdır (bu şeklin oluşması sonucunda ‘*dal*’ anlamı ortaya çıkmıştır).

Bu kökü, *butaq* ‘budak’ köküyle karşılaştıralım. Bizim önerdiğimiz *butaq* < **buḥ-* + *-it* + *-aq* şeklinden büt ‘dal’ + *-aq* eki (isimden isim yapım eki, küçülten ek) çıkarılabilir.

M. Räsänen de *budaq* ‘dal, budak’ kökünün *buta-* ‘dalları kesmek, budamak’ ile bağlantılı olduğunu düşünmektedir (Räs. EW., 90).

Boḥday ‘buğday’ kelimesinin **boḥ-* ~ **boq-* kökünden geldiğini düşünüyor ve kelimeyi şu şekilde ayırıyoruz: **boḥ-* ~ **boq-* + *-it* eki + *-ay* eki. Burada birinci ek, **boḥ-* (~ **buḥ-*) kökünden ‘bağlamak’ anlamını oluşturuyor, ikinci ek ise, fiilden isim yapım ekidir.

E.V. Sevortyan’ın etimoloji sözlüğü için hazırladığı kelimelikte bu kelimenin şu fonetik şekilleri belirtilmektedir: Türkm., Türk., Uyg. *boḥday*, Azer. *buḥda, Karaim.k., Lob. *boḥday*, Karaç.-balk., Karaim.t. *buday*, Kırg. *būday*, Kazak. *biday*, Nog., Karakalp. *biyday*, Tat. *būday*, Başk. *būyzay*, Özb. *buḥda*°y, Alt. *būday*, Hak. *puḥday*, Tuv. *bida*, gag. Bōday ‘buğday’, ‘buğday çorbası’, ‘buğday yemeği’. M. Räsänen, paralel olarak Moğolca *buyudaj* ‘buğday’ ve Gol’d. *būda* örneklerini vermektedir (Räs. EW., 86).

Gerçekten de Moğol dillerinde P. Moğ. *Boyudaj*, Moğ. *buguday*, Kalm. *būd’ā* ~ *bud’ā* ‘buğday’; Tungus-Mançjur dillerinde: Neg. *buda* ‘buğday’, Oroç. *buda* ‘buğday’, ‘buğday yemeği’, Orok. *buda* ~ *budda* ‘buğday’, Nan. *boda* ‘(buğdaydan yapılmış) yemek’, ‘(buğday) çorbası’, Mançj. *Buda* ‘(daha çok

buğdaydan yapılan) yemek', 'pişmiş aş', 'öğlen yemeği', 'yemek zamanı', Çj. Püh-tükuāi 'pirinç'(STMY)⁸³.

G. Clauson, Türkçe *buğdāy~buğday* kelimesinin *bög+-tay||-tey eki şeklinde oluştuğunu düşünmekte (Clauson, 312)⁸⁴

G.İ. Ramsted, bu buğday adının *bug (bu kökün fiil mi, yoksa isim kökü olduğuna işaret etmeksizin) geldiğini varsaymakta. Örnek olarak Gol'd. muži 'yulaf', 'arpa', Ayn. Mungi, Jap. Mugi 'arpa', 'buğday', Orta Türkçe buḡsu 'badem ve sosla arpadan hazırlanan yemek', buḡsum 'bira' (R. Einf., 58)⁸⁵.

Slav ve Hind-Avrupa dillerinde buğdayın adı "ufaltmak, dövmek" fiilinden gelmekte. Mesela, Rus. *pšeno*, *pšenitsa* 'buğday' kelimesi *p'hati* 'ekmek' kelimesinden geliyor, -eno eki 'dövülmüş' anlamını veriyor. *P'shenitsa*, *pışen-+itsa* şeklinde oluşur, yani buğday ununu veren buğday (Preobrajenskiy⁸⁶, *pihat* 'tıkamak, itmek' fiiliyle bağlantılı olduğunu belirtmektedir).

Semit dillerinde "dövmek" fiili, bir tahıl veya un adıdır. Karşılaştırınız: Ar. *tahana* (*thn*) 'dövmek', *hintā* (*hnt*) 'buğday'⁸⁷. V.İ. Abaev, Ostetya dilinde *byğdæg~buğdæg* 'açık (alan için)', 'çitle çevrili olmayan', 'çıplak' kelimesinin buğdayın Türkçe adına ses bakımından çok yakın olduğunu belirtiyor ve bu kelimenin "İr. *buxtaka 'açmak' kelimesinden geldiğini" belirtiyor⁸⁸. "Açık" anlamı, buğday tanelerinin zarsız olması bakımından bir tahıl olarak buğdayın özelliğinden kaynaklanıyor olabilir (o zaman buğday kelimesi İranca'dan alıntı bir kelimdedir).

⁸³ "Tungus-Mançur Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü" (V.İ. Tsintsius'un redaktörlüğü altında ve katılımıyla kolektif bir çalışmadır). Baskıda. SSCB Bilimler Akademisi LOİY Altay Dilleri Bölümü çalışanlarına sözlüğü kullanma imkanını tanıdıklarından dolayı derin ve samimi teşekkürlerimi sunarım.

⁸⁴ Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

⁸⁵ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I. Lautlehre. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. Helsinki, 1957.

⁸⁶ Preobrajenskiy A.G. Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü. M., 1958.

⁸⁷ Starin V.P. Karşılaştırmalı-Tarihi Metodun Semantik Yanı Meselesi Üzerine (S.S. Mayzel'in izosemantik dizisi). – "Sovyet Doğubilimi", 1955, sayı: 104, sayfa: 104.

⁸⁸ Abaev V.İ. Osetya Dilinin Tarihi Etimoloji Sözlüğü, I. M.-L., 1958.

G.İ. Ramstedt'in peşinden biz, *buḡday* adının, G. Clauson'un da belirttiği **boḡ-* (*~buḡ-*) kökünden geldiğini ileri sürüyoruz. Biz, bunun ortak Altayca fiil kökü olduğunu düşünüyoruz. Moğol dillerinin verilerini hesaba katarak, bu kelimenin en eski şeklinin **boḡ-* (> Moğolca **bogā*<**bog*-+*-a-* ?) olduğunu ve “*bağlamak*”, daha doğrusu “*çaprazlamasına bağlamak*” anlamının da Türkçe-Moğolca (<Altayca) buğdayın *buḡday~buḡuday* şeklindeki adlandırmasının temelinde bulunduğunu düşünüyoruz.

Türkçe ve Moğolcada **boḡ-~*boq* şekline fonetik olarak yakın “dövmek” anlamında bir kök yoktur.

Buğdayın bu adlandırmasının ve **boḡ-~*boq* kökünden türemiş kelimelerin Türk ve Moğol dillerindeki yaygın kullanılışı, bu adın alıntı olmadığına işaret etmektedir.

2.1.8 Bagr, Bagor

M. A. Habiçev, 1975, Karaçaevesk, Sovetskaya Türkologia, sayı: 4, s. 46-48

Bagr (*bagor*) ve türevleri Eski Slavca, Bulgarca, Eski Rusça, çağdaş Rusça, Ukraynaca ve Belarusçada karşımıza çıkmaktadır. Eski Slavca Supral'sk elyazmasında (S. Severyanov'un yayını. – SPb., 1904 yılı) *bagr* 'koyu kırmızı', *bagriti* 'koyu kırmızı rengine boyamak'; Bulgarca *bágra* 'boya', *bágren* 'koyu kırmızı, erguvan', *bágrya* 'boyamak, koyu kırmızı rengine boyamak'; Eski Rusça *bagr* 'kırmızı boya, kırmızı renk', 'koyu kırmızı'; Rusça *bagr*, *bagor* 'koyu kırmızı renk', *bagrets*, *bagrit*, *bagrovıy*, *bagrovet*, *bagryanıy* vs; Ukraynaca *bágor* 'erguvan rengi', *bágrets* 'parlak, keskin', *bagrivıy* 'koyu kırmızı'; Belarusça *bágra* 'erguvan renkli boya', *bagrovizna* 'darbeden sonra vücutta oluşan koyu kırmızı renkte iz' ve sair.

T.V. Şantskiy'ye göre, 'kırmızı boya, kırmızı renk' anlamındaki *bagr*' ismi ve *bagryanıy* sıfatı (Eski Slavca *bagr*' + *-An* eki), Eski Slavca'dan alınma kelimelerdir, 'koyu kırmızı boya' anlamındaki *bagrets* (*bagr* + *-ts'*) ve *bagroviy* ise, Rusça kelimelerdir.⁸⁹

Rus dilinin açıklamalı sözlüklerinde⁹⁰ *bagryanıy* ve *bagroviy* farklı konuşma stillerine ait eş anlamlı kelimeler olarak verilmekte: *bagryanıy* – yüksel stil, *bagroviy* – nötr. Fakat her bir sözlükte bu kelimelerin izahı farklı farklı yapılmış: "yoğun kırmızı, kan rengi" (redaktörlüğünü D.N. Uşakov'un yaptığı sözlük, sayfa: 76), 'yoğun koyumsu kırmızı' (S.İ. Ojegov'un sözlüğü, sayfa: 26), 'yoğun kırmızı, erguvan, lila veya mavimsi kırmızı' (SSCB Bilimler Akademisi sözlüğü, sayfa: 53).

V. İ. Dal', *bagroviy* ve *bagryanıy* kelimelerinin anlam bakımından farklı olduğunu söylemekte: *bagroviy* – çok hafif mavimsi, ateşimsi olmayan en parlak ve yoğun çürükümsü, erguvan rengi; *bagryanıy* – yine çürükümsü, fakat yoğun olmayan, daha alımsı, maviliği olmayan bir renk; en parlak ve en saf kırmızıdır (V. İ. Dal', TSJVV, I. cilt, sayfa: 36).

Etimoloji sözlüklerinin yazarları, *bagroviy* ve *bagryanıy* kelimelerinin türediği *bagr* ve *bagor* isimlerinin farklı anlamlarını vermektedir: 'koyu kırmızı renk' (A.G. Preobrajenskiy. Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü, I. cilt, M., 1959, sayfa: 11); 'erguvan, erguvan rengi deniz kabuğu' (M. Fasmer. Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü, I. cilt, M., 1964, sayfa: 103); 'kırmızı boya, kırmızı renk' (N. M. Şanskiy, V. V. İvanov, T. V. Şanskaya. Rus Dilinin Kısa Etimoloji Sözlüğü. Moskova, 1971, sayfa: 31).

⁸⁹ N.M. Şanskiy, V.V. İvanov, T.V. Şanskaya. Kratkiy etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka (Rus Dilinin Kısa Etimoloji Sözlüğü). M., 1971, sayfa: 31.

⁹⁰ "Tolkoviy slovar' russkogo yazıka" (Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü), I. cilt, redaktör D.N. Uşakov. M., 1935, sayfa 76; S.İ. Ojegov. Slovar' russkogo yazıka (Rus Dili Sözlüğü). M., 1953, sayfa 26; "Slovar' russkogo yazıka Akademi Nauk SSSR" (SSCB Bilimler Akademisi Rus Dili Sözlüğü), I. cilt, M., 1957, sayfa: 53-54.

Bagr kelimesi Slavca bir kelime olmadığından araştırmacıların büyük çoğunluğu bu kelimenin alıntı bir kelime olduğunu düşünüyor. Meselâ, A. G. Preobrajenskiy, menşei belli olmayan bir sözcük olduğunu söylemekle birlikte bu kelimenin Almanca ‘güzel’ anlamını taşıyan *fagra* (*fahra*) kelimesiyle bir yakınlığının olabileceğini düşünüyor (I. cilt, sayfa: 11). M. Fasmer, kelimenin bahsi geçen tüm etimolojilerini reddederek, *bag(o)r* kelimesini net olmayan kelimelere dâhil etse de, kelimenin ‘kızartıyorum’ anlamını taşıyan Yunanca φωγω ve eski yüksek Almanca *bahhan* ‘kızartmak’ kelimeleriyle akraba olabileceğini düşünüyor (I. cilt, sayfa: 103). St. Mladenov, *bag’r* kelimesinin Hollandaca *baggar* ‘yosun’, İrlandaca *búal* ‘su’ ve *bagnó* ‘kırmızı bataklık’ kelimeleriyle bağlantılı olduğunu düşünmekte⁹¹. A.S. L’vov, *bag’r* kelimesi, *ba-* pekiştirme eki ile ‘yanmak’ anlamını taşıyan *-g’r-* kökünden oluştuğunu söylemekte⁹². T.V. Şanskaya şöyle yazmakta: “Eski Slav dilinden alıntı *bagr*’ ismi, muhtemelen, *bagat*’,-*r-* eki aracılığıyla diyalektlerdeki *bagaç*, *bagat*’e ‘köz’ kelimelerinin oluştuğu kökten türemiştir”⁹³. K.G. Menges, Slavca *bagr*’ kelimesinin, Arapça’dan *mayra* ‘kırmızı toprak’, ‘kırmızı tebeşir’ kelimesinden gelen Türkçe *bakyr*, *bayyr* ‘bakır’ sözcüğünden geldiğini savunmakta⁹⁴.

Varsayımımızın tartışılmaz olduğunu iddia etmeden Eski Slav ve Eski Rus dillerindeki *bagr* (*bagor*) kelimesinin Bulgarca bir kelime olduğunu düşünüyoruz.

Tarihe başvuralım: Balkar ve Karaçayların ortak genel adları, *alan* etnonimidir, özel adları ise, Karaçaylar için - Rusça tercümesi “Kara Bulgar” olan *K’araçaylı*, Balkarlar için – “Bulgar” anlamına gelen *Malk’arlı*’dır⁹⁵

⁹¹ St. Mladenov. Slavyanskiye etimologii (Slavca Etimologiler). – “Russkiy Filologičeskiy Vestnik” (Rus Filoloji Bülteni). 4. sayı, Varşova, 1912, 68. cilt, sayfa: 373, aynı yazarın. Bulgar Edebi Dilinin Etimoloji ve İmla Sözlüğü. Sofya, 1941, sayfa: 39.

⁹² A.S. L’vov. Dve russkiye etimologii. (Rusça İki Etimoloji). – “Etimologičeskiye issledovaniya po russkomu yazıku” (Rus Dili ile İlgili Yapılan Etimoloji Araştırmaları). IV. Baskı, M., 1963, sayfa: 69-71.

⁹³ N.M. Şanskiy, V.V. İvanov, T.V. Şanskaya. A.g.e., sayfa: 31

⁹⁴ K.H. Menges. Schwierige slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. – Und Altaische Jahrbücher”. Bd. XXXI. Wiesbaden, 1959, sayfa: 177-178.

⁹⁵ M.A. Habiçev. *alan*, *byzynyly*, *malk’arly*, *karaçajly*, *tegejli* Etnonimleri Üzerine. – Sovyetskaya Türkologia”, 1971, sayı: 2, sayfa: 69-71.

Bilindiği üzere M.S. VII. yüzyılda Bulgarlar, Kuzey Kafkasya'dan Volga ve Dunay'a göç etmişlerdir. Zamanla Dunay Bulgarları, etnik adlandırmalarını Bulgarlara devrederek güney Slavlar arasına karıştı⁹⁶. Eski Bulgarca birçok diyalektlerden oluşuyordu⁹⁷. Karaçay-Balkar, Kumık, Başkurt ve Volga Tatarların dillerinin oluşumunda Eski Bulgarca'nın önemli rol oynadığı şüphe götürmüyor⁹⁸. Ancak, belki de bu süreç, her farklı dil için Eski Bulgarca'nın farklı diyalektlerinin katılımıyla olmuştur.

Eski Türk, Kuman, Kazak, Kırgız ve Oğuz dillerinde *bakyr* veya *bayır* kelimeleri “bakır” anlamına gelmekte, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumık ve Volga Tatarların dillerinde ise, “kırmızı bakır” anlamını taşımaktadır. Karaçay-Balkar dilinde *bayır* “kırmızı bakır” anlamının yanı sıra “koyu kırmızı”, “yoğun kırmızı”, “koyu kırmızı renk” anlamlarına da gelmekte: *bayır bojav* – “yoğun kırmızı boya”, “yoğun kırmızı renk”, koyu kırmızı boya”; *bayır bet* – “koyu kırmızı renk”, “koyu kırmızı”; *bayır taŋ* – “koyu kırmızı tan”; *köknü kyjyry bayırlandy* – “ufuk koyu kırmızılaştı”; *bayırbaş žjylan* – “koyu kırmızı başlı yılan” vs. Volga Tatarların dilinde *bakyr* ‘sarışın’, *bakyr baš* ‘sarı kafalı’ (TatRS, 54).

Karaçay-Balkar dilinde *bayyr* kelimesinin ‘kırmızı bakır’, ‘koyu kırmızı’ yoğun kırmızı’ anlamında kullanılması, menşei bakımından iki farklı kelimenin aynı şekilde yazıldığını düşündürmekte: *bayyr* ‘kırmızı bakır’ ve *bayyr* ‘koyu kırmızı’, ‘yoğun kırmızı’. ‘kırmızı bakır’ anlamındaki *bayyr*, muhtemelen, Karaçay-Balkar dilindeki bak- ‘madeni zenginleştirmek’, ‘madeni temizlemek’, ‘temizlenmiş maden elde etmek’ ve isim yapma eki –yr birleşimiyle oluşmuştur. Belki de bu kök, Kazakça *bakyr* (RS, OV, 1440), ‘kepçe’, *bakyras* ‘demir kepçe’, Tatarca *bakrač* (RS, IV, 1443) ‘küçük tencere’, ‘uzun saplı kepçe’, Tob. *Bakraž* ‘font, dökme demir’ kelimelerinde de vardır. *Bayyr*

⁹⁶ M.İ. Artomonov. İstoria hazar. (Hazarlar Tarihi). L., 1962, sayfa: 172-174; “O proishojdenii balkartsev i karaçevtsev” (Balkar ve Karaçayların Türeyişi Hakkında). Nal’çik, 1960, sayfa: 41.

⁹⁷ N.A. Baskakov. Vvedenie v izučenie türkskih yazıkov. (Türk Dillerinin İncelenmesine Giriş). M.; 1969, sayfa: 236; “O proishojdenii balkartsev i karaçevtsev” (Balkar ve Karaçayların Türeyişi Hakkında). Nal’çik, 1960, sayfa: 18–19, 38–62.

⁹⁸ N.A. Baskakov. a.g.e., sayfa: 272, 282.

'bakır'ın "kırmızı" anlamı, 'koyu kırmızı', 'yoğun kırmızı' anlamındaki *bayyr* kelimesinden geliyor olabilir. Bu sonuncu *bayyr* kelimesi, **baj>boj* [karşılaştırınız: Kıpçakça (Ettuhfet, 179) *bajak* kelimesini Balkarca *bajav*, Kumanca (K. Grönbek, 48) *bajov*, 63 *boja*, Karaçay-Balkarca *bojav* 'boya', *boja*- 'boyamak' ve saire kelimesinden gelmekte. (Karşılaştırınız: Karaçay-Balkarca *Boyu Kallajdy?* 'Ne renk?' —birebir çevirisi: 'rengi nasıl oluyor?'--, *Ne bojludu?* 'Ne renk?' (birebir çevirisi: 'Renk olarak neyi anımsatıyor?'). *Boju kyzyl kumač* 'Kırmızı renkli kumaş' ve saire.) Karaçay-Balkarca'da aitlik ekiyle birlikte kullanılan ve "renk", "boya" anlamını taşıyan *boj*, *bet* isimleri, genelde edat konumunda olurlar. Genetik bakımdan *baj*, *boj* 'renk', 'boya' kelimeleri, **baj>maj* 'yağ' ismiyle bağlantılıdır.

-*yyr* unsuruna gelince, bu unsur * *kyr* 'kırmızı' kelimesinden geliyor. * *kyr* kelimesi, genetik olarak Türkçe *kyz*-, Çuvaşça *xěr*- 'kızmak', 'kızarmak' kelimeleriyle bağlantılı, *kyr*-, *gyr*-, *xěr*- köklerine sahip Türkçe'de *kyrmyzy*, Azerice'de *gyrmyzy*, Çuvaşça'da *xěrlemes* 'kırmızı' kelimeleri var. *kyz*-, *xěr*- köklerinde ve *kyzyl* 'kızıl' ve *xěrle* 'kırmızı' kelimelerinde, Türk dillerine has *z ~ r* değişimi görülmektedir.

Dolayısıyla, *bayyr* 'koyu kırmızı', 'yoğun kırmızı' kelimesi, tarihi bakımdan, *baj* (*y*) '(onun) renk(i)' + *kyr* 'kırmızı' şeklinde birleşik bir kelimedir: *bajykyr> bajyyr>bayyr*. Bu bağlamda Karaçay-Balkarca *kyčkyr*-, *kyčyr*- 'çağırarak', Kırgızca *kyjkyr*-, Türkçe *kyyyr*- 'bağırarak' örnek teşkil etmektedir.

Böylece *bayyr*, başlangıçta "kırmızı renk", "kırmızı boya" anlamını taşıyordu. Bu anlamla da kelime Eski Slav ve Eski Rus dillerine girmiştir.

Çağdaş Rus dilinde *bagrovıy* ve *bagryanıy* kelimeleri, sadece stilistik değil, semantik bakımdan da farklılaştı. *Bagrovıy* kelimesi, Bulgarca'dan alıntı olan *bayyr* 'kırmızı renk', 'kırmızı boya' kelimesine -ov sıfat yapım ekinin ve -ıy ekinin eklenmesiyle oluşmakta; (*bayyr* 'Kırmızı renk', 'kırmızı boya' + -An eki + -ıy eki şeklinde oluşan) *bagryanıy* ise, Eski Slav dilinden bir alıntıdır.

Bagrovıy kelimesi, “yoğun kırmızı renk”, “yoğun kırmızı boya” anlamını taşır, şiirsel *bagryanıy* ise “parlak kırmızı renk”, “parlak kırmızı boya” anlamını taşır.

Bulgarizm ‘yoğun kırmızı’, ‘parlak kırmızı’ anlamındaki *bayyr* kelimesi, muhtemelen, Eski Slav ve Eski Rus dillerine VII-VIII yüzyılların Eski Bulgar dilinden geçmiştir, çünkü tüm Slav dillerinde karşılaşılan türkizmlerin çoğu Slav dilinden çok eskilerde geçmiştir.

2.1.9 Etnik Grup Adı “*Yakut*” Kelimesinin Menşei Hakkında

U.-J.Ş. Dondukov, 1978, Ulan-Ude, Sovetskaya Türkologia, Sayı: 4, s. 51–53

Ünlü “Yakutça-Almanca Sözlüğünde” O.N. Bötlingk, Buryat bilim adamı Dorji Banzarov’a göre etnik grup adı *yakut* kelimesinin Moğol menşeli olduğunu söylediğini belirtmekte⁹⁹. Yine de yakut kelimesinin etimolojisi, sonraki yıllarda da birçok araştırmacının ilgi odağı olmasına rağmen, henüz tam olarak aydınlatılmış sayılamaz.

Daha geçenlerde “Polyarnaya zvezda” (Kutup Yıldızı) dergisinde Yakut dilbilimcisi P. Baraşkov’un bir makalesi yer adı. Bu makalede yazar, *yakut* kelimesinin Evenkiyce *yako* kelimesinden geldiğini ileri sürmekte. Yazısında Baraşkov, “İlk Ruslar, Yakutlar’ı ilk defa güney Tunguslardan ‘eko’ adıyla duydular. Fakat Rus dilinde, bilindiği üzere, kelime başında yabancı ‘e’ harfi yer almaz ve Kazaklar bu harfi ‘ya’ harfiyle değiştirdiler ve böylece ortaya ‘yako’ çıktı. Sonra kelimeye kendilerine özgü ‘ut’ eki eklediler ve ‘yakut’u elde

⁹⁹ Banzarov Dorji – 1846 yılında Kazan Üniversitesinde doktora diplomasıyla bitiren ilk Buryat doğubilimcisidir.

ettiriler”¹⁰⁰ diye yazan geçen asrın yurt bilimcisi A.E. Kulakovskiy’ye atıfta bulunuyor. Görüşünü doğrulamak için P. Baraşkov, zamanında Vilüysk bölgesini inceleyen ve Rusların Lena nehrinde Yakut halkının yaşadığını Tunguslardan öğrendiklerini ve onlardan “*yakut*” kelimesini aldıklarını daha 1887 yılında yazan bir başka yurt bilimci P. Maak’ın görüşüne yer veriyor: Tunguslar, Yakutlara “*yako*” derlerdi ki muhtemelen buradan da “*yakut*” kelimesi ortaya çıkmıştır¹⁰¹.

Makale yazarı, bu varsayımları kayıtsız şartsız kabul ederek, bunlara bir de dayanak getirmeye çalışıyor: “Ses özellikleri bakımından ‘*saha*’ adlandırması, Evenkiyce ‘*yako (eko)*’ kelimesine uyuyor... Yakutça bir kelimenin başında hiçbir zaman ‘*y*’ harfi bulunmaz... Bu kurula göre, ‘*yako*’ kelime başındaki Evenkiyce ‘*y*’, muhtemelen, Yakutlar tarafınca ‘*s*’ ile değiştirilmiştir. Bunun sonucunda da Evenkiyce ‘*ya*’ yerini Yakutça telaffuzlu ‘*sa*’ aldı. İkinci hece ‘*ko*’ Yakutlar tarafınca ciddi değişikliğe uğratmadan ‘*ha*’ şeklinde kabul edildi... Tüm bunların sonucunda çok ilginç bir olay oldu: etnik adlandırmalar ‘*saha*’ ve ‘*yakut*’ ortak bir Evenkiyce kök ‘*yako (eke)*’den türemiştir”¹⁰².

Böylece, yazar, O.N. Bötlingk ve D. Banzarov’un hipotezini reddetmektedir.

Sibirya halkları hakkında yapılan son tarihi araştırmalarda şu belirtilmektedir: “Seyyar Evenki kavimleri, dağlık ormanlık sıra dağları üzerinden Buryatların yaşadıkları topraklara giriyorlardı... Buryatlara nazaran daha zayıf ve ekonomik bakımdan geride kalan kavimler, çoğu zaman Buryat prenslerine bağımlı kalmışlardı. Bu ilişkiler ‘kıştımlık’ adını aldı. ‘Kıştım’ terimi, Minusin Türklerinde ‘sıkıştırmak’ ‘ezmek’ manasındaki ‘kisterge’ kelimesinden geliyor. Bu ilişkiler, Rusların Sibirya’ya ayak basmalarından

¹⁰⁰ Baraşkov P. O proishojdenii slov “*saha*” i “*yakut*” (“*Saha*” ve “*Yakut*” Kelimelerinin Menşei Hakkında). – “Polyarnaya zvezda” dergisi. Yakutsk, 1977, sayı: 4, sayfa: 126.

¹⁰¹ Bknz. a.g.e., sayfa: 126

¹⁰² a.g.e., sayfa: 127.

önce oluşmuş. İlk Kazan gruplarının ortaya çıkmalarından önce Yenisey ötesinde yerli nüfusun büyük çoğunluğu Buryat prensçiklerine bağımlıydı... XVII. Yüzyıla ait Rus kaynakları, yüzyılın ilk yarısında Buryatların kıştımları olarak Angar'da yaşayan Tungus kavimlerinin kabul edildiğinden bahsetmekte"¹⁰³.

Yukarıdakinden bahisle P. Baraşkov'un Yenisey'de Rusların karşılaştıkları ve Yakutlardan haber veren ve Yakutları "yako (eko)" diye adlandıran ilk yerli halkın Evenki oldukları yönündeki iddiası, oldukça şüphelidir. Bu, hiçbir tarihi kaynakla doğrulanmıyor, çünkü Yenisey'de Ruslar, sadece çoktandır Buryatların hükmü altında bulunan Yenisey Türkleriyle (Kaçınlar, Arınlar ve başka) karşılaşıyorlar¹⁰⁴. Evenklerle ise Ruslar sadece Angar'da karşılaşıyorlar.

Evenklerin Buryat prenslerindeki asırlık "kıştımlığı" ve Evenklerle Buryatlar arasındaki ticaretin, Evenklerin diline yansımaması söz konusu olamazdı. G. M. Vasil'yeviç'in "Evenkçe-Rusça Sözlüğünde" görüldüğü gibi Evenkçede Buryatçadan girmiş çok sayıda kelime vardır.

Ünlü Yakut dilbilimcisi P. Baraşkov'u Evenkçe "yako (eko)" kelimesinin tarihi bir anlam taşımadığı durumu düşündürmüş olmalı ki, kendisi "yako (eko)" kelimesinin etimolojisini açıklamaya çabalamıyor bile. Dolayısıyla, bu kelimenin, Evenkçeye etki eden dilden sızmış yabancı bir kelime olduğunu kabul etmek mantıklı olur. O zamanlarda böyle bir dil Buryatça idi. Bu dili konuşanlar, sadece Evenklerin dilini değil, onların hayat tarzını bile fazlasıyla etkilemişlerdi.

Bilindiği üzere, O.N. Bötlingk tarafından oluşturulan "Yakutça-Almanca Sözlük"ün Moğol dilleri konusundaki danışmanlığını yukarıda adı geçen Dorji

¹⁰³ "İstoriya Buryat-Mongol'skoy ASSR" (Moğol Otonom SSC'nin Buryatlarının Tarihi), I. cilt, Ulan-Ude, 1954, sayfa: 73-74.

¹⁰⁴ Bknz.: Zalkind E. Prisoedinenie Buryatii k Rossii (Buryatya'nın Rusya'ya Katılması), Ulan-Ude, 1958, sayfa: 16.

Banzarov yapmıştır¹⁰⁵. Her ikisi de, *yakut* kelimesi için Moğol dillerinin çoğul eki *-d*'nin söz konusu olduğunu düşünmekteydiler. Bu, *yakut* kelimesinin içeriğini izah etmeseler de, A.E. Kulakovskiy'nin (görüşüne P. Baraşkov da katılmakta) *-ut* ekine ve *eko* kelime başındaki *e*-ye ilişkin yönündeki görüşü çürütmekte ki *-ut* eki Rus dilinde hiç yoktur.

(Rusça) *yakut*, (Buryatça) *yahad*, (Moğolca) *dzahad*, (Evenkçe) *yako*, (Yakutça) *saha* kelimesinin yapısı, bu kelimelerin “civar”, “kıyı”, “kenar”, “taraf”, “bölge”, “yaka (giysi yakası)” manasına gelen Moğolca *dzaha* veya *zaha* köküyle etimolojik yakınlığını ortaya koyuyor¹⁰⁶. V.V. Radlov'un sözlüğünde *yaha* kelimesi şu şekilde belirtiliyor: Lebed, Çulım, Kırım, Barabin ağızları ve Uygur dilinde bu kelime “yaka” ve “kıyı” anlamına gelmekte¹⁰⁷. “Eski Türkçe Sözlüğü”nde bu kelime, şu anlamlarda geçmekte: *jaq* ‘taraf’, *jaqa* ‘yaka’¹⁰⁸. Türk ve Moğol dillerinin verileri, bu kelimenin çok eski ve tarihi bakımdan ortak Türk-Moğol bir menşei olduğunu ve gelişim sonucunda kelime semantiğinin (özellikle Moğol dillerinde) “*taraf*”, “*yaka*” anlamından “*civar*”, “*kenar*”, daha sonra da etnik adlandırmalar *yahad* (*dzahad*), *yakut* şeklinde genişlediğini göstermektedir.

“Buryat Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi”nde, “1628 yılında Yeniseysk’ten Peter Beketov başkanlığında bir heyet yola çıktı” denilmektedir. Bu heyet, Rusların Buryatlarla bağlantıların temelini atar¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Bknz.: Dondukov U.-J.Ş. Vklad Dorji Banzarova v filologičeskuyu nauku (Dorji Banzarov’un FilolojyeKatkısı). – “Baykal” dergisi, 1976, sayı: 5, Ulan-Ude; aynı yazarın. O filologičeskih iskanijah Dorji banzarova (Dorji Banzarov’un Filoloji Arayışları Hakkında). – “Perviy Buryatskiy uçenniy” (İlk Buryat Bilim Adamı). (Dorji Banzarov’un 150. yıl dönümü armağanı), Ulan-Ude, 1973.

¹⁰⁶ Bknz.: “Mongol heleniy tovç taylbar tol”, Ulan-Baatar, 1966, sayfa: 270; “Kalmıko-Russkiy slovar” (Kamlıkça-Rusça Sözlük), M., 1977, sayfa: 243; “Buryat-Mongol’sko-russkiy slovar” (Buryatça-Moğolca-Rusça Sözlük).

¹⁰⁷ Radlov V.V. Opit slovaryä türkskih yazıkov (Türk Dilleri Sözlüğü Tecrübesi), III. cilt, 1. bölüm, sayfa: 39.

¹⁰⁸ “Drevnetürkskiy slovar” (Eski Türkçe Sözlük), L., 1969, sayfa: 237.

¹⁰⁹ “İstoriya Buryat-Mongol’skoy ASSR” (Moğol Otonom SSC’nin Buryatlarının Tarihi), III. cilt, 1. bölüm, Ulan-Ude, 1954, sayfa: 93

Böylece, Doğu Sibirya'da yerleşmeleri sırasında Rusların karşılaştıkları ilk Buryatlar, bugün sadece Angar'da değil, tüm İrkutsk bölgesinde yaşayan Baykal öncesi (batı) Buryatlarıydı. Baykal öncesi Buryatların ağızlarında Moğolca *dz* öneki yerine, *j* kullanılmakta, mesela, *dzurgaan* – *jorgoon* 'yün', *djil* – *jel* 'yıl', *djirgal* – *jargal* 'mutluluk', *dzahad* – *jahad* 'yakut' ve saire. Ortak menşeli *yakut* ve *saha* kelimelerinde Türk dillerine has *j* – *s* değişimi görülmekte: Tatarca *jol* 'yol', Yakutçada *sol* şeklindedir, aynı şey *yaha* ve *saha* kelimelerinde olmakta.

Görünüşe göre başlangıçtaki *dzaha*, daha sonra, Yakutların Buryatça adları *yaha* – *yahad* olmuştur. Türkçe ve Moğolca kelime başı *j* Yakut dilinde *s*'ye dönüşmekte, bu yüzden Buryatça *yahad* Yakut dilinde *saha* olmakta, fakat Moğolcada çoğulu bildiren –*d* eki, Yakutçada kullanılmıyor olmasına karşın, Rus dilinde –*t* şeklinde (*yakut*) korunmuştur.

Buryatlar, geçmişte Yakutlar için *dzahın* ulas 'kenar halk' derlerdi (burada Ukraynalıların adlarının ortaya çıkışını hatırlatmak yerinde olur). Çünkü Buryatlara göre Yakutlar Asya anakarasının kenarında yaşıyorlardı. Ayrıca, Moğollarda da, Moğol Halk Cumhuriyeti'nin güneybatı sınırında yaşayan *dzahad* veya *dzahaçin* halkları vardır.

Saha kelimesinin *yakut* olarak Yakut ve Evenk dilleri bazında etimolojisi yapılamadığından, *yakut* kelimesini, başlangıçta Rusların Rus dilinin ses özelliklerine göre ve Buryat dilindeki çoğul bildiren –*d* ekine karşın tekil anlamda Buryatlardan aldıkları alıntı bir kelime olarak kabul etmek gerekiyor. Ruslar aracılığıyla bu kelime, Yakutlar tarafından da alınır.

Bugünkü Yakutların en eski adları *uraanhay* (*uryaanhay*)dır. Ataları Baykal civarında yaşadıkları dönemde böyle onları, tarihi kronolojilerinde Moğollar adlandırıyor. Belki de bu adlandırma, Moğolca *uraynhi* 'eskiler', 'askeri birliklerin ön sıralarında bulunanlar' kelimesinden gelmektedir.

2.1.10 *Albastı* | *Almastı* Kelimesinin Etimolojisi Hakkında

G. A. Klimov, D. Edelman, 1979, Moskva, Sovetskaya Türkologia, sayı: 3, s. 57–63

Bu makalede, Türk, İran, Kuzey Kafkasya ve bunlarla komşu bir dizi dillerde tespit edilen iki esas çeşit şeklinde karşımıza çıkan bir isim etimolojisi ele alınmaktadır. Eski halk menkıbeleri ve inanışlarda *Albastı*//*Almastı*, genel olarak doğum sırasında ve sonraki günlerde (gün sayısı çeşitli kaynaklarda farklı gösteriliyor; bu, daha çok doğumdan ilk üç, yedi veya kırk gün sonrasındır) doğum yapan anne ve yeni doğan bebeğe zarar veren, kadın şeklinde şeytanî bir yaratıktır¹¹⁰. *Albastı*//*Almastı*'nın, tek gözlü, çok (veya sarkık) memeli itici kadın tipinden koyu-sarı ve uzun burunlu köpeğe kadar uzanan dış görünümünün tasviri, halkın dil, folklor ve etnografyasıyla ilgili yapılan bir dizi çalışmada yer almakta. Bu şeytani yaratığın çeşitli kötülükler yaptığı söylenmekte. Bir varsayıma göre bu yaratık, bebeği ya dövmekte veya kaçırmakta, ya bebeğin ölümüne yol açarak emzirmekte; yaratık, doğum yapan kadının iç organlarını (kalp, ciğer, akciğer) sökmekte veya loğusa sıtmasına sokmakta ve saire. Bazı inanışlara göre bu yaratık, (daha çok evcil) hayvanların dişilerine ve yeni doğurdukları yavrulara zarar vermektedir. Başka folklor kaynaklarında *Albastı*//*Almastı*'nın, merhumun toprağa gömülmesinden önce ve sonraki günlerde ölenin ruhuna bile zarar verebileceğinden bahsedilmektedir¹¹¹. Bazen bu yaratıkla uzlaşmanın sağlandığı belirtilmekte, fakat bu durumda *Albastı*//*Almastı*'nın, diğer insanlara da zarar vererek istediği kişi üzerinde hâkimiyet kurduğu belirtilmekte¹¹². Bazı inanışlara göre doğum sırasında *Albastı*//*Almastı*'nın varlığı, bazen gerekli bile oluyor (M.S. Andreev'e göre bu durum söz konusu

¹¹⁰ Bknz.:Andreev M.S. Afganistan Etnolojisi. Pendşir Vadisi. Taşkent, 1927, sayfa: 89-90. aynı yazar. Huf Vadisi Tacikleri. I. Stalinabad, 1953, sayfa: 53 ve sl.; 78 ve sl.; Johansen U. Die Alpfrau Eine Dämonengestalt der türkischen Völker. – “Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, Bd. 109. H. 2 (Neu Folge, Bd. 34). Wiesbaden, 1959, sayfa: 303 ve sl.

¹¹¹ Shahzada Hussam-ulMulk. Chtral Folklore. – “Cultures of the Hindukush”. Wiesbaden, 1974, sayfa: 98.

¹¹² Andreev M.S. Afganistan Etimolojisi. sayfa: 89–90; Grünberg A.L. Doğu Ginduguş Dilleri. Mundjan Dili. L., 1972, sayfa: 143 ve sl.

yaratığın bir zamanlar doğum tanrıçası kabul edildiğinin bir göstergesidir). Bu yaratıkla baş etmek için insanlar, sadece dua ve muskalara başvurmakla kalmayıp, ateşi ve demir silahları, bölgeye göre de bazen köpekleri bile kullanırlardı¹¹³.

Bu şeytani yaratığın adı, çeşitli dillerde ses bakımından değişiklik göstermektedir.

Türk dillerinde bu kelimeye, Türk, Kırım-Tatarları, Kumık, Kazak, Kırgız, Kazan Tatarları, Özbek, Karakalpak, Türkmen, Çağatay, Çuvaş, Tuva ve başka dillerde karşılaşıyor. Mesela: Çağ. *albasti*, Özb. *albasti*, *alvasti*, Türkm. *ālbasty*, Balkarca, Karaçayca *almasty*, Nogayca, Kumıkça *alnasly*, Kırgızca *albarsty*, Kazan Tatarcası *albasty*, Çuvaşça *alBast(a)*, Uygurca *albasty*, *alwasta*, Doğu Türkçe *albaskan* (Lobnorcada “orman dev” anlamında tespit edilmiştir)¹¹⁴.

İran dillerinde bu kelime, ses bakımından Türk dillerindeki şekliyle benzerlik göstermekte: Tacikçe *almasti*, *albasti*, *alvasti*, Şugnanca, Yazgulyamca, Vahanca, İşkaşimce *almasti*, Ruşanca, Hufanca *alamasti*, Sarıkölce *albasti*, Mundjanca *ālmāstəyika*, Yagnobca *olbasty*, *ol*¹¹⁵ ve saire (Pamir dillerine söz konusu kelime muhtemelen Tacikçeden, Farsçanın diyalektlerinden geçmiştir, bazen de, meselâ Sarıköl dilinde bu kelime daha çok Türkçeden alıntı bir kelimedir). Kelimenin bilinen diğer anlamlarına rağmen Kürtçede olumlu anlam taşıyan *Almast* şeklinde bir kadın ismi olarak karşımıza çıkması ilgi çekicidir¹¹⁶.

¹¹³ Çursin G.F. Kafkas Halklarında Demir Kültü. – “Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Haberleri”. Cc. V-VI. Tiflis, 1927, sayfa: 75–76.

¹¹⁴ Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen. Helsinki, 1969, sayfa: 14; Johansen U. a.g.e., sayfa: 14.

¹¹⁵ İran dillerinde bu kelimeyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Steblin-Kamenskiy İ.M. Vahan Etimoloji Sözlüğü Hakkında. – “Doğu Halklarının Yazıtları ve Tarih, Kültür Sorunları”. SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Leningrad Şubesi yıllık seminer X, M., 1974, sayfa: 157-158; Sköld H. Materialien zu den iranischen Pamirsprachen. Lund, 1936, sayfa: 72 ve başka.

¹¹⁶ Buna yazarlara Ç.H. Bakaev işaret etmektedir.

Üzerinde durulan kelime, Türk veya İran dillerinden alıntı olarak çeşitli varyantlarda Kuzey Kafkasya (Abhaz-Adige ve Nah-Dağıstan) dillerinde olmak üzere bir dizi komşu dil ve diyalektlerde de karşılaşıyor. Abhza-Adige dilleri içinde üzerinde durulan kelime, Abhazcada (*almastı*), Adıgeycede (*k'uılbastı*, N.S. Trubetskiy'nin kayda geçtiği *k'alıbastı*¹¹⁷) ve Kabardin dilinde (*almeştı*, *almeştın*, *lelmeştın*) şeklinde geçmekte ve Türkçeden alıntı bir kelime olarak gösterilmekte. Kelime başında bulunan *k'ui-*, 'al 'deli' anlamını taşıyor¹¹⁸. Nah dillerinde bu kelime, Çeçenceden genelde "büyücü", "kadın ruh" anlamını taşıyan *albasty*, *almastı* ve *almaz* şeklinde geçmektedir. İ.Y. Aliroev'e göre, ses bakımından Moğolcadakine (aşağıda bakınız) yakın olan Çeçence bu kelime, Türkçe kaynaklı bir kelimedir. B.A. Alborov'a göre, Nahça kelimeler, başlangıçtaki anlamlarında bugün daha çok unutulmuş ve "doğum yapan kadınlara eziyet çektiren kötü, aşağılık tanrılar" sınıfına geçen "eski Kafkas" *el//al* tanrısının adını yansıtmakta¹¹⁹ (kelimenin diğer kısmının etimolojisini yazarlar yapmamış). Bu açıklamayı başarılı kabul etmek biraz zor (ayrıca buraya "kayaların ruhu" olarak kabul edilen *almaz*'ın buraya dâhil edilmesi anlaşılmamakta). Dağıstan dilleri arasında Avarcadaki *albastlu* 'kadın kılığında korkunç masal yaratığı'; Rutulcede *albasdi*, *almasti* 'büyücü', 'cadı' kelimeleri var (genel olarak bu kelime, P.K. Uslar'ın zannettiğinden daha az kullanılmıştır¹²⁰).

Kuzey Kafkasya boyunca toplanan malzemeye kısa bir bakış attıktan sonra bu kelimenin, Türklerle daha yakın ilişkiler içerisinde olan halklarda görüldüğü sonucuna varılabilir.

¹¹⁷ Trubetzkoy N. Erinnerungen an einen Aufenthalt bei den Tscherkess der Kreises Tuapse. – "Caucasia". Fasc. 11. Leipzig, 1934, sayfa: 14.

¹¹⁸ Şagirov. A.K. Adige (Çerkes) Dilleri Etimoloji Sözlüğü. I.A-N, M., 1977, sayfa: 60; Knobloch J. Probleme der Nordkaukasischen Etymologie. – "Zeitschrift für Mundartforschung". Beihefte (Neu Folge). Sayı: 4, Verhandlung des zweiten internationalen Dialektologenkongress. II. Wiesbaden (1969), sayfa: 467.

¹¹⁹ Alborov B.A. İnguş "Gal'erleri" ve Osetin "Alardları" (Osetya-İnguş kültürel ilişkileri üzerine). – Yurt Bilimi Bilim ve Araştırma Enstitüsü Haberleri". I. Vladikafkaz, 1928, sayfa: 74.

¹²⁰ Uslar P.K. Avar Dili. Kafkasya Etnografisi. Dilbilim. III. Tiflis, 1889, sayfa: 28.

(Karşılaştırınız: Kırım-Ermenice *albasə*, Mariy. *Alβasta*, *lăβasta*¹²¹, Umdurt. *Alvasta*, Rusçanın diyalektlerinde *albast(a)*, *albastıy* gibi şekiller¹²².) Doğu'da bu sözcük Ketçede (*kalbesäm*, *kalmesäm* şeklinde), Moğol dillerinde (karşılaştırınız: Moğol yazı dilinde *almäs//almäs* 'şeytan, cadı')¹²³. Arapça (Buharaca) *albastīja* kelimesi de Türkçe kaynaklı kabul edilirken, Arapça *umm-us-sabijan* 'çocukların anası' kelimesi, şeytanın Farsçadaki şeklinin halk etimolojisi olarak ele alınabilir. Üzerinde durduğumuz kelimeye bazı Dard dillerinde de rastlanır (Khovar dilinde *halmasti*¹²⁴).

Bu kelimenin bilinen etimolojileri birbirinden çok farklıdır. Türkologlar arasında bu kelimenin Türkçe menşeli olduğu yönündeki görüş daha yaygın. M. Räsänen, bu kelimenin **āl* 'kırmızı' (?) ve *basty* 'bastı', 'boğdu' kelimelerinden oluştuğunu düşünüyor ki bu, Türk tasvir isimleri modellerinden birine uyuyor¹²⁵. Bu görüşe, ufak düzeltmelerle katılanlar var (mesela, J. Knobloch'a göre bizi ilgilendiren kelimedeki unsurlardan biri *almak* fiili, diğeri *basmak* fiili¹²⁶). Üzerinde durulan kelimenin Türkçe menşeli olduğunu düşünen U.G. Doerfer, kelimenin ilk hecesi konusunda şüphe duymakta¹²⁷.

N.A. Aşmarin, K. Menges ve S.E. Malov'un savunduğu kelimenin Türkçe *alp* 'kahraman, bahadır' kelimesiyle bağlantılı olduğu yönünde görüş de var¹²⁸ (gerçi kelimenin Almanca *Alp* 'karabasan, boğulma, nefes darlığı' kelimesiyle bağlantılı olduğu da söyleniyordu¹²⁹). Kafkas biliminde geleneğe göre ilgili Kafkasça kelimelerin genelde Türkçe menşeli olduğu kabul edilir. İran dilbiliminde de bununla ilgili çeşitli görüşler bildirilmişti. Mesela M.S.

¹²¹ Räsänen M. a.g.e., sayfa: 14.

¹²² Fasmer M. Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü. I. M., 1964, sayfa: 69.

¹²³ Toporov V.N. Yenisey Ketlerinde Eski İran Kültürü ve Tarihinin İzleri". – "İran ve Hit-Avrupa Dilbilimlerinin Güncel Meseleleri. Sunumlar". M., 1970, sayfa: 21-22, Vladimirtsov B.Y. Moğolcadaki Arapça Kelimeler. – "SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesindeki Doğubilimciler Heyeti Notları". Cilt V, L., 1930, sayfa: 75.

¹²⁴ Shahzada Hussam-ul-Mulk, a.g.e., sayfa: 98.

¹²⁵ Räsänen M. a.g.e., sayfa: 14.

¹²⁶ Knobloch J. a.g.e., sayfa: 466-467.

¹²⁷ Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. Wiesbaden, 1965, sayfa: 109-110.

¹²⁸ Johansen U. a.g.e., sayfa: 315.

¹²⁹ a.g.e.

Andreev, Kuzey Tacik ağızlarında bu ismin “halk telaffuzunda” *almastı*’ya dönüştüğünü belirterek, eski *Al* tanrısına ve Türkçe *bastı* kelimelerine işaret etmekte¹³⁰. Kelimeyi, Hint-İranca *Āl ‘şeytan’ ve Türkçe *bastı* kelimelerinden oluştuğuna işaret ederek benzer görüş bildirmekte. Aslında üzerinde durduğumuz kelime İran dilbiliminde Türkçeden alıntı olarak kabul edilmekte. Galiba sadece bir durumda bu kelimenin İranca olduğu tespit edilmekte: O. Olufsen, kelimenin *al* unsurunun *Ormuzda* (Eski İranca *Ahura Mazda*) tanrı adından geldiğini iddia etmekte. Bu varsayımın hem fonetik, hem de semantik açıdan geçersiz olmasına rağmen bazı yazarların bu görüşü paylaşması ilginç¹³¹.

Fakat bizi ilgilendiren ismin (özellikle varyantlarının) bulunduğu coğrafik bölgelerin, Türk sayılmayan dillerde Türkçe etkisinin her zaman görülmediğini gösterdiğini belirtmek gerekir. Birçok durumda kelime, Türk etkisinin mümkün olmadığı veya sadece yüzeysel olduğu bölgelerde görülmektedir. Mesela Batı Pamir’deki İran dillerine, Khovarların Dard diline bahsi geçen kelime, Tacikçenin diyalektlerinden veya Farsçanın yerli şekillerinden geçmiş olmalı.

Dillerde tespit edilen üzerinde durduğumuz kelime şekillerinin başlangıçtaki halinin ses değişimine uğraması sonucunda oluştuğunu varsaymak gayet doğaldır. Kelimenin tespit edildiği hemen hemen tüm alanlarda (Kazak, İran, Türk, Yenisey, Moğol ve saire) *Almastı* şekli bulunuyor. Türk dillerinde kelime, *bastı* ile bağlantı kuran halk etimolojisine istinaden *albastı* şeklinde daha sık rastlanıyor, *m*’li şekliyle de kelime daha çok İran dillerinde sıkça rastlanmaktadır.

Bu bağlamda, eski Ön Asya (özellikle Akkad) geleneğinde kadın tanrı *Lamastu*//*Lamaštu’nun*¹³² varlığını hesaba katmak gerekir. Eski

¹³⁰ Andreev M.S. Huf Vadisi Tacikleri. Sayfa: 78-79.

¹³¹ Olufsen O. Through the unknown Pamirs. London, 1904, sayfa: 199; aynı yazarın, The Emir of Bokhara and his country. London, 1911, sayfa: 367 ve sl.; Lentz W. Pamir-Dialekte. I. Materialien zur Kenntnis der Schugni-Gruppe. Göttingen, 1933, sayfa: 153.

¹³² D’yakonov İ.M. Eski Ön Asya Dilleri. M., 1967, sayfa: 94, 268 vs.

Mezopotamya'da bu ismi, Anu tanrısının kızı olan tırnakları uzun, saçları dağınık ve parlayan gözleri olan, kafası ya aslan, ya da kuş şeklinde olan korkunç ve çirkin şeytani bir yaratık taşımaktaydı. Bu yaratık evlere güya kapılardan, pencerelerden ve küçük deliklerden geçiyordu, bebeği emziriyordu ve bunun sonucunda bebek ölüyordu¹³³.

Bu yaratık, “ufak tefek kötü ruhlara” dâhil edilemez. Bir okuyup üfleme sözlerinde şöyle deniyor: “O yırtıcı, o göz kamaştırıcı, o dişi kurt, o Anu kızı”¹³⁴. Bu yaratığın yedi ismi vardı (bunlardan biri “Anu kızı Lamaştu veya Lamastu, diğerleri, onun verdiği zararlardan koruyan tabu isimler). Onun bu isimlerden biriyle eve girmesini engellemek için bu isimleri bilmek gerekiyor¹³⁵. Lamaştu veya Lamastu ile başa çıkmanın yollarından biri, köpekler (güya bu yaratık köpeklerden çekiniyor), üzerinde onun ve köpeğin resmi bulunan muskalar ve okuyup üflemler¹³⁶.

Birçok inanışlarda görülen mutsuzluk ve ölüm getiren tanrısal veya şeytani yaratıklar, eski Mezopotamya mitolojisinde de tespit edilmekte. Asya'nın birçok bölgesinde yaşayan etnik gruplardaki olumsuz mitolojik kahramanlarının, bu etnik gruplara düşman olan komşularının mitolojisinde olumlu anlamda yaşaması çok ilginç (karşılaştırınız: Eski Hintçe *dēva*- ‘tanrı’, *dēvi*- ‘tanrıça’ olumlu anlamda ve Avestçe *deva*- ‘dev’ olumsuz anlamda; Eski Hintçe *Indra*- tanrı adı ve Avestçe *Indra*- dev ismi)¹³⁷.

Lamastu//Lamaştu'nun prototipi arayışında komşu kültür geleneklerine başvurmak kadar doğal bir şey yok. Bu bağlamda eski Elam dininin bir özelliği dikkat çekicidir. Elam tanrıları arasında kadınları koruyan iki meşhur ruh veya koruyucu tanrısal yaratıklar bulunuyor. V. Hints'in

¹³³ Luchty E. Demons and population control. – “Expedition”, vol. 13, sayı: 2. philadelphia, 1971.

¹³⁴ a.g.e., sayfa: 23.

¹³⁵ a.g.e., sayfa: 29.

¹³⁶ Luchty Y.a.g.e., sayfa: 24-25.

¹³⁷ Oranskiy İ.M. İran Filolojisine Giriş. M., 1960, sayfa: 85.

transkripsiyonunda bunlar: *Lamassu* ve *Karibatu*¹³⁸. V. Hints'e göre, komşu Asuriler ve Vavilonlarda *Lamassu*, loğusa sıtması ve yeni doğanların ölümünün suçlusu iğrenç bir yaratıktı. Yazılı kaynaklardan bilindiği üzere Aşşurbanipal, millatan önce 646 yılında Suz'u alırken özellikle *Lamassu*'nun heykellerini acımasızca yıkıyordu. Diğer taraftan, *Lamassa*'dan koruyan Urukça sihirli sözlerde bu yaratığın Elam menşeinden doğrudan bahsedilmektedir.

Asurîlerin sadece *Lamassa*'yı değil, diğer Elam tanrısall varlıklarını da ruh seviyesine indirgediklerini belirtmek gerekiyor. Mesela Elam tanrıçası Narudndi'yi onlar, "yedi kötü ruhun ablası" diye adlandırıyorlardı¹³⁹.

Böylece, Elamlara düşman olan Akkadlarla Asurîlerin bu Elam tanrısall varlığı komşu Eski Doğu'ya, daha sonra da onun sınırları dışına neden oldukları sonucuna varılmaktadır.

Asurî ismi *Lamasta*, *Lamaştu*'nın başka türlü izahının yapılması da mümkün. İ.M. D'yakov, Akkid belgelerinde iki farklı tanrısall varlık isimlerinin geçtiğini belirtmekte: Bazen mabet, şehir, ülke ve benzeri yerleri de dâhil olmak üzere bir insanın koruyucu ruhu *Lamassu* ve kadın kılığındaki hastalık şeytanı *Lamaštu*¹⁴⁰. Her iki tanrısall varlığın karıştırılması Asurî döneminden sonra başlıyor: -št- önce [-st-] şeklinde daha sonra [-ss-] şeklinde telaffuz edilmeye başlıyor.

Şöyle veya böyle, işte, Asurî döneminden sonraki doğum, doğum yapan kadının ve yeni doğan bebeğin hastalıklarının tanrıçası *Lamastu*, *Lamaštu*, *Almastı-Albastı*'nın prototipi olmalıdır.

¹³⁸ Hints V. Elam Devleti. M., 1977, sayfa: 61-62. Yazar, transkripsiyonu, muhtemelen Akkad şekline göre yapıyor, çünkü Elamca metinlerde bu isimlere rastlanılmıyor gibi (karşılaştırınız: F.W. König. Die elamischen Königsinschriften. Graz, 1965).

¹³⁹ a.g.e., sayfa: 44-45

¹⁴⁰ "The Assyrian dictionary of the University of Chicago". L., Chicago, 1973.

V. Radlov, üzerinde durulan kelimenin, İslam'ın yayılmasına bağlı insan göçünden dolayı yaygınlaştığını varsaymakta. Muhtemelen de öyledir. Lamaştui Lamastu veya Lamassu şeklinin fonetik değişikliği, Almasty'da Araplaşma veya yine Sami dillerinde başlangıçtaki yapıda āl 'serap, Fata Morgana' unsurunun olmasından kaynaklanıyor olabilir ki bu konuya İ. Godziher de işaret etmişti¹⁴¹. Tabii ki, kelimenin daha da erken oluşumunun İran dilinde a) büyücü, cadı b) kırmızımsı (varlığın kırmızı renkli giysisi buradan mı geliyor acaba?), c) büyünün yol açtığı loğusa sıtması (verdiye, kızıl hastalığı ve saire hastalığı, karşılaştırınız: Taşılçada ala žen 'cadı, büyücü') anlamlarını ifade eden āl köklü kelimelerle olabilir. Türk dillerinde olumsuz anlam ifade eden al, āl, 'al unsurunu barındıran kelimelerle daha geç oluşumun olması da mümkündür¹⁴². Kelimenin yaşadığı daha sonraki değişimler, kullanıldığı coğrafyada yaşayan insanların inançlarına göre asimile edilmesi sonucunda yaşanmış olabilir.

2.1.11 Altay Dilindeki *bay* Kelimesinin Etimolojisi Hakkında

N. Kudaçina, 1980, Moskova, Sovetskaya Türkologia, sayı: 5, s. 82–86

Altay aborijenleri dilinde geleneksel yasaklar, şu veya bu canlı veya cansız objeye totemik bağına işaret eden *bay* kelimesiyle ifade edilir. Kökü *bay* unsurunu taşıyan tamlamaları analiz ederken bu kökün çok daha erken bir anlam taşıdığı varsayılabilir: "ata, himayeci". *bay* kelimesinin daha sonraki değişimi, görünüşe göre, iki ana yönde gerçekleşti:

¹⁴¹ Goldziher İ. Abhandlungen zur arabischen Philologie. I., Leiden, 1896, sayfa: 116; Johansen U. a.g.e., sayfa: 125 ve sl.

¹⁴² Räsänen M. a.g.e., sayfa: 14; Sevortyan E.V. Türk Dilleri Etimoloji Sözlüğü (Ünlüyle başlayan genel ve ara Türkçe kökler). M., 1974, sayfa: 125 ve sl.

1) “ata, himayeci”, “boy başı”, “kutsal”, “yasaklı”, “çekimser”, “dikkatli”, “korunan”, “iğrenen”, “mütevazı”, “sade”, “fakir”, “zavallı”, “aşağılanmış”, “vurdumduymaz”, “çenesi düşük”, “ipini koparmış”, “kibirli”;

2) “ata, himayeci”, “boy başı”, “birinci”, “büyük”, “kutsal”, “saygıdeğer”, “ünlü”, “varlıklı”, “zengin”, “dolup taşan” “tam” vs.

Birinci grupta yer alan kelimeler başlangıçta kült yasaklarıyla bağlantılıydılar ve dinî âyinler sırasında kullanılırdı. İkinci gruptaki kelimeler, yaş kategorileri ve sosyal ilişkileri yansıtmaktaydı.

Çağdaş Türk dillerinin çoğunda *bay* kelimesi, “büyük, “saygıdeğer”, “zengin”, “tam” anlamına gelmekte. Fakat araştırmacılar tarafından etimolojik bakımdan belirsiz köklere veya alıntı kelimelere dayandırılan anlamları da vardır.

Bu makalede *bay* kökünün çok daha erken anlamları ele alınmakta ve bu kökün çok eski uma ‘ana’ (ET)¹⁴³ kökünden geldiği ispatlanmaya çalışılmaktadır.

Etimolojik analiz için seçilmiş örnekleri verelim.

Bay sös < bay ‘ata, himayeci’ + *sös* ‘söz’ = ‘ata, himayeciye hitaben kullanılan kelime’, ‘kutsal söz’, ‘yasaklı söz’ (yani çeşitli dini yasaklar yüzünden söylenmemesi gereken söz). (Karşılaştırınız ET: *bajig* ‘doğrucu, gerçekçi’: *bajik* söz ‘doğru söz’¹⁴⁴)

Bay at < 1) bay (anlamına yukarıda bakınız) + *at* ‘ad/isim’ = ‘ata, himayeci adı’, ‘kutsal ad’ (saygı ifadesi olarak insana, hayvana veya cansız

¹⁴³ S.E. Malov. Pamyatniki drevnetürskoy pis’mennosti (Eski Türkçe Yazıtları Anıtları), M.-L., 1951, sayfa: 438.

¹⁴⁴ “Drevnetürskiy slovar” (Eski Türkçe Sözlüğü). L., 1969, sayfa 79.

bir nesneye verilen ikinci isim); 2) *bayat* (Teleutçe), *bajat* (ET) ‘tanrı’; *bajat ati* birle sözüg başladım ‘tanrının adıyla sözüme başladım’¹⁴⁵.

bay + at tamlamasının iki anlamına işaret edilmekte: Birincisi, “kutsal ad”, ikinci anlam “tanrı”ya göre daha önce gelmekte, çünkü ikincisinde bu kavram inanan için net bir varlığı Tanrı’yı ifade etmekte, ilkindeyse yaygın somut bir kavram olarak fonksiyon gösteriyor. Mesela, *bay at* ‘kutsal ad’ Altaycada hem insan ismi, hem hayvan adı olarak, hem de eşya ve olayların adlandırılmasında kullanılıyordu. (Karşılaştırınız: *kijinin bay adı* ‘isim – bir insanın isminin yerine kullanılmakta’; *anın bay adı* ‘adlandırma – hayvan adının yerine kullanılmakta’; *nemenin bay adı* ‘bir eşya veya olayı adlandırmasının yerine kullanılmakta’.)

Bayat “Tanrı” anlamını daha sonra kazanıyor; bu kelime daha sonra etnonime dönüşüyor, mesela: *bayat* – Türkmen Oğuzlarının dokuzuncu adı¹⁴⁶ ve Teleutlarda bir boy adıdır.

Bay kayın < *bay* (anlamına yukarıda bakınız) + *kayın* ‘kayın ağacı’ = ‘ata, himayeci, belki de boyun totemi haline gelen kayın ağacı’, ‘kutsal kayın ağacı’, ‘yasaklı kayın ağacı’. Altay’da *kayın* ‘kayın ağacı’, *möş* ‘sedir ağacı’, *arçın* ‘ardıç ağacı’, *ırgay* ‘hanımeli’ gibi ağaç ve çalılara yönelik boysal ve genel bir yasaklama vardı. Mesela, evfemizmi (sert sözcüklerin yerine daha yumuşaklarını kullanması) *üzsüt ağaç* ‘güçlü ağaç’ olan *ırgay* ‘hanımeli’, Altaylılarda –yasaklı ağaç- çalı: *onı kespes*, *ürebes*, *et tiştebes* ‘gereksinim olmadığı müddetçe kesilmez, kırılmaz, ateşinde et pişirilmez’hanımeli (*ırgay*)a böyle bir yaklaşım, belki de, tamamen işe yararlılığındandır ve görünüşe göre, uzun, esnek dallarının çırpma işinde kullanıldığından ve böyle bir çalının insanın yaşadığı yerin yakınlarında nadir bulunduğundan bu çalıya ihtimamalı davranılması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. (*Baylu*

¹⁴⁵ Aynı eser.

¹⁴⁶ “Drevnetürkskiy slovar” (Eski Türkçe Sözlüğü), sayfa: 79.

agaş) hanımeli, özellikle İrkit boyundaki kadınlar için saygıdeğer ve kutsaldı: bitkinin dalları üzerinden atlamaya hakları yoktu.

Bay kelimesinin etnografya literatüründe yaygın olan çevirisi “zengin”, *bay agaş* tamlamasında, bize göre, tam değildir. Buradaki *bay* kelimesinin mânâsı, sosyal anlamda “zengin” mânâsı değil, dinî anlamda “kutsal”dır, çünkü ancak yüksek, kalın, dallı bir ağaç, ataerkil bir ata kavramıyla bağlantılı olabilir; ağaç –veya çeşitleri- dinî ayin sırasında sembol olarak kullanılıyor olabilir. Mesela, Altay halklarında evdeki kötü ruhları kovmak için tütsüleme – *alastaganı* yöntemiyle özel bir ayinin yapıldığı bilinmektedir. Bunun için ardıç dalı yakılırdı. Bu yüzden ardıç (arçın) kutsal sayılmaktaydı. Başka bir gelenek daha vardı: kurbanlık hayvanın derisi kayın ağacından yapılmış sırığa asılırdı. Kayın ağacı da (kayın) kutsal bir ağaç sayılırdı. Ağaçlara karşı bu tür davranışlar, ağaçların dinî ayinlerde önemli rol oynamalarından, genel gereksinimlerde yaygın kullanıldıklarından korunması gerektiğinden kaynaklanıyor olabilir. Bu durumda, *bay* kelimesinin anlamını *agaş* kelimesiyle tamlama oluşturduğunda “ihtimamlı davranış, korumak” olarak algılamak gerekir.

Bay terek < *bay* (anlamına yukarıda bakınız) + *terek* “selvi (ağacı)” = ‘kutsal selvi’ (muhtemelen totem olan selvi), ‘yasaklı selvi’.

Bay kuş < *bay* (anlamına yukarıda bakınız) + *kuş* “kuş” = ‘kutsal kuş’ (totem olan kuş), ‘yasaklı kuş’. Altay dilinde *baykuş*, kuş adı *ükü* (baykuş) anlamına gelmekte.

E.V. Sevortyan, “V.V. Radlov’un *baikuş* kelimesi için iki etimoloji önermekte: 1) *bai-kuş* P IV₁₄₂₃ (Osmanlıca); A.N. Samoyloviç... ve M. Resenen... de aynı düşüncede, 2) Farsça *bayhuş* (P IV₁₄₂₄). Yine de yukarıda bahsi geçen işaretlemelerin semantik yapısı aydınlanmamış

kalıyor... Doefer, *-baıguş* kelimesinin bir tabu sonucu oluştuğunu varsayıyor...” diye belirtmekte.¹⁴⁷

Bize göre, yukarıda işaret edilen etimolojilerden bay kuş için en uygunu G. Doefer’in varsayımıdır, ki bunu Altay dilinden yapılan örnek de ıspatlamakta.

Baylu at < *bay* (anlamına yukarıda bakınız) + aitlik eki -lu + at (boyun himayecilerine kurban olarak kesilecek ve insanlarla ataları birbirine bağlayan başlangıç oluşturacak hayvan) = ‘atalara ait hayvan’, ‘kutsal hayvan’ (kurban olarak kesilecek hayvan iyi bakılır, atın yelesine kırmızı kurdele örülür), ‘yasaklı hayvan’ (böyle bir at günlük işlerde kullanılmaz ve üstüne evli bir bayan binemez).

Baytal ‘doğum yapmamış kısrağ’ (karşılaştırınız: Kırgızca, Kazakça diyalektlerinde *batyal* ‘beyaz kısrağ’)¹⁴⁸ ata, himayeci kavramıyla alâkalı olabilir. Bilindiği üzere Altaylılarda açık renkli hayvanlar seçilirdi. (Karşılaştırınız: *paytalçı* (Teleutçe) ‘kurbanlık hayvanın ruhunu yolcu eden kişi’¹⁴⁹.)

Bay tere < *bay* (anlamına yukarıya bakınız) + *tere* ‘deri’ (kelime anlamı: ataların, himayecilerin derisi, yani atalara kurban edilen hayvanın derisi) = ‘kutsal deri’. (Karşılaştırınız: *paydara* (Teleutçe) ‘kurbanlık hayvanın asılmış derisi’¹⁵⁰.) Özel isim olarak *Bay tere*, eteğinde atalara ve kendisine kurban etme ayinlerinin yapıldığı Beluha Dağı’nın evfemizmidir. Kurban edilen hayvan derisinin bu iş için özel yapılmış sırığa asıldığı ve kutsal sayıldığı bilinmekte. İşaret edilen özellikler, dağ adı için evfemizminin oluşumu sırasında esas alınmaktadır.

¹⁴⁷ E.V. Sevortyan. Etimologičeskiy slovar’ türkskih yazıkov (Türk Dilleri Etimoloji Sözlüğü). Cilt: II. M., 1978, sayfa: 33.

¹⁴⁸ a.g.e., sayfa 37

¹⁴⁹ V.V. Radlov. Opit slovaria türkskih nareçiy (Türk ağızları sözlüğü deneyimleri). Cilt IV, bölüm 2. M., 1911, sayfa: 1122-1123.

¹⁵⁰ a.g.e. sayfa: 1123

Baylu yer < *bay* (anlamına yukarıya bakınız) + aitlik eki –lu + yer ‘yer, toprak, alan’ = ‘atalarla bağlantılı topraklar’, ‘kutsal yer, toprak, alan’, (‘belirli yasakların bağlantılı olduğu boysal topraklar’).

Baylan < *bay* (anlamına yukarıya bakınız): 1) ‘ataya özel saygı göstermek’, ‘sakinmak’, ‘korunmak’, ‘çekinmek’: *oorıdan baylan!* ‘hastalıktan sakın!’, *yaman söstön baylan!* ‘kötü sözden sakın!’¹⁵¹, 2) ‘iğrenmek’: *men onon baylanıp yadım* ‘ondan iğreniyorum’.

Bayı – *çümi yok ulus* ‘iletişimde mütevazı olan insanlar’.

Bay yok kiji ‘geleneksel yasaklara uymayan insan’, ‘yasakların, şartların uygulanmasına gerek olmayan insan’, ‘saygı duyulmayan insan’, ‘aşağılanmış’, ‘fakir’, ‘zavallı’, ‘vurdumduymaz’, ‘kaygısız’. Son iki anlam, “geleneksel yasaklara uymayan insan” ibaresinin anlamlarından türemiştir. Bu anlamda şu kelimeler kullanılır:

bayırkak ‘mağrur’, ‘kibirli’ ‘burnu havada’;

bayban/baybaŋ (Tuvaca)¹⁵² ‘geveze’, ‘çözülmüş’;

bay bar bu kerekte – içinde olumsuzluk barındıran yapı: “bu işte hiçbir zorluk yok”, yani “kolay, basit bir iş, özel bir çaba gerektirmeyen bir iş”,

bay bar mende, bu eskini de kiyip alzam kem jok ‘bu eskileri giysem de utanmam, bir şey değil’.

E. V. Sevortyan’ın sözlüğünde *baikuş/ba:jguş* (4, 5 grubunun anlamı)¹⁵³ kelimesinin leksik temeline ilişkin şöyle denmekte: “... ‘zengin’ →

¹⁵¹ a.g.e., sayfa: 1121

¹⁵² “Tuvinsko-russkiy slovar” (Tuvaca-Rusça Sözlük). M., 1968, sayfa: 85.

¹⁵³ E.V. Sevortyan. İşaret edilen sözlük, sayfa 33.

‘fakir’ (4. grup anlamı) veya ‘zengin’ → ‘aptal’, ‘ağız açık’ (5. grup anlamı)¹⁵⁴ şeklinde semantik bir değişimi farz etmek zor.” Yazar: “... *baykuş* kelimesinin ‘fakir’ veya ‘aptal’ anlamını taşıdığı yerlerde, yani Türk dillerinin çoğunda, *bay* unsurunu başka bir leksik kaynakla bağlamak daha doğru olur. Bunlardan, mesela, *bay-* ‘aldatmak’, ‘ikna etmek’, “göz boyamak” ‘etki altında bırakmak’ Türkçe dialektler, ‘aptal’, ‘salak’¹⁵⁵ anlamına gelen türemiş *baymak* kelimesi buradan gelmekte”.

Altay dilinden alınan örneklerin işaret edilen sözlüktekilerle karşılaştırıldığında, bize göre, çıkış anlamı olarak Altaycadakiler alınabilir. Bu durumda *bay* unsurunu barındıran kelimelerin etimolojisi daha objektif açıklanabilir. Aşağıda verilen Eski Türkçe kelimeler için *bay* kökünün semantik gelişiminin analizini şu şekilde yapılabilir:

Bajär < *baj/bay* ‘ata, himayeci’, ‘patron’, ‘büyük’, ‘saygıdeğer’, ‘saygı duyulan’, ‘varlıklı’, ‘zengin’ + *-är* ‘erkek’, ‘insan’ = ‘zengin insan’. Bu son anlamda (“en eski” olarak) E. V. Sevortyan’da¹⁵⁶ yer almaktadır.

Baibälig coğrafik Selenga Nehrindeki¹⁵⁷ Uygur şehri Bay-Balık < *bail bay* (anlamına yukarıya bakınız) ‘boy toprakları, yani atalarla bağlantılı topraklar’, ‘kutsal topraklar’, ‘sayılan topraklar’, daha sonra şehrin –yerleşim yerinin özel adı.

Bayyğaç coğrafik yer adı Bay-Yığaç¹⁵⁸ < *bay* (anlamına yukarıya bakınız) + *yığaç/ağaç* ‘atalarla bağlantılı ağaç’ (belki de boysal topraklarda yetişen ve ayinlerin yapılması için seçilmiş ağaç) ‘kutsal ağaç’, ‘sayılan ağaç’, buradan da *Bay-Yığaç* – özel yer adı.

¹⁵⁴ a.g.e.

¹⁵⁵ a.g.e.

¹⁵⁶ a.g.e.

¹⁵⁷ “Drevnetürkskiy slovar” (Eski Türkçe Sözlüğü), sayfa 79.

¹⁵⁸ E.V. Sevortyan. İşaret edilen sözlük, sayfa: 79.

Bayana < *bay* (anlamına yukarıya bakınız) + *ana* ‘dişi’, ‘ana’, ‘kadın’ = ‘ata, himayeci’; ‘boy başı kadın’.

Altaylıların totem anlayışına göre *bayana* ‘ata, himayeci’ insana bir hayvan şeklinde görülebilir. Mesela, Mundus boyunun bir temsilcisi rüyasında boğa veya ineği gördüğü vakit, atasını, himayecisini gördüğünü (*boyının bayanazın körgön*) söyler. Kööjö boyunun atası, himayecisi, *koyun*’dur.

Birleşik *bayana* kelimesindeki *ana*, belki de *ot-ene* ‘ateş sahibi ruh’ (kelimenin birebir çevirisi: ateş ana) tamlaması gibi oluşmuştur. Birleşik *bayana*, *ot-ene* kelimelerindeki *ana/ene* unsuru, kadının temsil ettiği “ateşin sahibi” tamlamasında, galiba, özellikle kadının tüm canlılara hayat verdiği düşüncesini ifade etmektedir. Buradan, *bayana* (Altayca) ‘çocuk ve yetişkinleri koruyan ruh’/*Bay* – *Bayanay* (Yakutça) ‘avcılar ve balıkçıların koruyan ruh’¹⁵⁹/*May-enezi* (Teleutça) ‘çocukları koruyan ruh’/*Umay* (Kırgızca) ‘bebekleri koruyan mitolojik bir kadın varlık; ona kadınlar ve erkekler başvurur’¹⁶⁰/*Umai* (Şorca) ‘bebekleri koruyan iyi bir ruh; ölenlerin ruhunu alan ruh; genelde *umay ânäzi* derler...’¹⁶¹/*Umai* (ET) ‘kadın tanrı’ – çeşitli fonetik ve morfolojik şekillerdeki tüm kökler, ilk en eski olan *uma* ‘ana’ + çağırma eki *i* kökünden gelmekte.

‘Çocukları koruyan tanrıça’ anlamına gelen *Umay* kelimesiyle ilgili başka bir görüş daha var. N. A. Baskakov, bu kelimenin Sanskritçeden türediğini varsaymakta: *Maya/Mahamayya* ‘Buddanın annesi...’¹⁶².

Daha sonra bu kelimeyle atanın, himayecinin net bir totem (hayvan, obje) olarak ifade edilmesi sırasında, “dişi”, “ana”, “kadın” anlamları azalıyor. Böylece, Altaycada, Teleutçede, Yakutçada, Şorcada *bay* unsuruna *ana/änä*

¹⁵⁹ E.K. Pekarskiy. Slovar’ yakutskogo yazıka (Yakut Dili Sözlüğü). T. I. 1-4. M., 1958, sayfa: 341.

¹⁶⁰ K.K. Yudahin. Kırgızsko-russkiy slovar’ (Kırgızca-Rusça Sözlük). M., 1965, sayfa: 804.

¹⁶¹ V.V. Radlov. İşaret edilen çalışma, cilt I, bölüm 2, sayfa: 1788

¹⁶² N.A. Baskakov. Mifologičeskiye i epičeskiye imena sobstvenno s “Slove o polku İğoreve” (‘Slovo o polku İğoreve’deki mitolojik ve epik özel isimler). (“Veles” ve “Boyan” kelimelerinin etimolojisi üzerine). – “Doğu Filolojisi”, cilt: II. Tiflis, 1975.

+ y (ekin anlamına yukarıya bakınız) ekleniyor, yani bayana < bay ‘ana’ + ana ‘dişi’, ‘ana’, ‘kadın’/Mainänä < mai ‘ana’ + änä (anlamına yukarıya bakınız) = ‘boy başı kadın’, ‘kadın tanrı’, ‘totem’i elde ediyoruz. Yakutça *Bay Bayanay* < *Bay* ‘ana’ + *Bay* ‘ana’ + *ana* (anlamına yukarıya bakınız) + y (anlamına yukarıya bakınız) kelimesindeki *Bay* kelimesinin *Bayanay* kelimesinden önce yer alması, semantik olarak sadece “avcılar ve balıkçıları koruyan ruh” anlamına gelen birleşik *Bayanay* kelimesinin ‘ana’ anlamını kaybetmesiyle açıklanabilir. Buradaki *Bay*, kelimenin en eski anlamı *uma* ‘ana’ kelimesiyle olan bağlantıya işaret etmek için bulunmaktadır.

Uma ‘ana’ → *Umaj* ‘ana rahimi, rahim’¹⁶³, *Umaj* ‘son, çocuğun yeri, ana rahmi’¹⁶⁴ → “kadın tanrı”, ‘çocukları koruyan tanrı’, ‘boy başı kadın-ata’, ‘totem’ kökü, yavaş yavaş anlamını kaybederek, anaerkil düzenin zayıfladığı dönemde başlangıçtaki kökün anlamından uzaklaşan anlamlar ifade etmekte. Fakat *bay* unsurunu barındıran kelime ve ibarelerin sıralı etimolojik analizi, semantik değişimin derecesine ve kökün en eski anlamına işaret etmekte.

İlgili materyallerin dilsel ve etnografik analizi, *bay* kelimesinin semantiğinin gelişiminin dini inanışların karakteri ve özellikleriyle şartlandırıldığını gösteriyor. “Türk dillerindeki *bay/pay/may kökü* Şaman mistiği, sevinçleri, üfürükçülüğü, büyücülüğü, bedduacılığı, bu bağlamda kurban verme merasimleri, kutlama, düğün, şarkıları, rivayetleri ve benzeri faaliyetlerle yakından alakalıdır.”¹⁶⁵ Bu ifade, *bay* kelimesiyle alakalı tüm araştırmaların doğal sonucunun altını çizerek gibi.

¹⁶³ S.E. Malov. İşaret edilen çalışma, sayfa: 438.

¹⁶⁴ “Drevnetürksiy slovar” (Eski Türkçe Sözlük), sayfa: 611.

¹⁶⁵ N.A. Baskakov. İşaret edilen çalışma.

2.1.12 *Mantı* ve *lagman* Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine

O. A. Mizin, 1981, Elabuga, Sovetskaya Türkologia, sayı: 5, s. 73–75

Orta Asya halkları ve Kazakistan'ın milli yemekleri *mántı* ve *lágman*, bu topraklarda yaşayan Rus ve diğer ailelerin ev yemekleri menüsünde ön sıralarda yerini almıştır. “Rus Dilinde Tacik ve Özbekçe Kelimeler”¹⁶⁶ broşüründe *mantı* ve *lagmandan*, Tacik ve Özbek mutfağının popüler yemekleri olarak bahsedilmektedir.

Yerel Rusça konuşma ağzına girerek cumhuriyet yayınlarında da sıkça kullanılan bu kelimeler, bazen de merkezi yayınlarda boy gösteriyor. Karşılaştırınız: “Taşkent’in Oktyabr’ mntıkasının canlı yerlerinde *mantı*, samsa, hasıb, şaşlık satılır” (“Pravda Vostoka”, 25 Şubat 1961). “Adışa teyzenin elleriyle hazırladığı milli yemekler beşparmak, kazı, *mantı*..., çok popülerdir, bayram yemekleri, akşam yemekleri, aile toplantıları menüsünde yer alıyor” (“Rabotnitsa” dergisi, 1972, sayı: 1, sayfa: 29). “İşte, pazarlarıyla şaşırtıyordu Andican şehre gelenleri. Daha sabahın ilk ışıklarında burada istemediğin her şey satın alınır... *Lagman* ve mastava çorbası bulur” (“Komsomol’skaya pravda”, 8 Nisan 1972). K. İkrarov’un “Yuvarlak Mühür” hikayesinde “Onlar terasta oturuyordu ve acı biberli etli ince hamurdan yapılmış büyük pelmenler *mantı* yiyorlardı” diye okuyoruz (“Detskaya literatura”, Moskova, 1977, sayfa: 334).

Bahsi geçen iki kelime, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Tatar, bir de Tacik SSCB’nin diğer halklarının dilinde mevcut. Dilbilimciler, hiçbir zaman bu kelimelerin Çin dilinden geldiği konusunda şüphe etmiyorlardı. N. A. Baskakov ve V. M. Nasilov, leksikografi pratiğinde ilk defa bu kelimeleri Uygur dilinin kelime hazinesinden olduğunu, kelimelerin geldiği dil ve anlamları belirtilerek “*mantu*, Çin. ‘buharda (pişen) pelmenler’”, “*lagman*, Çin.

¹⁶⁶ Kuşlina E.N. Rus Dilinde Tacik ve Özbekçe Kelimeler”, Duşanbe, 1968.

‘etli erişte’” olduğunu söylemekte¹⁶⁷. Çağdaş Çin dilinde *man'-tou* pelden değil, Yantsı nehri havzasından kuzeye doğru yaşayan Çinlilerin yediği buharda hazırlanan yuvarlak ekmecekler anlamına gelmekte. Uzak Doğu’da Ruslar bunlara “pampuşka” derler¹⁶⁸. Ünlü bilim adamı ve gezgin V.K. Arsen’ev, “ekmeği Çinliler tuzsuz pişirirler (man'-tou)” diye yazmakta¹⁶⁹. Çağdaş etnograf V.S. Starikov, şöyle yazmakta: “*Man'tou*. Rus literatüründe bunlar pampuşki, buhar ekmeği, Çin ekmeği adıyla bilinir”¹⁷⁰. T.R. Rahimov, bu adlandırmanın Uygurca sade konuşma dilinden eşanlamlısını *moma* kelimesini vermekte¹⁷¹. *Lagman* (lyagman’, lyamyān) kelimesi, çağdaş Çin dilinde yoktur. Bahsedilen adlandırmaların tarihine bakalım.

Meşhur “Kelimelerin Kaynağı” adlı açıklamalı ansiklopedik sözlüğünde (Şanhay, 1947), *mantı* kelimesiyle ilgili yazılan sözlük makalesinde, şu tarihî kesit dile getirilmekte: Truya çarlığı döneminde (m.s. 220–280. yy.) güneye sefer düzenleyen efsanevi kumandan Çjuge Lyan, birlikleriyle Luşuy nehrine gelir. Yerli *man'* kavmin geleneklerine göre geçişin başarılı geçmesi için kurban edilen insanları geçirmek gerekiyordu. Aydın Çjuge, insanların yakılmasına razı gelememiş ve bu yüzden kurban etmek için koyun ve domuz etini almayı ve hamur yardımıyla bunlara büyük kafalı insan şeklinin verilmesini ve sonra geçmeden önce bunları ateşe vermeyi emretmiş. Galiba, askerler, bu pişmiş hamurlu eti yediler. Buradan da tam olarak “insan kafaları” anlamına gelen *man'tou* adı gelmiş.

Bahsi geçen kavmin *man'-tszı* adıyla Uzak Doğu’da adlandırılması ilginç. Güneyden gelen Asarili *manzlar* hakkında daha 1871 yılında ünlü Rus Sinolog P.İ. Kafanov (Palladiy) yazmıştı. Vs. İvanov’un “Bronepoezd 14–69” piyesindeki kahramanı Verşinin şöyle demektedir: “Bars-ot doprej’ çemu *manzu jrat’*, lopotinu s nego sderet” demektedir. Manza kelimesinin açıklamasında, bu

¹⁶⁷ Baskakov N.A., Nasilov V.M. Uygurca-Rusça Sözlük. M., 1939.

¹⁶⁸ Oşanın İ.M. Çince-Rusça Sözlük. M., 1952.

¹⁶⁹ Arsen’ev V.K. Ussur Bölgesi Çinlileri. – “Rus Coğrafi Kurumu Priamursk Bölümü Notları”. X. Cilt. Habarovsk, 1914, sayfa: 81.

¹⁷⁰ Starikov V.S. ÇHC Kuzeydoğu İlleri Çinlilerin Materyal Kültürü. M., 1967, sayfa: 113.

¹⁷¹ Rahimov T.R. Uygur Dilindeki Çince Unsurlar. M., 1970, sayfa: 256.

kelimenin Çinli demek olduğu belirtilmekte. Bu kelime, V.K. Arsen'ev ve A. Fadeev'te ("Udegelerin Sonuncusu") de karşımıza çıkmakta.

Zamanla *man'tou* kelimesinde kavmi ifade eden işaret yerini yemek anlamına gelen işarete bıraktı. *-tou* 'kafa' kelimesi ise, şuanda yuvarlak ve silindirik eşyaların adlarında yer alan bir ek görevini görüyor. *Man'tou* yemeğinin başlıca malzemesinin ekmek (hamur) değil de bugün olduğu gibi et olması gerçeği, kelimenin çok eski zamanlarda alındığını gösteriyor. Orta Asyalı mantı, Rus mutfağında tam karşılığı olmayan, içi etli olan yuvarlak şeklindeki piryojkinin bir çeşididir.

Çağdaş Çin dilinde buhar piryojkileri *man'tou* 'buhar ekmecekleri' değil, *baotszı* 'paket'+isim eki demektir. Buhar piryojkilerinin bu ismi, *bozı* veya *pozı*, Uzak Doğu ve Sibiry'a'da *mantı*dan sonra yaygınlaştı. H. Karjaubaev'in çalışmasından örnek gösterelim: "Kolhoz pastacıları, hoş kokulu buhar pelmenleri *pozı*, Buryat eriştesi ormık, koyun bağırsakları ve başka milli yemekler yapıyorlardı" ("Pravda", 15 Haziran 1971).

Orijinale yakın *mantu* şekli Türkler tarafından alındığı vakit, şu değişikliklere uğradı: ilk hecenin sonundaki sessiz sertleşti, iki sesli ikinci hecedeki diftong uzatıldı: [tou] → [tu], [tı]. Rus dilinde bu kelime, çoğul *mantı* haliyle kullanılmaya başladı, çünkü yemek adlarında çoğullaştırma Rus diline özgüdür (karşılaştırınız: "peleni", "golubtsı", kotletı" ve saire). Daha sonra Rus dilinde orijinal dil ve aracı dil için düşünülemez bir şekil kadın cinsi *manta* şekli ortaya çıktı. Rus dilinde çoğul *mantı* şeklinin oluşması uygulamada ters düşmüyordu: eski Orta Asya yemek aşhanelerinde *mantı*, sayıyla sipariş edilirdi, aşçılar ise, onları sesli sayardı. Galiba, bu adlandırma öncelikle, bugünkü Uygurların ataları doğu Türkleri tarafından benimsenmiştir.

L. Budagov'un sözlüğünde (II, 200, 201) kelime *منطوى* ve *منطى* *mantı* şeklinde, V.V. Radlov'un ünlü "Sözlük Deneyimi"nde (IV, 2021, 2022): *mant*, *mantı*, *mantu* (i) şeklinde geçmekte.

Bu kelime bir dizi türemiş kelime verdi: *mantovnitsa*, *mantnitsa*, *mantovarka* ‘mantıların pişirildiği özel tencere’; *mantıcı* (kebabçı misali), *mantıcı* (mantı pişiren).

Sibiry’a’da kullanılan *bozı* (*pozı*) kelimesi de hemen hemen aynı fonetik ve morfolojik değişikliğe uğramıştır.

Lagmán kelimesine gelince, fonetik değişiklikler hesaba katıldığında bu kelimenin yapısı şeffaftır. Ünlü Uygur siyaset ve kültür adamı, üç dilli sözlük¹⁷² yazarı Burhan Şahidi’ye göre, bu kelime, bugün kullanılan Çince ‘uzun erişte’ tamlamasından gelmekte ki bu, *lagmanın* hazırlanış şekline tamamen uyuyor: erişte hamur parçacıklarından açılır, haşlanmış haliyle özel olarak hazırlanan sebzeli etli acılı sosla servis edilir. Muhtemelen bu yemek, Kırgızistan ve Kazakistan’da yaşayan Çin dilini konuşan ve Müslüman oldukları için çekilmiş et için sadece koyun etini (*pozı* domuz etinden yapılır) kullanan Dunganlardan alınmıştır. Ş. Kibirov ve Y. Tsunvazo sözlüklerinde her iki adlandırmayı da vermekteler: “*lagman, dungan eriştesi*”¹⁷³

Alıntı yemeklerde çok sık görüldüğü gibi, bu yemeklerin hazırlanış usulü, Çince orijinalini çok uzaktan anımsatarak değişikliğe uğramıştır.

Diller arası ilişkilerde yemek adlarıyla değişim sıkça görülen bir olaydır. Bu yabancı kelimelerin değişmez grubu, dünyanın hemen hemen her dilinde vardır.

¹⁷² Şahidi Burhan. Uygurca-Rusça-Çince Sözlük, Pekin, 1953, sayfa: 677.

¹⁷³ “Uygurca-Rusça Sözlük”. Alma-Ata, 1968, sayfa: 120.

2.1.15. *birlä* ve *ilä* Son Eklemelerinin Etimolojisi Meselesi Hakkında

A. C. Şukürov, 1984, Bakü, Sovetskaya Türkologia, sayı: 1, s. 72–76

Türk dillerindeki soneklerin etimolojilerinin araştırılmasına duyulan ilgi, daha Orta Çağlarda oluştu. Semantikleştirilmiş ilk Türk gramer kitaplarının yazarları, bazı soneklerin menşesine özellikle ilgi duyuyorlardı. Fakat kelimeyi parçalara ayırmakla sınırlı kalarak onların izahını yapmamakta¹⁷⁴.

Daha sonra soneklerin menşelerinin araştırılmasıyla daha fazla uğraşmaya başlayarak, bazı bilim adamları, Türk dillerindeki soneklerin isim ve fiillerin tecrit edilmesi sonucunda ortaya çıktığı sonucuna vardılar. Fakat soneklerin tecrit edilmesi teorisi ve onların türedikleri kelimelerle semantik ve gramer ilişkileri üzerinde hâlâ çalışılmadı. Soneklerin menşelerine ilişkin çeşitli ve çoğu zaman birbirine zıt düşen görüşlerin varlığı, bize göre bundan kaynaklanıyor. Bunu, *birlä* ve *ilä* soneklerinin etimolojisi konusunda bilim adamlarının açıklamaları da onaylar nitelikte.

Birlä soneki, Türk dillerinde en eski soneklerden biri. Bu soneke, çeşitli dönemlere ait Türk yazıtlarının tümünde rastlanılıyor ve bu sonek tüm çağdaş Türk dillerinde korunmuştur. Bu, söz konusu sonekin, belki de, Türk dilinden önceki dilde de var olduğunu düşündürmektedir.

Birlä soneki, Orhon ve Yenisey yazıtlarında sadece bir şekilde karşımıza çıkıyor ve transkripsiyonu genelde *birlä* şeklinde gösteriliyor. Kaşgarlı Mahmut'un "Divanı"nda bu sonek, iki şekilde verilmekte: برله *birlä* ve بله/بله *bilä*¹⁷⁵. Azeri yazı dilinde bu sonek şu şekillerde karşımıza çıkmakta: (برله/بیرله) *birlä*, برلان/برلن/بیرلن *birlän*, بله/بيله *bilä*, (بلن/بیلن) *bilän*.

¹⁷⁴ Meninski F.M. Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Percicae, Viennae, 1680., sayfa: 134; (Holdermann). Grammaire turque ou Methode courte Facile. M., DCC. XXX (1730), Constantinople, sayfa: 59; Corbognano C.C. Primi principi della grammatica Turca. Roma, 1794, sayfa: 515.

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it-Türk tercümesi. Ankara, c.I, 1939. sayfa: 44, 82, 100; c.II – 1940, sayfa: 5, 22, 77, 87; c. III – 1941, sayfa: 32, 72.

A. Zayançkovskiy'e göre, *bilä* soneki, *birlä*'nin fonetik şekli değil ve bu sonekler farklı menşelidir¹⁷⁶.

Fakat Türkologların büyük çoğunluğu *bilä* sonekinin *birlä*'daki ünsüz *r* harfinin düşmesi sonucunda oluştuğunu düşünmektedir.

V. Katviç, M. Räsänen ve B. Kollinder'in varsayımlarına göre *birlän*, *birlä*'nin varyantlarından biri; bu varyantın yapısındaki *-län* unsuru, *-n* fiilden isim yapım ekine *-lä* fiil yapım ekinin donmuş şeklinin eklenmesiyle oluşmuş olarak gösteriliyor¹⁷⁷. Fakat A. N. Kononov, *-n* ekinin bir zarf-fiil eki olduğunu ve *birlä* sonekinin başlangıçta "birlikte, ortaklaşa" anlamına sahip olamayacağını savunmaktadır¹⁷⁸.

Birlä kelimesinin etimolojisine ilişkin böyle bir görüş, ilk defa A. Prizmaeier tarafınca dile getirildi. A. Prizmaeier, bu soneki *bir+lä* şeklinde ayırmakta. Fakat A. Prizmaeier, soneki oluşturan bu unsurların ne anlama geldiğini açıklamıyor¹⁷⁹. Türkologların büyük çoğunluğunun bu soneki aynı şekilde ayırdıkları ve ilk unsurun *bir* sayı sıfatından türediğini konusunda hemfikir olmakla birlikte *-lä* unsuru konusunda görüş ayrılığı içerisinde olduğunu belirtelim.

V. Radlov'a göre, işaret edilen unsurun, *-lä*, *-län* topluluk sayı sıfatı ekiyle bir bağlantısı var. N. A. Baskakov da aynı görüşü paylaşıyor¹⁸⁰. J. Deni, bu unsuru, ortaklık topluluk ekiyle karşılaştırıyor¹⁸¹. Bunun tersine, A. R. Rahmati, söz konusu unsurun fiilden isim yapım eki *-lä*'nin donmuş şekli

¹⁷⁶ Zayançkovskiy A. Studia nad yazykiem staroosmanskim. I (Kalila i Dimna). Krakow.

¹⁷⁷ Sevortyan E.V. Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü. II. Cilt, M., 1978, sayfa: 150.

¹⁷⁸ Kononov A.N. çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri. M.-L., 1956, sayfa: 314.

¹⁷⁹ Prizmaeier A. Grammaire turque ou developpement separa et methodique destros genres de stile. Vinne, 1847, sayfa: 257.

¹⁸⁰ Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neu Folge, SPb., 1897, sayfa: 71; Baskakov A.N. Karakalpak Dili. II. M., 1952, sayfa: 507.

¹⁸¹ Deny Jean. Türk Dili Grameri Tercümesi (Osmanlı lehçesi). İstanbul, 1941, § 876.

olduğunu savunuyor¹⁸². İ.A. Batmanov ve A.N. Kononov da bu görüşü paylaşmaktadır¹⁸³.

C. Grönbech, bu unsurun pekiştirme ekinden geldiğini savunmaktadır¹⁸⁴. G. İ. Ramstedt, çalışmalarından birinde V. Radlov'un görüşünü paylaştığını belirtiyor. Fakat sonraki araştırmalarında bahsi geçen unsurun eski yönelme eki *-rā*'dan geldiğini söylemekte¹⁸⁵.

C. Brockelmann, *birlä* sonekinin etimolojisi konusuna biraz farklı yaklaşıyor. Birçok bilim adamına nazaran Brockelmann, *-lä* ekinin *ilä* sonekinin kısaltmış hali olduğunu savunmaktadır¹⁸⁶.

Bilindiği gibi *birlä* kelimesi Eski Türkçede de olduğu gibi bazı günümüz Türk dillerinde de zaman zaman zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan olsa gerek M. A. Kazem-Bek, *bilä* sonekinin menşeyini zarfta görmektedir¹⁸⁷. C. Brockelmann'ın görüşünü savunarak *birlä* kelimesinin etimolojik analizine zarftan başlaması gerektiğini iddia eden E.V. Sevortyan da bu görüşü paylaşıyor. E. V. Sevortyan, işaret edilen sonekin, (nasıl, ne şekilde anlamını veren) *-lä* eki yardımıyla (nasıl, ne şekilde anlamını veren) sayı sıfatından oluşmuş hareket zarfından türediğini savunmaktadır. Fakat fiil ve isimlerden oluşan soneklerin fonksiyonel anlamları, yukarıdaki varsayımları onaylamamaktadır.

İsimlerle kullanılan soneklerin Türk dillerinde az sayıda olduğunu belirtelim. Azeri dilinde bunlar, benzerlik ve karşılaştırma ifade eden *kimi* ve *täk* sonekleriyle sınırlıdır. İsimlerle kullanılan sonekler, başlangıçta, isim ile

¹⁸² Rahmeti A.R. Adib Ahmed Yükeki. Atebetu'l hakayık. İstanbul, 1951, sayfa: 140.

¹⁸³ Batmanov İ.A. Kırgız Dilinde Çekim Eklerinin Kullanımı. Frunze, 1939, sayfa: 18; Kononov A.N. a.g.e., sayfa: 314; aynı yazarın. "Türkmenler Şeceresi". Hiva Hanı Abu-l-Gazi yazması. M.-L., 1958, sayfa: 154.

¹⁸⁴ Grönbech C. Der Türkische Sprachbau. Kopenhagen, 1936, sayfa: 35.

¹⁸⁵ Ramstedt G.İ. Altay Dilbilimine Giriş. M., 1957, sayfa: 54.

¹⁸⁶ Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden, 1954, § 6.

¹⁸⁷ Kazem-Bek M.A. Türk-Tatar Dilinin Ortak Grameri. SPb., 1846.

isim arasındaki gramer ilişkisini ifade ediyorlardı muhtemelen. İsim ile fiil arasındaki gramer ilişkisini ifade etmek ise, onların ikincil özellikleridir.

Fiil yapısından ayrılan soneklerse, bambaşka gramer özelliklerine sahiptirler. Fiil menşeli sonekler, zarf-fiil yapısında yerleşmişler ve dilin gelişimi sürecinde zarf-fiilden ayrılmışlardır. Bilindiği üzere zarf-fiiller, zarf-fiil menşeli tüm isim çekim eklerini alabilirler.

Zarf-fiillerden türeyen soneklerin sentaks ilişkilerine gelince, isim soneklerine nazaran bunlar, sadece isim ile fiil arasındaki gramer ilişkisini ifade eder. Bu özellik, bir fiil şekli olarak zarf-fiilin anlamıyla alakalıdır.

Bu varsayımdan hareketle, Türk dillerindeki soneklerin menşei daha net belirlenebilir bize göre.

Öncelikle *birlä* sonekinin, sadece isim ve fiil arasındaki gramer ilişkisini ifade ettiğini belirtelim. Bu özellik, üzerinde durulan sonekin fiilden geldiği yönünde düşünmemize neden olmaktadır.

W. Bang'ın söz konusu sonekin, *bir+il+ä* 'katılarak', 'birleşerek' zarf-fiilinden oluştuğu yönündeki görüşüne katılıyoruz¹⁸⁸. E. V. Sevortyan ise, *biril-* 'katmak' fiilinin Türk yazıtlarında geçmediğinden bu görüşün geçerli olmadığını düşünmekte. Fakat E.V. Sevortyan'ın varsayımının doğru olmadığına kanaat getirmek için "Oğuzname"de (Oğuz kağanı hakkında efsane) rastlanan şu örneğe bakmak yeterli olur: *Köp uruşyundan köp toquşyundan soñ anlarni aldï öz jurtıqa b i r l ä d i bastï* 'Çok mücadele ve çatışma sonunda o, onları aldı, kendi tasarrufuna kattı, yendi, bastırdı'¹⁸⁹.

İlä sonekinin ilk şekli, muhtemelen, *birlä*'dan sonra oluştu. Günümüz Türk dillerinin çoğunda bu sonekin olmadığını söylemek yeterli olur. *İlä*

¹⁸⁸ Bang W. Studien zur vergleichenden Grammatik. Leipzig und Wien, 1945, § 264.

¹⁸⁹ "Eski Türkçe Sözlük". L., 1969, sayfa: 102.

sonekine Orhon-Yenisey yazıtlarında da rastlanılmıyor. A. Von Gabain, Kaşgarlı Mahmut'un tespit ettiği zaman bildiren *tūnlä* 'tünle, gecele' kelimesinin *i-lä* sonekinin uzatılmış şekliyle oluştuğunu belirtmekte: *tün+lä<tün+ilä*¹⁹⁰.

Böylece Türkologların büyük çoğunluğu, *ilä* sonekinin eski *birlä* sonekinden geldiğini düşünüyor. Bilim adamlarından oluşan bir başka grup ise, bu görüşü reddediyor. G. Vamberi'nin *ilä* sonekinin temelinde *il-* 'birleştirmek' fiilinin yattığı yönündeki görüşü dikkat çekicidir. Ancak G. Vamberi, bu sonekteki *ä* harfinin nereden geldiğine nedense dikkat etmemektedir¹⁹¹.

W. Bang'ın varsayımına göre *ilä* soneki, *il-ä* 'birleşerek' zarf-fiilinden gelmekte¹⁹². Bu görüşü, M. Brinovskiy¹⁹³ ve E.İ. Ubryatova da paylaşıyor. Fakat G. Vamberi ve W. Bang'a nazaran E.İ. Ubryatova, Yakutçadaki *yla* sonekinin temelinde *yl-* (diğer Türk dillerinde *al-*) fiilinin 'almak' olabileceğini düşünmektedir¹⁹⁴.

Bizim varsayımımız, *ilä* sonekinin *birlä* sonekinden türemiş olamayacağı yönünde, çünkü bu sonek, hem Oğuz dil grubu dillerinde (Türkmence hariç), hem coğrafik bakımdan uzak olan Yakut, Hakas, Altay dillerinde de var. Ayrıca bu sonek, orta çağda uzun zaman içerisinde *ilä* sonekinden sonra gelerek *birlä*'ya paralel olarak fonksiyon göstermiştir: *Tün l ä b i r l ä bastymyz* [4, 434] 'Biz gece onları yendik'; *Kyjan Sälzug oylu Däli Dondar cänin l ä b i l ä varsun* [3, 205] 'Kıyan Selçuk oğlu Deli Dondar seninle birlite gitsin'; *Ajaya galxub onun i l ä b i l ä vardi* [4, 434] 'O yerinden kalktı ve onunla birlikte gitti'.

¹⁹⁰ A. von Gabain. Özbäkische Grammatik. Leipzig und Wien, 1945 § 264.

¹⁹¹ Vamberi G. Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878, sayfa: 39.

¹⁹² Bang W. Turkologischen Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. VII Brief, 1927, sayfa: 195.

¹⁹³ Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 150.

¹⁹⁴ Ubryatova E.İ. Yakut Dili Sentaksı Üzerine Araştırmalar. II, Novosibirsk.

Birlä/bilä sonekinin zarf olarak kullanılması, tesadüfî bir olay değildir muhtemelen. Bunun sadece Azeri yazı dilinde değil, Azeri dilinin diyalektlerinde de görülebileceğini söylemek yeterli olur: *Aty üç äcimä kan män ärd(ä)m, atym ärti b i r l ä* ‘Benim adım kahraman büyük ağabeylerim ve babamın adlarıyla birlikteydi’ [2, 64]; *Alyrsan ikimizin žanyyn b i l ä alyyl, gorsan ikimizin žanyyn b i l ä goyyl* [2, 64] ‘Canımı alacaksan (sevgilimle) birlikte al, beni (hayatta) bırakıyorsan, (onunla) birlikte bırak’; *B i r l ä gäl gidälim* [1, 38] ‘Gel birlikte gidelim’; *Hola da Mennän b i l ä gidärola* [5, 418] ‘O da benimle birlikte gidecek’; *Siz Sädullahn a n b i r l ä n mi uxudunuz?* [5, 418] ‘Siz Sadullah’la birlikte mi okudunuz?’.

Birlä/bilä sonekinin zarf olarak kullanılması, *biril-ä* ‘birleşerek’ zarf-fiilinin başlangıçta bir zarf olduğu, daha sonra da sonek sınıfına geçtiğini düşündürmektedir.

Böylece, *ilä* soneki, tıpkı *birlä* soneki gibi, sadece isim ve fiil arasındaki gramer ilişkisini ifade ediyor ve dolayısıyla bu sonek de fiilden türemiş bir sonektir. Bu yüzden bize göre, G. Vamberi ve W. Bang, bu sonekin fiil-zarffiilin uzak bir şekli olduğunu düşünmekte haklıydılar.

Yukarıdan bahisle Türk dillerindeki sadece isim ve fiil arasındaki gramer ilişkisini belirten soneklerin, fiil menşeli oldukları sonucuna varılabilir. İsim ve fiil arasındaki gramer ilişkisini bildirmenin yanı sıra isim ve isim arasındaki gramer ilişkisini ifaden sonekler ise, isim menşelidir.

Zannımızca, yukarıda verilen teorik bilgiye göre etimolojilerine ilişkin henüz hiçbir görüşün bulunmadığı Azericedeki *sary*, *doyru*, *däk*, *täk*, *ötrü*, *görä*, *jaņa* gibi Türkçe soneklerinin menşesi de tam olarak belirlenebilir.

KAYNAKÇA

1. “Divani-Ahmed Harami” (XIII. Y). A.T. Onay: Dastani Ahmet Herami, İstanbul, 1946.
2. Malov S. E. Türklerin Yenisey Yazıtı. M.-L., 1952.
3. “Dede Korkut Kitabı”. Ankara, 1958.
4. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it-Türk tercümesi. I, Ankara, 1939.
5. Güseynov A. Azerbaycan Dilinin Kuzeypatı Ağızları. (Elyazması).
6. “Sogvatus-Safa”. XVI. yüzyıl Yazması. – M. E. Saltıkov-Şedrin’in Leningrad’daki halk kütüphanesi.

2.1.14 Samara Nehrinin Sağ Kolu *Soran* Hidronimi Hakkında

U. F. Nadergulov, 1984, Ufa, Sovetskaya Türkologia, sayı: 2, s. 33–35

Tarih araştırmalarında tarihi, arkeolojik ve etnografik kaynakların yanı sıra su objelerinin coğrafik adlandırmaları da önemlidir.

Bu makalede Samara nehrinin sağ kolu *Soran* ırmağı adının nereden geldiğini analiz etmeye çalışacağız. Bu ırmak, Sırt’ın batı eteklerinde başını alır ve Soroçinsk civarında Samara nehrine dökülür. Uzunluğu yaklaşık 200 km.dir.

Coğrafik adlandırmaları araştırmalarında *Soran* adlandırmasının etimolojisi yapılmaya çalışıldı. A.A. Kamalov, bu adlandırmanın Bulgarca ‘yar, dere’ anlamında kullanılan *voran* kelimesiyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir¹⁹⁵. R.G. Aznagulov’a göre bu adlandırma, Fin-Ugor

¹⁹⁵ Kamalov A.A. Dannıye gidronimii k probleme etnogeneza başkir. – V sb.: “Arheologiya i etnografiya Başkirii”, IV, Ufa, 1971, sayfa: 288.

menşelidir¹⁹⁶. A.A. Kamalov varsayımını, Başkurt nüfusunun adlandırdığı şekli (*Soran*)ı hesaba katmadan, adlandırmanın Rusça şekli (*Uran*)a dayanarak kurmaktadır. R.G. Aznagulov, ikinci *an* kısmını dikkate almayarak adlandırmanın sadece birinci unsurunu *Sur* kısmının etimolojisini vermekte ve Türk dillerindeki gerçekleri önemsemeyerek sadece Fin-Ugor dillerinden karşılaştırma malzemesi vermektedir.

Su objelerinin coğrafik adlandırması ele alınırken, kelime özellikle birleşik yapıdaysa, çevrenin coğrafik mikro-adlandırmaları hesaba katılarak incelenmesi gerektiği bilinmesine rağmen, bahsi geçen yazarların çalışmalarında, Soran ırmağı havzasının coğrafik mikro-adlandırmaları dikkate alınmamıştır.

Bize göre, *Soran* adlandırması, Ural-Volga bölgesi için karakteristik özellik olan ve coğrafik ad oluşturan *sor* ve *an* unsurlarından oluşmakta.

Sor kelimesi, Türk dillerinde yaygın kullanılan bir kelimedir: (Karşılaştırınız: ET *šor*, Uygurca *sur*, Özbekçe *šur*, Kamıkça *šor* ‘tuzlu’, Azerice ve Türkmence *šor*, Karakalpakça *sor* ‘tuzlak arazi’; Nogayca *šur* ‘tuzlu su’; Kazakça ve Kırgızca *sor* ‘tuzlu göl’ ve saire.) Birçok Türk dilinde bu unsurun ortak semantiği var ve “tuzlu”, “tuzlu arazi” anlamına gelmekte.

Çağdaş Başkurt dilinin kelime hazinesinde *sor* kelimesi yok, fakat Soranlı Başkurtların konuşma dilinde *surlığa sor ikmāk* ibaresinde korunmuştur. Buradaki *sur* unsuru “çıban” anlamına gelmekte, *sor ikmāk* tamlaması ise “tuzlu ekme” anlamını taşımakta. Yerli halkın yaşlıları, çıban ve şişlik tedavisinde çiğ tuzlu ekmeği hala kullanmaktadırlar. Çağdaş edebi dilde *şır toz* ibaresi “tuzu fazla konulmuş” anlamına gelmektedir. Bu tamlamanın birinci unsuru *şır* sadece bu ibarede karşımıza çıkmakta.

¹⁹⁶ Aznagulov R.G. Toponimi fino-ugorskogo proishojdeniya v bassejne rek Samara, Sakmara, Sim. – V sb.: “Onomastika Povolj’ya”, 2, Gor’kiy, 1971, sayfa: 239.

Muhtemelen *şır* kelimesi, Türkçe *sor*, *şor* ‘tuzlu’ kelimesiyle direkt bağlantılıdır.

Ural-Volga su objelerinin coğrafik adlandırmalarının çoğu, çevrenin rölyefini, bitki örtüsünü ve hayvan âlemini yansıtmaktadır. Mesela Başkırya’nın su objelerinin coğrafik adlandırmaları şöyle: *Surtandı* ‘turna balıklı göl’, *Akkoş kule* ‘kuğulu göl’, *Assı yılğahı* ‘acımsı tuzlu ırmak’, *Kärkäle* ‘batak nehir’, *Kurğaşlı* ‘kurşun nehir’, *Karabolaq* ‘kara pınar’ ve daha başkaları. Samara’nın başka kollarına nazaran *Soran*, tuzlak araziden akmakta. Toprağın bu özelliği, coğrafik mikro-adlandırmalarda kendini göstermektedir. *Soran*’ın yukarılarında *Seymoron* (*sey* ‘çığ’ ve *moron* ‘burun’) adlı ufak bir burun bulunmakta. Tuzlu arazi yüzünden bu burun, diğerlerine nazaran, bahar ve yaz yağmurlarından sonra çok yavaş kurur ve uzun zaman ıslak kalır.

Soran Irmağı havzasında çok sayıda kuyu ve hatta acımsı veya tuzlu suyu olan kaynaklar var. Tüm bunlar, üzerinde durulan adlandırmanın *sor* unsurunun menşei bakımından Türkçe “tuzlu, “tuzlu arazi” anlamındaki bir köke dayandığını ispatlar nitelikte.

Sur unsurunu içinde barındıran su objelerinin coğrafik adları, Fin-Ugor halkalarının yaşadığı bölgelerde de hâlâ karşımıza çıkmakta. Bu kelimeyi Fin-Ugorların, Türk haklarından alındığını düşünmekteyiz. Bunu, *sur* kelimesinin iç semantik gelişimi de göstermekte. Bazı Türk dillerinde bu kelimenin anlamı “tuzlu nehir/ırmak” iken, Fin-Ugor dillerinde sadece “nehir” demektir. Adlandırmanın böyle geçmiş olması mümkün. Diğer taraftan, *sur* unsurunu taşıyan su objelerinin coğrafik adlandırmaların büyük çoğunluğu, Türk dilli halkların yerleşik olduğu bölgelerde görülmektedir. Tüm bu gerçekler, coğrafik adlandırmanın bu kısmının Fin-Ugor menşeli olduğu yönündeki düşüncüyü ortadan kaldırmaktadır.

Soran adlandırmasının ikinci kısmı –*an*’ın menşei, V.P. Toporov, O.N. Trubaçev ve G.F. Sattarov’un çalışmalarında yeteri kadar aydınlatılmakta. V.P. Toporov ve O.N. Trubaçev, “*an*’ ile biten su objelerinin coğrafik adlandırmalar, Dnepr nehrinin batısına doğru hiç görülmemekle birlikte, sol kıyısında kuzeyden güney-doğuya doğru uzanmaktadırlar. Bu çizgi, Don’a doğru devam etmekte ki burada çok sık görülmektedir”¹⁹⁷ diye yazmakta. Yazarlar, bu unsurun Slav olmayan menşesine işaret etmekte.

Eski Türk dillerinin verileri, *an* unsurunun menşesine ilişkin bazı sonuçlar ortaya çıkarmayı mümkün kılıyor. Orhon ve Yenisey Türk yazıtlarında *an* unsuru ve onun fonetik versiyonları *anı*, *anu*, “nehir” anlamında kullanılıyordu¹⁹⁸. Sibiry nehirleri –Obi nehrinin sol kolları- *Kara Anuy*, *Ak Anuy*; -Kolima’nın sağ kolları- *Büyük Anuy*, *Küçük Anuy* adlandırmaları, bize göre, ET *anı*, *anu* kelimesinden gelmekte.

G. F. Sattarov, Ural-Volga ve Orta Asya’daki su objelerinin coğrafik adlandırmalarının analizine dayanarak, bu adlandırmadaki *an* unsurunun ET’deki *an* ‘nehir’¹⁹⁹ kelimesinden geldiği sonucuna varmaktadır.

an unsurunun Eski Türkçe ile genetik bağına Başkurt dilinin gerçekleri de işaret etmektedirler. Başkurtların bugün yerleşik oldukları bölgede *Şaran* (*şar* ‘bataklı’+*an*) ve *Şar yılğa*, *Kuşan* (*quş* ‘çift, paralel’+*an*) ve *Kuş yılğa*, *Buzan* (*buz* ‘boz’+*an*) ve *Buz yılğa*, *Yaltıran* (*yaltır* ‘açık, saydan’+*an*) ve *Yaltır yılğa* adlı ve benzeri nehirler bulunmaktadır. Bu adlandırmalarda *an* ve *yılğa* unsurları aynı anlamı taşıyor: “nehir”. Unsurlar bakımından Başkurdistan’ın coğrafik adlandırmalarında *an* ile bitenlerin daha eski oldukları söylenebilir.

¹⁹⁷ Toporov V.P., Trubaçev O.N. Lingvistiçeskiy analiz gidronimov verhnego Podnestrov’ya. M., 1962, sayfa: 118-119.

¹⁹⁸ “Drevnie türkskie dialekti i ih otrajeniya v sovremennih yazıkah”. Frunze, 1971, sayfa: 61; Malov S.E. Pamyatniki drevnetürkskoy pis’mennosti. M.-L., 1951, sayfa: 395.

¹⁹⁹ Sattarov G.F. Proishojdenie nazvaniya Kazan’. – V sb.: “Onomastika Povolj’ya”, 2, Gor’kiy, 1971, sayfa: 164)

Yukarıdaki bilgilere istinaden, Soran adlandırmasının Türkçe menşeli olduğu ve “tuzlu, tuzlu nehir” anlamını taşıdığı söylenebilir.

Bu varsayım, bölgenin coğrafik mikro-adlandırmasına da uymakta. Soran havzasında ufak nehir ve ırmaklar bulunuyor: *Qamıtelgän, Habanğul, Qaratal, Hıyıqkul, Kupa, Qaran, Kıuayır*. *Qamıtelgän, Habanğul, Qaratal, Hıyıqkul* adlandırmaları, nettirler ve çağdaş Başkurt diline göre izahları kolaydır. Yapı bakımından bu adlandırmalar, iki unsurdan oluşmakta: “*qamıt* ‘hortum’+*elgän* ‘astı’, *haban* ‘pulluk’+*qul* ‘kol’, *qara* ‘kara’+*tal* ‘sepetçi söğütü’, *hıyıq* ‘soğuk’+*kul* ‘göl’.

Oluşumu bakımından *Kupa, Qaran, Kıuayır* adlandırmaları ilgi çekicidir. *Kupa* kelimesi, çağdaş Kıpçak dillerinde çok yaygın ve “kamuşın kapladığı yer” anlamına geliyor. Çağdaş Başkırya topraklarında bu köke sahip su objelerinin coğrafik adlandırmalarına henüz tespit edilmedi, fakat bu köke, İrgiz-Kameleksk Başkurtların yaşadığı Büyük İrgiz nehrinin havzasına rastlanılmakta.

Qaran ve *Kıuayır* adlandırmalarını da belirtmek gerekir. A. A. Kamalov’un²⁰⁰ gözlemlerine göre, *qaran* köklü su objelerinin coğrafik adlandırmalarına da Başkırya’nın coğrafik adlandırmalarında karşılaşıyor: *qaran* kelimesi, çağdaş Türk dillerinden sadece Başkurtça’da bulunmakta ve “nehirin donmayan yeri” bazen de “donmayan nehir” anlamına gelmekte. *Qaran* adlandırmasının *qar* ‘kar’ ve *an* ‘nehir’ unsurlarından oluştuğunu ve “karlı nehir” anlamını taşıdığını düşünmekteyiz.

Başkırya’nın coğrafik adlandırmalarında *ayır* ‘nehir kolu’ önemli bir yere sahip. Bu unsuru taşıyan adlandırmalar, Povolj’ye’nin başka Kıpçak halklarının yaşadığı yerlerde de karşımıza çıkmaktadır.

²⁰⁰ Kamalov A.A. Nekotorie voprosy izučeniya toponimii Başkirri. – V sb.: “Onomastika Povolj’ya”, 3, Ufa, 1973, sayfa: 205-206.

Qaran ve ayır köklü adlandırmaların kullanıldığı alan, eski Başkurt kavimlerinin yaşadıkları yerle uyuşmakta.

921–922 yıllarında Volga Bulgaryasında bulunan Arap misyon adamı Ahmed İbn-Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, yukarı Samara'nın keşfedilişinin tahmini kronolojisini belirlemeye yardımcı oluyor²⁰¹. Bu misyonerin notlarında, başka su objelerinin coğrafik adlandırmaların yanı sıra, *Çagan* ve *Çermasan* nehirlerine işaret ediliyor. Bu adlandırmaların *Çag+an*, *Çermas+an* şeklinde oluş biçimi, *Sor+an*, *Qar+an* ile örtüşmektedir.

Ayrıca, Ahmet İbn-Fadlan, Ural nehrinin sol kıyısında bulunan Oğuzlar ülkesiyle Volga Bulgaryası arasında Başkurtların yaşadığı bölgenin bulunduğu işaret etmektedir.

Tüm bunlar, Başkurtlar da dâhil olmak üzere, Türk dilli hakların, Ahmed İbn-Fadlan'ın bahsi geçen ziyaretinden çok daha önce Samara Nehri havzasında yaşadıklarını göstermektedir.

2.1.15 *Altun* Kelimesinin Etimolojisi Hakkında

F. R. Zeynalov, M. D. Novruzov, 1984, Bakü, Sovetskaya Türkologia, sayı: 5, s. 45–51

Bir dilin asırlarca süren oluşum ve gelişimi sürecinde biriken bilgi, çoğu kez kelime ve tamlamalarda hayat bulur.

Birçok Türk dilinde çeşitli versiyonları kullanılan *altun* 'altın' kelimesi bu bağlamda istisna değildir: Azeri, Kumık ve Uygur dillerinde *altun*, Türk,

²⁰¹ Kovalevskiy P. Kniga Ahmeda İbn-Fadlana i ego puteşestviye na Volgu v 921-922 gg. Har'kov, 1956, sayfa: 29.

Türkmen, Karaçay-Balkar, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Altay, Hakas dillerinde *altyn*, Özbek dilinde *a°ltin*, Tuvaca *aldyn*, Çuvaşça *yltan*, Yakutça *altan*. Eski ve Orta Türkçe yazıtlarda²⁰² *altun* şekliyle geçmekte. Bugünkü Salar dilinde bu kelimenin dört fonetik şekli bulunmakta²⁰³.

Çoğu durumlarda *altun* kelimesi, “altın” mânâsında kullanılmakta ve sadece Yakutçada “bakır” anlamına sahiptir. Fakat Yakut folklorunda bu kelimenin “altın” manasında kullanıldığı durumlara da rastlanılıyor. Mesela: *altan uja* ‘altın yuva’.

Bilinen tüm fonetik şekiller arasında, hem anlam, hem söyleniş bakımından Yakutça *altan* apayrıdır. E. V. Sevortyan’a göre Yakutça *altan*, Moğolcadan²⁰⁴ alıntı bir kelimedir. (Aynı görüşü V. İ. Rassadin de paylaşıyor²⁰⁵). Fakat G. Doerfer, Eski Türkçe kapalı ünlülerin Yakut dilinde açık ünlüye dönüştüğü, bu yüzden de Altan kelimesini tamamen Yakutça bir şekil olarak kabul etmenin doğru olacağı düşüncesindedir²⁰⁶.

Ufak tefek ses değişiklikleri ile kelime, Özbekçede *a°ltin*, Tuvacada *aldyn* ve Çuvaşçada *yltan* olarak görülüyor. Bize göre bunlar özellikle üzerinde durmayı gerektirmiyor, çünkü bu değişiklikler söz konusu dillere has özelliklerdir.

Altun kelimesinin etimolojisinin netleştirilmesi için sadece Türk değil, diğer dil gruplarından da bilgilere başvurulmalı. Bundan hareketle, biz bu kelimeyi Hint-Avrupa, Çin-Tibet, Semit ve Altay dil ailesinin Türkçe olmayan

²⁰² “Eski Türkçe Sözlük”: L., 1969, sayfa: 40; E.N. Nadjip. XIV. Yüzyıl Türk Dillerinin Tarihi Karşılaştırmalı Sözlüğü. M., 1979, sayfa: 226.

²⁰³ Tenişev E.R. Salar Dilinin Dizilişi. M., 1976, sayfa: 287.

²⁰⁴ Sevortyan E.V. Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü. Ünlüyle Başlayan Genel ve Ara Türkçe Kelimeler. M., 1976, sayfa: 142.

²⁰⁵ Rassadin V.İ. Sibirya Türk Dillerinde Moğolca-Buryatça Alıntı Kelimeler. M., 1980, sayfa: 66.

²⁰⁶ Bknz.: Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 142.

dillerindeki aynı semantik ve fonetik özellikleri taşıyan kelimelerle karşılatırdık.

Bu kelime, “altın” mânâsıyla Moğol dillerinde şu fonetik şekillerde tespit edildi: Kamlıkça *altn*, Buryatça *alta(n)*, Moğolca *alt(a)*, Ord. *alta*, Mongor. *hardam* ve *anta*²⁰⁷.

Üzerinde durulan kelimenin “teneke”, “demir”, “bakır”, “çinkolu demir” anlamlarında kullanıldığı Tungus-Mançu dilleri için de aynı şey söylenebilir. Bu anlamlar ifade edilirken çeşitli fonetik şekiller kullanılmakta: Evenkçe, Negce *altan* ‘bakır’, Evenkçe *altan*, Solonca *alta* ‘altın’, Nanca, Ulçça, Udca *alta(n)*, Oroçça *akta(n)* < *altan ‘teneke’, ‘çinkolu demir’, Mançuca, Negce *aysin*, Nan. *aysi*, *aisi(n)*, *aysa(n)*, Ulçça, Orokça, Udca, Oroçça, Nivhçe *ayzin* ‘altın’ ve saire²⁰⁸.

Kelimenin Mançu dillerindeki fonetik şekillerinin diğer Altay dillerindeki benzerliklerinden farklı olduğu yukarıdaki örneklerden aşikâr. Bununla ilgili V. İ Tsintsius ve T. G. Bugaeva şöyle yazmakta: “Türk ve Moğol dillerindeki şekillere nazaran Mançu ve Çjurçjencede altına verilen adlar, ilk şekil *altun kelimesinden geldiğini göstermek için bazı zorluklar doğurmaktadır... Bu kelimelerin *altun şeklinden geldiğini göstermek için ara halkaların rekonstruksiyonu gerekmektedir”²⁰⁹.

Bu kelimenin ilk şekli Mançu dillerinde şu şekilde rekonstekte edilmektedir: *altin > *alçin > *ayşin > **aysin*²¹⁰. Bu kelimenin ilk Altayca şeklinin *altun* olduğu varsayılabilir. O zaman şöyle bir zincir oluşuyor: *altun, Türk. *altun (>*altyn*), ~ Moğolca *alton, Tung. *altun, *altan ve Mançjurca *altin.

²⁰⁷ Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G. Altay Dillerinde Metal ve Eritmelerinin Adlarının Etimolojisine Doğru. – “Altay Dillerinin Etimolojisi Alanındaki Araştırmalar”, L., 1979, sayfa: 19.

²⁰⁸ a.g.e., sayfa: 20; tsintsius V.İ. Negidal Dili. L., 1982, sayfa: 169; Sem L.İ. Nanay Dili Diyalektleri Hakkında Notlar. Bikin (ussur) diyalekti. L., 1976, sayfa: 136-137; “Tungus-Mançu Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü”, I. Cilt (A-N), L., 1975, sayfa: 22

²⁰⁹ Tsintsius V.İ. Bugaeva T.G. a.g.e., sayfa: 21.

²¹⁰ a.g.e., sayfa: 20.

Geniş kullanım alanı sayesinde bu kelime, araştırmacıların dikkatlerini uzun zamandan beri çekmektedir. G. Ramstedt, Türk ve Moğol dillerinde “kırmızı”, “sarı”, “pembe” anlamlarıyla çok iyi bilinen *al* unsurundan ve Kore dilinde “para” manasında kullanılan *ton* unsurundan veya “bakır”, “bronz” manasında kullanılan *ton* unsurundan oluşan birleşik bir kelime olduğunu ve dolayısıyla başlangıçta “kırmızı metal” anlamını taşıdığını düşünmektedir²¹¹.

Bu görüşe A. M. Şerbak²¹² da katılmaktadır. G. Döerfer, bu görüşe karşı çıkıyor ve **alton* kelimesinin, Türkçeden önce var olan, Moğolcadan diğer dillere giren bir sözcük olduğunu ileri sürmektedir²¹³.

V. İ Tsintsius ve T. G. Bugaeva, para işaretlerinin genelde maden adlarıyla alakalı olduğundan, Kore dilindeki *ton* “para” ve *ton* “bakır” kelimelerinin bir kelimedenden türediğini düşünmekte²¹⁴. Fakat M. Räsänen, bu iki kelimenin Çince den çok erken zamanlarda alıntı olduğunu düşünmektedir²¹⁵. V. İ Tsintsius ve T.G. Bugaeva, Altayca *altun~al-tyñ~al-tan* kelimesinin tarihi bakımından, “kırmızı maden”, “kırmızı altın”, “kırmızı bakır” manasındaki *al+ton* kelimesinden geldiğinin düşünülebileceğini savunmakta²¹⁶. N. Poppe Moğolca Altan ‘altın’ kelimesini Türkçe kaynağa bağlamaktadır²¹⁷.

G. Ramstedt bir başka görüşü savunmakta: Türkçe *altun* ve Moğolca *altan* kelimeleri Arap dilinden alıntı kelimelerdir: Arapça *latun* ‘pirinç, sarı bakır’ kelimesi Türk dillerine girmiştir²¹⁸. M. Räsänen ise, ilk hece *al’ın la* şeklinde değişmiş olabileceğini düşünerek, Rusçadaki “*latun*” kelimesinin,

²¹¹ a.g.e., sayfa: 22.

²¹² Bknz.: Şerbak A.M. Türk, Moğol ve Tungus-Mançu Dillerinin Leksik İlişkilerinin Karakteri Hakkında. – “Dilbilim Meseleleri”, 1966, sayı: 3, sayfa: 34.

²¹³ Bknz.: Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 143.

²¹⁴ Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G. a.g.e., sayfa: 22.

²¹⁵ a.g.e., sayfa: 10.

²¹⁶ Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G., a.g.e., sayfa: 10.

²¹⁷ Bknz.: Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 143.

²¹⁸ Bknz.: a.g.e.

Türkçe *altun* kelimesinden türemiş olabileceğini ileri sürmekte²¹⁹. Rusça “latun” kelimesi M. Räsänen’e göre, İtalyan veya Yunan dili aracılığıyla Arapçadan alıntı bir kelimedir²²⁰. M. Räsänen ve G. Ramstedt’in görüşlerine katılamayacağımızı belirtmek gerekir. M. Räsänen’in etimolojisi, fonetik bakımdan desteklenmemiştir: Rusçaya giren al- ile başlayan Türkçe kelimelerde ilk hecedeki ünlü kaybolabilir (karşılaştırınız: *alacug* – ‘laçuga’, *alaşa* – ‘loşad’ ve saire) fakat ilk hecede metatezin olması çok nadir görülen bir olay. Arapça’dan Türkçe’ye geçmiş la- ile başlayan kelimelerde metateze uğrayan hiçbir kelimenin olmaması bakımından G. Ramstedt’in varsayımı da şüphe uyandırıyor. Bugünkü Azerbaycan dilinde kullanılan la- ile başlayan Arapça kelimelerde de bu görülmemekte: (Karşılaştırınız: labüd ‘kaçınılmaz’, ‘zoraki’, lajig ‘laik’, lajihä ‘proje’, lazym ‘lazım’.) Kazak Dilinin Kısa Etimoloji Sözlüğünde *altun* kelimesinin iki kelimeden oluştuğu belirtilmektedir: *al* ‘yün’ ve *tun<tün* ‘sincap’, *altun alty tün*²²¹.

E. V. Sevortyan’a göre, *altyn~altun* kelimesi, *al* ‘al, kırmızı’ ve *ton//toŋ* ‘bakır’ kelimelerinin birleşimiyle oluşan bir sözcüktür²²².

Altun kelimesinin ikinci unsurunun yani *tuŋ*’un Kore dilinde “bakır” anlamında var olduğu yukarıda belirtilmektedir²²³.

Verilen bilgilerden kimi araştırmacıların *altun* kelimesinin (ve ikinci unsurunun) menşeiini Çinceye bağlayarak savundukları görülmekte. Gerçekten de, “bakır” anlamındaki *tun* kelimesine Çin dilinde rastlanılıyor. (Karşılaştırınız: *tuŋ* ‘bakır’, *tuŋ juan* ‘bakır’, ‘bakırlık’, ‘bakır madeni para’²²⁴.)

²¹⁹ Tsintsius V.İ, Bugaeva T.G., a.g.e., sayfa: 24.

²²⁰ Bknz.: Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 143.

²²¹ “Kazak Dilinin Kısa Etimoloji Sözlüğü”, Almatı, 1966, sayfa: 35-36.

²²² Sevortyan E.V. a.g.e., sayfa: 142.

²²³ “Rusça-Korece Sözlük”, M., 1954, sayfa: 341.

²²⁴ Tsintsius V.İ, Bugaeva T.G., a.g.e., sayfa: 23.

Fakat bize göre, bu kelimenin Çin dilinde olması, bu kelimenin köklü Çince bir kelime olmasını iddia etmek için yeterli değil, çünkü işaret edilen anlamlar ilk değil, sonra oluşan anlamlardır.

Bize göre *altun*, *al* ve *tun* şeklinde iki unsurun birleşmesiyle oluşan başlangıçta birleşik bir kelimeydi. İlk unsuru *al-*, birçok Türk dilinde “kırmızı”, “al”, “pembe” manalarında kullanılmakta; ikinci unsur *tun//ton* ise, “deri” (hayvan derisi) anlamında karşımıza çıkmakta. Buraya semantik bakımdan yakın olan *don/ton* ‘kürk’, ‘giysi’ (çok eskilerde hayvan derileri giysi olarak kullanılırdı) kelimesi de ilave edilebilir. Böyle bir etimoloji, kelimenin hem semantiğine, hem seslenişine tamamen uygundur. (Karşılaştırınız: Türkçe, Tatarca طون (دون) [ton(don)], Türkçe طون (ton), Çağatayca تون (ton) ‘kürk’, ‘yün’, ‘(hayvan) derisi’, ‘çizme’, ‘ayakkabı’, Kırgızca ‘bayan yazlık kürk’²²⁵, Hakasça *ton* ‘kürk’²²⁶, Tuvaca *ton* ‘kürk’, ‘cüppe’, ‘palto’²²⁷, Nogayca *ton* ‘kürk’, ‘tulum’, *tonav* ‘almak, çırpma, (ölü hayvanın derisini) yüzmek’, *tonavşy* ‘(deriyi) yüzen kişi’, *tonlyk* ‘kürk için malzeme, deri’²²⁸, Tatarca *tun* ‘kürk’, *tunalu-* ‘(deri hakkında) yüzülmek’, *tunau-* ‘derileri yüzmek’²²⁹, Tatarca diyalekte *tuni* ‘pima (yünden yapılan kışlık çizme)’²³⁰, *tun/ton* ‘kürk’, *tunaş-* ‘deriyi yüzdürmek’²³¹.) Buraya semantik bakımdan yakın olan *tin* ‘sincap’ kelimesi de dâhil edilebilir. (Karşılaştırınız: Tuvacada *diin* ‘sincap’²³², Başk. *tejen<tiin* ‘sincap’²³³.)

Akla şöyle bir soru gelebilir: “deri” anlamını ifade eden *tun//ton* kelimesi daha sonra “bakır”, “altın” manalarını nasıl ifade etmeye başladı? Bu daha çok sosyal ve ekonomik etkenlere bağlı olsa gerek: Doğal mal değişiminin geçiş şekillerinden sonra, bilindiği gibi, yeni ticari ilişkiler oluştu. Oluşan bu

²²⁵ Budagov L. Türk-Tatar Ağızlarının Karşılaştırmalı Sözlüğü. II. Cilt, CPb., 1871, sayfa: 753.

²²⁶ “Hakasça-Rusça Sözlük”. M., 1983, sayfa: 23.

²²⁷ “Tuvaca-Rusça Sözlük”. M., 1968, sayfa: 415.

²²⁸ “Nogayca-Rusça Sözlük”. M., 1963, sayfa: 356-357.

²²⁹ “Tatarca-Rusça Sözlük”. M., 1966, sayfa: 556.

²³⁰ “Tatar Dilinin Diyalektoloji Sözlüğü”. Kazan, 1969, sayfa: 448.

²³¹ Radlov V.V. Türk Ağızları Sözlüğü Deneyimi. C.III, SPb., 1905, sayfa: 1360-1361.

²³² “Rusça-Tuvaca Sözlük”, M., 1980, sayfa: 42.

²³³ “Rusça-Başkurtça Sözlük”, M., 1964, sayfa: 37.

ilişkilerde, mallardan biri, değişim sırasında belirleyici rol oynamaya başlar. Türk halklarının atalarında gelişimlerinin belirli döneminde böyle bir malın deri, kürklerin olması mümkündür. (Özellikle renkli) Madenlerin kullanıma girmesiyle deriler yavaş yavaş ticaretten dışlanıyor. Derinin fonksiyonlarının yanı sıra maden, onun adını da alır. Meselâ, *tun//ton* kelimesinin “bakır” anlamı da ortaya çıkıyor. Bu arada semantik “deri-bakır-altın” kayması uzun zaman içerisinde gerçekleşti. Bize göre, ticarete tüm malların değişiminde genel belirleyici önce bakırdı. Muhtemelen, özellikle o dönemden beri bakır, *ton* kelimesiyle ifade edilmeye başlar. İşte bu yüzden Türk dillerinde “bakır” anlamını ifade etmek için ezelden beri kullanılan *bakyr* kelimesinin yanı sıra *tun//ton* kelimesi de kullanılmaya başlar.

Bize göre, Türk dillerinde “para” anlamında kullanılan *tanga* (*tan+ga*) kelimesinin de menşei aynıdır. (Karşılaştırınız: Kırg., Kaz., Uyg. *tin* ‘madeni para’²³⁴, Türkm. Diyal. *tin* ‘madeni para’²³⁵ ve saire.) Muhtemelen buradan Azerice *donlug* ‘maaş’ demektir²³⁶.

Tanga kelimesi, daha sonra Rus diline “*den’gi*”²³⁷, Fars diline *tāngah*²³⁸, Kore diline *ton*²³⁹, Umdur diline *tuj* ‘pirinç, sarı bakır’, *duno* ‘pahalı, değerli’²⁴⁰ şeklinde geçmekte.

Fakat ticaretteki belirleyici yeni mal olan *bakırı*, bundan önceki belirleyici mal olan *deriden* ayırt etmek için dilin gelişimi sürecinde *tun* kelimesine *al* ‘al’ kelimesi ekleniyor ve *altun* kelimesi ortaya çıkıyor. Renk bildiren kelimelerin maden isimlerine eklenmesi, sadece Türk dillerine değil, V. İ. Tsintsius ve T. G. Bugaev’in de yerinde belirttiği gibi, tüm Altay dillerine hâstır²⁴¹.

²³⁴ Radlov V.V. Türk Ağızları Sözlülüğü Deneyimi. C.III, sayfa: 1360–1361.

²³⁵ “Türkmence-Rusça Sözlük”, M., 1968, sayfa: 633.

²³⁶ “Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”, II. B., Baku, 1980, sayfa: 138.

²³⁷ Zarinazade H. Fars Dilinde Azerice Kelimeler. Baku, 1962, sayfa: 219.

²³⁸ Fasmer M. Rus Dilinin Etimoloji Sözlüğü. M., 1964, sayfa: 499.

²³⁹ “Rusça-Korece Sözlük”, M., 1954, sayfa: 166.

²⁴⁰ “Udmurca-Rusça Sözlük”, M., 1948, sayfa: 295, 79.

²⁴¹ Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G. Maden Adlarının Etimolojisine Doğru. Sayfa: 23.

“*Bakır*” anlamındaki *altun* kelimesi, Türk dillerinde sadece Yakutçada korunmuştur. Bu, Tungus-Mançu dil grubuna giren Evenk ve Negidal dillerinde de görülmektedir.

Türkçe de dâhil olmak üzere Altay dillerinde bu kelime, “saf”, “temiz” anlamlarını ifade eden kelimedden sonra “altın” anlamını vererek kullanılmaktadır. (Karşılaştırınız: Türkmence *sap altyn*, Tatarca *saf altyn*, Çuvaşça *tosa yltan*, Moğolca yazı dilinde *seber altan*, *sižir altan*, Kamlıkça *tsevr altn* ‘saf altın’²⁴².)

Altun kelimesi “altın” mânâsında, muhtemelen, bu maden ticarete belirleyici mal rolünü oynamaya başladığı zaman kullanılmaya başladı. *Altun* kelimesi Rus diline de girmiştir. Bu kelime ilk defa, XVI. yüzyıla ait Rus yazıtlarında tespit edildi. (Karşılaştırınız: “altın” kelimesinin küçültme hali “altinets”, aynı kelimedden türeyen “altinnıy”: “altın” kadar değerli madeni para “altinnik”, vergi “altinovşına”²⁴³.)

V. Dal’in Sözlüğünde bu kelimenin Tatarcadan alıntı olduğu belirtilmektedir: Tatarca *altın* (altın? yün?), 6 para veya 3 kuruş değerinde gümüş madeni para²⁴⁴. V. Dal’, canlı Rus dilinde “altinnik”, “altınşık”, “altinniçat”, “altinniçan’e” kelimelerin kullanıldığını belirtmektedir²⁴⁵. D. N. Uşakov’un redaktörlüğü altında basılan “Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde “altun” kelimesinin, “eski bir Rus madeni para”²⁴⁶ anlamına gelen ve Tatar dilinden alıntı bir kelime olduğu belirtilmektedir. M. Fasmer, Rusça “altın” kelimesinin “3 kuruşa eşdeğer 6 para değerinde eski bir madeni para” anlamına geldiğini, buradan da “pyatialtynnıy” ‘onbeş kuruş’ kelimesinin “Türkçe, Tatarca altun ‘altın’ kelimesinden alıntı” olduğunu söylemektedir²⁴⁷.

²⁴² a.g.e.

²⁴³ “XI-XVII. Yüzyılları Rus Dili Sözlüğü”, baskı I (A-B), M., 1975, sayfa: 32.

²⁴⁴ Dal’ V. Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü. SPb, - M., cilt I (A-Z), 1912, sayfa: 31.

²⁴⁵ a.g.e.

²⁴⁶ “Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”. D.N. Uşakov redaktörlüğünde, Cilt I, M., 1935, sayfa: 29.

²⁴⁷ Fasmer M. a.g.e., cilt I, sayfa: 72-73.

Abaev V.İ. Osetya Dilinin

Altun kelimesinin sadece Rusçaya değil, başka dillere de girdiğini belirtmek gerekiyor. Osetya dilinde *altunžæq* kelimesi “binilen atın alnına takılan süs” anlamına gelmekte. Bu kelimenin birinci unsurunu *altun* ‘altın’ oluşturmaktadır²⁴⁸.

Altun kelimesi Bulgarca²⁴⁹, Ukraynaca, Sırpça, Mansiyce, Nenets²⁵⁰ dillerinde de tespit edilmektedir. (Karşılaştırınız: Bulgarca alt’n ‘altın Türk madeni para’ ve saire.)

Türkçe *altun* ve Rusça “*latun*” (sarı bakır) kelimeleri arasında bir bağın olduğu çoktandır belirtiliyor. M. Fasmer, Rusça “*latun*” kelimesinin, ya yeni yüksek Almancadan, ya da orta yüksek Almancadan veya direkt olarak İtalyanca *lattice* ‘pirinç’ kelimesinden alıntı olduğunu savunmakta²⁵¹. G. Ramstedt, Rusça “*latun*” kelimesini Türkçe *altun* kelimesiyle karşılaştırarak, “*latun*”un Arapça *al-latun* şeklinden İtalyan veya Yunanca aracılığıyla Rusçaya giren bir kelime olduğunu düşünmektedir²⁵².

Bize göre, G. Ramstedt’in bu kelimenin Batı dillerindeki tüm şekillerinin Arapçadan alıntı olduğu, fakat biraz değişikliğe uğrayarak da olsa henüz “*bakır*” anlamındayken Türkçeden Arapçaya geçtiğinden *al-latun* kelimesinin Arap menşeli sayılamayacağı görüşü daha doğru. Metatez sonucunda *altun* kelimesi *latun*’a döndü. Bu konuda A. İ. Zahidi şöyle demektedir: “Arapçada ال *al-* ile başlayan Türkçe kelimelerde harf düşmesi, bu unsurun ال öneki olarak algılanarak atılması sonucunda yaşanmaktadır”²⁵³.

Dolayısıyla, *al-* ile başlayan Türkçe kelimeler, Arapçaya geçerken kaçınılmaz değişikliklere --ya elizya, ya metateze-- uğramaktaydılar.

²⁴⁸ Abaev V.İ. Osetya Dilinin Tarihi ve Etimolojik Sözlüğü. Cilt I, (A-K), M.-L.; 1958, sayfa: 48.

²⁴⁹ “Bulgarca-Rusça Sözlük”, M., 1966, sayfa: 16.

²⁵⁰ Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G. Maden Adlarının Etimolojisine Doğru. Sayfa: 24.

²⁵¹ Fasmer M. a.g.e., II. Cilt, sayfa: 465.

²⁵² Bknz.: Tsintsius V.İ., Bugaeva T.G. a.g.e., sayfa: 24.

²⁵³ Zahidi A.İ. Müessir Arap Dilinde Türk Menşeli Kelimeler. Baku, 1977, sayfa: 90.

Eski Türk mitolojik görüşlerde *Albasty* kültü derin bir iz bırakmıştır. Onun, Türk dilini konuşan halklarla daha eski zamanlardan beri ilişki kuran halkların mitolojisine etkisi, şüphe götürmemektedir²⁵⁴. Ön Asya'nın en eski devletlerinden Elama mitolojisinde *Labastu* tanrısına rastlanılmaktadır²⁵⁵. Fakat bu isim, bize Akkadlar sayesinde ulaşmakta. G. A. Klimov ve D. İ. Edelman, Türkçe *Albasty* kelimesinin Akkad dilinden geldiğini savunmaktalar²⁵⁶. Fakat *Labastu* kelimesinin *Albasty* kelimesinden geldiğini söylersek daha doğru olur düşüncesindeyiz. Bu durumda da, tıpkı *altun* kelimesiyle olduğu gibi, metatez yaşandı. Semit dillerine giren Akkad dilindeki *Labastu* kelimesinin *Albasty* kelimesine geçişi, fonetik bakımından mümkün. Dolayısıyla, Semit dilleri al- ile başlayan Türkçe kelimeler aldığı anda kelimelerin ilk hecesi, ya elizyaya, ya da metateze uğramaktaydı.

Albasty kelimesinin etimolojisini araştıran bilim adamları, bu kelimenin ezelden beri Türkçe olduğunu belirtmişlerdir. Diğer taraftan, Türk dillerinde *Albasty* (<Al basty) kelimesi bu yapıdaki tek kelime değildir. Azeri dilinden örnek verelim: *Qara basty*, *Qaramat basty* ve saire. Bu ibareler semantikleri ve yapıları bakımından *Albasty* ile aynıdır.

Böylece, yukarıdaki bilgiler, ezelden beri Türkçe olan *altun* 'altın' kelimesi, Arap dilinden bir alıntıdır ve bu dilin fonetik özelliklerine göre metateze (al-latun) uğramıştır ve yine bu dil üzerinden birçok Avrupa diline geçmiştir.

²⁵⁴ Açalov A., Novruzov M. Halk İnanışı ve Onun İzleri. – “Azerbaycan Filolojisi Meseleleri”. Baku, 1983, sayfa: 247-258.

²⁵⁵ Hints V. Elam Devleti. M., 1977, sayfa: 61-62.

²⁵⁶ Klimov G.A., edelman D.İ. Albasty Etimolojisine Doğru. – “Sovetskaya Türkologiya”, 1979, sayı: 3, sayfa: 56-62.

2.1.16 *Kazan* Kelimesinin Menşesi

G. F. Sattarov, 1985, Kazan, Sovetskaya Türkologia, sayı: 5, s: 34–43

“*Kazan*” kelimesinin doğru izahı, şüphesiz ki, önemli bilimsel bir ilgi oluşturuyor. Bugün, bu adlandırmanın on iki izahatının bulunması, bir dizi bilimsel izahın ve halk etimolojisinin yapılmasına neden olan *kazan* kökünün anlamlılığını ortaya koymaktadır.

1. Tatar halk efsanesine göre Kazan şehrinin adı, Eski Türkçe *kazan* kelimesinden gelmektedir. Efsanede, son Bulgar Hanı Gabdulla'nın büyük oğlu Altınbek, Moğolların takibinden kurtulmaya çalışırken, bilinmeyen bir nehir kıyısında bulur kendini. Altınbek, hizmetçisine altın bir kova içinde su getirmeyi emreder. Nehir kıyısı sarptı ve hizmetçi, su almaya çalışırken, nehre kovayı (qazanı) düşürür. Bu nehrin kıyısında oluşan şehir de aynı adı alır.

2. Kazan şehrinin adının, Eski Kazan'ın bulunduğu yerin çukurlu (Tatarca *kazan*, kazanlık ‘çukur’) olmasıyla, yani bölgenin yapısıyla alakalı olduğu yönünde görüş de var. Bu görüşü, V. V. Radlov¹, M. Hudyakov², A. N. Sergeev³ ve A. İ. Gertsen⁴ savunuyorlardı. Fakat Eski Kazan'ın bulunduğu yerde aslında hiçbir çukur yoktur. Bu yüzden, V. A. Nikonov, bu varsayımın şüpheli olduğunu düşünüyor⁵. Çukurların genelde dağlık bir yapıya has olduğu ve genellikle yüksek dağlar arasında oluştuğu bilinmektedir. *Kazanlık* terimi veya Türk menşeli eşanlamlılarıyla bağlantılı yerleşim noktaların adlandırmaları, genelde dağlık bölgelerde görülmekte. Meselâ, Bulgaristan'da bir şehir *Kazanlık*, Türkmenistan'da bir şehir *Kazancik*, Dağıstan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Buynak mıntıkasındaki Kumık köyleri *Yukarı Kazanlık*, *Aşağı Kazanlık*, Kırgız SSC Tyan'-Şan' İli Narın mıntıkasındaki Kırgız köyü *Kazan-Kutgan*, Kazak SSC Semipalatinsk İli Jarminsk mıntıkasındaki Kazak köyü *Kazan-Çunkur* ve daha başka.

3. Kazan şehrinin adının Kazan[ka] nehrinden aldığı, Kazan[ka] adının ise “buralardaki nehirlerde fazlasıyla görülen derin çukur ve su girdaplarının çok olduğundan verilmiş olabileceği” yönünde görüşü ilk defa iki yüz yıl önce P. İ. Rıçkov dile getirmekte⁶.

Günümüzde E.G. Buşkanets de, Kazan şehrinin adının başlangıçta, içinde çok sayıda çukur ve su çevrıntilerin bulunduğu bir nehirden geldiği, daha sonra da bu nehir kıyısında oluşan yerleşim yerinin adını oluşturduğu yönünde görüşü dile getirmişti⁷. Bu varsayımı savunanlar, Kazan adının ortaya çıkışını Kazan[ka] nehriyle bağlamakla görünüşe göre haklıydılar. Fakat Kazan[ka] nehrinin adının ortaya çıkışını nehrin içinde çok sayıda çukur ve su çevrıntisinin bulunmasına bağlamak ikna edici değildir. Çünkü bilindiği üzere çukurlar, su çevrıntıleri veya “derin çukurlar” birçok nehirde görülür. Ancak, fizikî coğrafik objeler, çoğu zaman kendilerine hâs adlarını ayırt edici özelliklerinden hareketle alırlar.

4. P. İ. Rıçkov’un ikinci varsayımına göre, Kazan kelimesinin ortaya çıkışı Altın Ordu Hanı Kazan-Sultanın veya şehri inşa eden ve adını veren Kazan⁹ isimli bir başka Tatar prensin adıyla alakalıdır. XIX. yüzyılın bilim adamlarının çoğu (K. Fuks, A. S. Dubrovin, Ş. Mardjani, N. P. Zgoskin ve başkaları) aynı görüşte.

Eski Türklerde yeni doğan erkek çocuklara ad konulurken, kökünde genellikle demirden yapılmış bir eşyayı ifade eden kelime barındıran isimler kullanılırdı: mesela, *timer* ‘demir’, *balta* ‘balta’, *kazan* ‘kazan’, *kılıç* ‘kılıç’ ve başka. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi, şehri inşa eden ve kendi adını veren Altın Ordu hanlarından Kazan-Sultan¹⁰ın varlığı biliniyor. Fakat bu böyle miydi?

Ünlü Tatar bilim adamı Şigabutdin Marcani ve N. F. Profo’ev¹¹, Kazan şehrinin kurucusunun Batıy’ın mirasyedisi Kazan-han olduğunu düşünmekte. Ş. Marcani, “Şehrin adını kurucusundan aldığı düşünülürse, şehrin

kurucusunun Batıy-han'ın oğlu Tugan-Han'ın oğlu Saraylı Kazan-Han olduğu söylenebilir"¹². Gerçekten de, Altın Ordu'nun Çagatay Ulusunun başında 1343–1348 yıllarında Kazan-Solton veya Kazan-han bulunuyordu. Onun ismi demir paralar kazınırdı. Tarihçiler, Eski Kazan'ın XIII. yüzyılın ortasında, yani bu Altın Ordu hanının yönetiminden yüz yıl önce kurulduğunu düşünmekte. Böylece, Eski Kazan, Kazan-han tarafından kurulamazdı. Bir başka çalışmada Ş. Marcani, Eski Kazan'ın kurucu olarak Batıy-Han'ın oğlu Sartak'ı gösteriyor¹³. Fakat Sartak-Han'ın babasından bir yıl sonra yani 1256 yılında öldüğü biliniyor¹⁴. Bu yüzden bu varsayım da geçersiz.

Kazan Üniversitesi'nde ünlü Profesör N. P. Zagoskin, Altın Ordu Hanı Tuda-mengu'nun aynı zamanda Kazan-Han olarak adlandırıldığını ileri sürmüştü. Zagoskin, bu sonuca Ş. Marcani'nin Altın Ordu'da Kazan-Han'ın olduğunu yazdığı tarihi notlarından hareketle varmaktadır. Fakat Altın Ordu hanlarının isimleri sözlüğünde böyle bir isme rastlanılmıyor. N.P. Zagoskin, Alman bilim adamı İ. Gammer'in "Altın Ordu Tarihi" (Peşt basımı, 1840) adlı eserine de atıfta bulunuyor. İ. Gammer bu çalışmada, Tuda-Mangu'nun *Kazgan* 'kazan' takma adını, ağabeyi Mengu-Timer'in ise Kikla 'süslü örtü' takma adını kullandığını yazmakta. Bunun yanı sıra İ. Gammer, Tuda-Mengu-Han'ın Kazgan takma adının sadece halk arasında kullanıldığını ve bu ismin (paralarda) basılmadığını da belirtmekte. Fakat N. P. Zagoskin, Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Kurumu odasında "Kazan-han" yazısı bulunan djuçid parasının bulunduğu atıfta bulunarak, "bu şehrin (Eski Kazan – G.S.) 1288 yılı civarında Ordu Hanı Tuda-Mengu tarafından kurulduğunu" söylemekte¹⁵. Burada, hiçbir müze katalogunda "kazan-han" yazısının bulunduğu bir demir paranın bulunmadığının altını çizmek gerekir.

Bu arada bir dizi gerçek, Eski Kazan'ın 1288 yılından önce kurulduğuna ve orada Bulgar nüfusun yaşadığına işaret etmektedir. 1951 yılında bu topraklarda, 1280 veya 1281 yılında buraya gömülen bir kişinin ölüm tarihinin yer aldığı mezar taşı bulunmuştur¹⁶.

Ayrıca, Tuda-Mengu Altın Ordu'da ağabeyi Mengu-Timurdan (1265–1282) sonra 1282–1287 yıllarında yönetimde bulunmuş, 1287 yılında ise oğlu Tul-Buga uğruna tahtı reddetmiştir¹⁷. 1288 yılında (bu yılı N. P. Zagoskin, Eski Kazan'ın kurulduğu yıl olarak almakta) Altın Ordu'da bir başka han iktidarda bulunmaktaydı. Tuda-Mengunun elinde kuzeyde şehir kurmak için hiçbir yetki yoktu.

Gerçi, 1295–1304 yıllarında İran-Azeri Devletini, Çagatay boyundan Argun-Han'ın oğlu Gazan (Kazan) adlı bir han yönetiyordu. Bazı tarihçiler ve XVIII. yüzyılın şairlerinden ve bilim adamlarından Gabdrahman Utız İmyani, "Gazan" ve "Kazan" kelimelerinin sesteş kelime olduğuna dayanarak, Kazan'ı Gazan-Han'ın kurduğunu düşünürler. Ş. Marcani, bu görüşü çürütür, çünkü tarihi kaynaklar, Gazan-Han'ın Volga Bulgaryasındaki varlığından söz etmemektedir¹⁸. Böylece, Kazan'ın kurucusunun Gazan-Han olduğunu düşünmek için hiçbir dayanak yoktur.

5. Türkçe coğrafik adlandırmalarla da ilgilenen ünlü Başkurt dilbilimci C. G. Kiebaev'in arşivinde, Kazan adının ortaya çıkışının *kaen* 'kayın' kelimesiyle bağlantılı olduğu yönünde bir yazı var¹⁹. C.G. Kiebaev varsayımını ispatlamak için, kelimenin *kaenli* 'kayınli, kayınların çok bulunduğu yer' kelimesinden geldiğini düşünerek Başkurt köyü Kazanlı (Başkurdistan'ın çeşitli bölgelerinde *Kazanka* adını taşıyan on dört köyü bulunuyor) adına atıfta bulunmaktadır.

Şor dilinde ve Hasak dilinin Koybal ile Sagay diyalektlerinde *kaen* kelimesi, fonetik bakımdan *kazan* kelimesine yakın *kazıŋ* şeklinde var. Ancak bu da, bize göre, *Kazan* adlandırmasının *kazıŋ* 'kayın' kelimesinden geldiğini tam olarak ortaya koymamaktadır.

Tataristan'ın, bünyesinde *kaen* 'kayın' kelimesinin bulunduğu eski coğrafik adlandırmaları, İran dilindeki *-sar* eki yardımıyla oluşmuşlardı. Mesela, Tatar SSC Arsk, Kukmorsk ve Baltasi mıntıklarındaki Tatar

köylerinin adı *Kaensar*. –*sar* eki, Bulgar-Tatarları tarafından bir eski İran dilinden alınmıştır ve Türk dilindeki –*lı* ve –*lık* ekleriyle aynı görevi yapar: *Kaensar* ‘kayın ağacının çokça bulunduğu yer’ (*Kaenlık* ‘kayınlık’); *Karamasar* ‘karaağacın çok olduğu yer’ (*Karamalık* ‘karaağaçlık’); *Çıbıksar* ‘söğüdün çok olduğu yer’ (*Çıbıklık* ‘söğütlük’) ve saire.

Kazan[ka] nehri havzasında *Kazanlı* veya *Kazanlık* şeklinde coğrafik adlandırmaların bulunmaması da ilginçtir.

Başkurdistan’daki *Kazanlı* köyü adı, XVI-XVIII. yüzyıllarda buraya göç eden ve yerleşen Kazan Tatarlarıyla alakalı olabilir. Tümen İli Vagay mıntıkası *Kasanlı* köyü adı, bu iddiayı destekler nitelikte. Bu köyde, köyün adını veren daha çok göçmen Kazan Tatarları yaşar. Sibiryâ Tatarları, Kazan Tatarları için “*kasanlı*”, yani “*kazanlı*” derler.

Tataristan’ın Başkurdistan’la sınır olan doğu bölgelerinde (mesela Aktanış, Muslüm, Aznakaev, Bavlin) köylerde yaşayanları üç gruba ayırırlar: *tiptâr*, *başkort*, *kazan keşe* ‘kazan kişi’ veya *kazanlı tatar* ‘kazan tatarı’. Bu gruplar, köyün belli sokaklarında yaşar ve mezarlıkları vardır (Meselâ, Tatar SSC Muslüm mıntıkası Mellyâ-Tamak köyünde bu böyle).

Kirey Mergen, Kazançı’nın Başkurt köylerinin adlarını köklü Başkurt boyunun adıyla, Kazanlı adının da Kazan Tatarlarıyla alakalı olduğunu söylemekte²⁰.

6. Etnograf G. V. Yusupov, Kazan coğrafik adının kazan etnik grubun adından geliyor olabileceği yönünde bir görüş bildirmekte. Bu varsayım, eski zamanlarda Tatarlarda *djien*lerin (Kazan Tatarlarının boy-kavimsel yapının kalıntısı²¹) olmasına dayanmakta. Bunlardan birinin adı *Kazan tau jieni* ‘Kazan Dağının djieni’ idi.

G.V. Yusupov, net bilgiler vermeden Kazan coğrafik adlandırmasının Kuban'da, Ukrayna'nın güneyinde ve Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısında yaygın olduğunu söylemekte. G. V. Yusupov, Türkiye'nin kuzeydoğusunda da *Kazan* adlı bir şehrin bulunduğunu belirtmekte. G. V. Yusupov, bu coğrafik adın menşeyinin Türkmen kavmi *kazan-salor* ile bağlantılı olduğunu söylemekte. G.V. Yusupov, *Kazan* kavminin Kuzey Priçernomor'ye (Karadeniz kıyısının kuzeyi) ve Priazov'ye (Azov Denizinin kıyılarına) Türkmenistan'dan geldiğini düşünmekte. Orta Volga bölgesinde ise kazan kavmi, daha sonra Kazan prensliğini kuran Bulgar kavimleri arasında Priazov'ye'den geldi. G. V. Yusupov, bu görüşü bir başka makalesinde de dile getirmektedir²².

Sırf “Kazan Dağı jien”i (*Kazan tau jienı*) vardı diye *Kazan* coğrafik adlandırmasının, *Kazan* etnik grup adından geldiğini iddia etmek için yeterli dayanak yok. Söz konusu etnik grup adının da Türkmen kavmi kazan-salora ait olduğunu iddia etmek için de yeterli dayanak yoktur. G. V. Yusupov'un işaret ettiğinin dışında Kazan ötesi Tatarlarında *Kala tau*, *Muhşı Tau* ve daha başka jienleri vardı²³. Jienlerin adlarının temelinde bir etnik grup adlandırmasının yattığı söylenebilir. Mesela *Mukşı tau jienı* (‘Mukşı dağ jienı’). Fakat *Kala tau*, *Kara tau* ve saire gibi jienler, adlandırmalarının başka versiyonlarının olduğuna da işaret etmektedir.

Bize göre *Kala tau jienı* adı, şehrin durduğu dağın adından ileri gelmektedir. *Kara tau*, *Biek tau* jienlerinin adının temelinde oronimler de oluşturmaktadır. *Yassı bolın*, *Kuş kapka* gibi jien adlarının da mikro-toponimlerle alakalı olduğu şüphe götürmüyor. *Kazan tau jienı* adının menşei ise, Kazanka nehrinin sol kıyısında bulunan bir dağın adıyla alakalıdır.

G.V. Yusupov, bu kavmin Türkmenlerde reislerinden biri olan Kazna-Salor şerefine “kazan salor” olarak adlandırıldığını belirtse de, Hiva Hanı Edulgazi'nin “Türkmenlerin Şeceresi” adlı eserinde bu kavmin Oğuz Han'ın

oğlu Salor'un adıyla sadece *salor il* 'salor kavmi' şeklinde adlandırıldığı belirtmektedir.

Kazan coğrafik adlandırması, G.V. Yusupov'un işaret ettiği bölgelerde o kadar da yaygın değildir: Karadeniz ve Azov denizlerine dökülen 5200 Türkçe nehir adları arasında *Kazan* veya *Kazanka* adlı hiçbir nehir adı yok²⁴. Birçoğunun Türk halklarının vatani saydığı Altay ve Güney Sibirya'da ise, *Kazan* ve varyantları şeklinde nehir adları ve oykonimler var: Altay'daki nehirler *Kazanka*, *Kazandu*, *Kazank-kol*; Hakasya'daki nehirler *Kazanovka*, *Kazanovtar*. Yenisey Eski Türk yazıtlarında *Kazan* (*Qzn*) kelimesi, coğrafik adlandırma olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶. *Kazan* veya *Kazanka* kökünden gelen su objelerinin adı ve oykonimlerin çoğu, Orta Asya, Kazakistan, Ural ve Aşağı Volga'da var.

Tüm bu gerçekler, *Kazan* adlandırmasının ve versiyonlarının Türkmen kavmi *salorun* boy başı *Kazan-Salor* ile hiçbir alakasının bulunmadığını göstermektedir.

7. Başkurt yazar Yusuf Garay, *Kazan* adlandırmasına ilişkin çeşitli görüşleri dile getirmişti: "Kazan, bir insan veya boy adıdır. Değilse, bunun bir bitki adı olduğunu varsaymak istiyorum"²⁷. Gerçekten de, *kazan* kelimesi, bir zamanlar "su bitkisi" manasında kullanılırdı (*mat*'-i-maçeha 'ana ve analık' veya kokulu karapazı). Fakat bu varsayım gerektiği gibi motive edilmemiş ve bu yüzden şehir ve nehir adının *kazan* bitki adından geldiğini iddia edilemez²⁸.

8. A. A. Kamalov, bir coğrafik adlandırmanın etimolojisi yapılırken, yerli coğrafik terimlerin semantiğine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmekte. A. A. Kamalov, *karan* 'nehirin donmayan derin yeri' coğrafik adlandırmayla *kazan* 'kuyu, çukur' coğrafik adlandırması arasında belirli bir semantik bağın olduğunu söylemekte. Meselenin bu şekilde ele alınması, *kazan* coğrafik adlandırmasının Bulgar menşeiyle ilgili versiyonunda da var²⁹.

Bulgar mezar taşlarındaki Bulgar dili diyalektleriyle ilgili yapılan araştırmalar, r ve z değişimine işaret edilmekte: *tohir~tukuz, säker~sakiz, otur~utuz, hir~kız, Jauşır~Jauşız*³⁰. Bulgarların diyalekt dillerinde *karan* ve *kazan* şekilleri paralel kullanılır ve *kazan* kelimesi sadece Kıpçakça değil, aynı zamanda Bulgarca bir kelimedir. Kazan nehri kıyısında yaşayan Bulgarlar hakkında 1162 yılında yazılmış bir Rus yazmasında yer alan şu satırlar bunu destekler niteliktedir: “...Rostov’tan Bulgaristan’a gitme durumu olursa, yoksa *kazanlar* gelir” (*karanlar* değil! – G.S.).

9. Bize göre, *kaz~kar* unsurlarının bulunduğu bölgelerin (Kaz ile, Kar ile, Kazkaş, Kazeñer, Karlı ve saire) coğrafik adlandırmalarının analizi, Kazan coğrafik adlandırmasının Kazan nehrinin adıyla bağlantılı olduğuna işaret etmekte. Su objesinin coğrafik adı Kazan ise, eskilerde bu nehrin havzasında yaşayan *kaz* etnik grup adından gelmekte³¹.

A. H. Halikov’a göre, Bulgarlar gelmeden önce Tataristan topraklarında Türk kavmi olan *kaz* orada yaşamıyordu³². Başka bilim adamları, Orta Volga bölgesine göçleri sırasında bu kavmin Bulgarlarla karıştığını savunmakta.

Daha XX. yüzyılın başında N. A. Spasskiy’nin “Bulgar kavmi kadji, Kazanka nehrinin kıyılarında yaşıyordu. XII. yüzyılda onların prensi Kazanhan, 275 yıl varlığını sürdüren Eski Kazan şehrini kurdu”³³ dediğini hatırlatmak yerinde olur.

M. Z. Zakiev, “G.F. Sattarov’un *kaz* kökünün *kaz* kavmiyle (A.H. Halikov’un bu kavmin yaşadığını reddetmesine rağmen) alakalı olduğu yönündeki varsayımı, daha çok etnik grup adlandırmalarının dilsel sistemine uyuyor” demekte. Zakiev, birçok coğrafik adlandırma ve etnik grup adının *kaz* kökünden (Doğu Avrupa ve SSCB’nin Asya kısmında; A. H. Halikov’un bildirdiğine göre bunlar 50’den fazla) geldiğine işaret etmekte ve bu etnik grup adlarından örnekler vermektedir: *hazar* (Ermeni kaynaklarında *kazar*), *kazak*, *kirgiz* (kırkaz).

M. Z. Zakiev, evcilleştirilmeden önce kazların göçmen oldukları ve kendilerini kaz olarak adlandıran bir dizi Türk boy veya kavimlerinde bir totem sayılması bakımından *kaz* kelimesinin *küçep yörü* ‘göçmek’ fiiliyle alakalı olabileceğini belirtmekte. Bu, *kıu* kavminin varlığını da desteklemektedir. Türk diyalektlerinin birinde *kıu*, “yaban kazı” anlamına gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen bir sürü etnik grup adı var: *kıu keşe*, *kıuman* (*kıubän*), *kıumandı*, *kıuar*, *kıuçak* (*Kıpçak*).

Kazan civarında bulunan coğrafik objelerin adlandırmalarında *kaz* (*Kazan*) ve *kıu* (*Kıuban*, *Kaban*) kökünün bulunması, *kaz* kelimesinin “yaban kazları” anlamında kullanıldığını ispatlar nitelikte. M. Z. Zakiev, Bulgarların gelişlerinden önce bu topraklarda *hazarların* (*kazarların*) yaşadığı “bu yüzden de onların yaşadığı topraklar ve nehir Kazan olarak adlandırmaya başladı”³⁴ sonucuna varmakta.

10. A. H. Halikov’a göre, Eski Türkçe *qas* kelimesi Tatarlarda *käs* ‘çimen’ anlamını almış, Bulgarlar döneminde ise *kaz* kelimesi, sadece “sınır; civar” anlamında kullanılmaya başlamıştır (A. H. Halikov’un yazdığına göre, “Eski Türkçe Sözlüğü”nde³⁵ *qaz* değil, *qas*’tır – G. S.). A. H. Halikov’a göre, *kaz* kelimesinin daha eski *kaş* şekli vardır. Eski Türkçede *qaş* kelimesi “civar, kıyı, sınır” manasına gelirdi³⁶. A. H. Halikov, *Kazan* adının Bulgarlar tarafından verildiği ve “sınır” anlamına geldiği sonucuna varmakta. *Kazan* kelimesi iki kısımdan oluşur: *kaz* (kök) + *-an* (ek). Muhtemeler *-an* unsuru, “bölge, civar” anlamını vermekte³⁷. Fakat Volga Bulgarlarının “sınır, civar” kavramlarını işaretlemek için *kaz* (daha doğrusu *qas*) kelimesini kullandıklarına dair hiçbir tarihi ve dilsel veri yoktur. Kaldı ki *kaş*→*kaz*, yani *ş*→*z* değişimi A. H. Halikov tarafından ispatlanmamıştır.

A. H. Halikov, “*Kazan*” adının “sınır kent” (Bulgar Devletinin sınırında) anlamına geldiğini varsayarak bu varsayımı destekleyen inandırıcı dilsel ve onomastik dayanaklar göstermiyor. Dilbilimciler ise, bu varsayımı reddediyor³⁸. Eski Bulgar dilinde ‘sınır, çevrili yer, sınır, çevreleyen çizgi’

anlamında *çig'~çigä* kelimesi kullanılırdı (bakınız: Feher G. Folyat i kulturata na prab'lgarite. Sofya, 1968, sayfa: 153). (Karşılaştırınız: Tatarca *çik*, Çuvaşça *çike* 'sınır, kenar, civar, ara, bitiş yeri'.)

11. V. L. Egorov, "Kazan'ın 1370 yılında Bulgar Prensi Hasan tarafınca kurulduğunu ve kurucusunun adını taşıdığını" varsaymakta³⁹. Bu varsayım, ne tarih, ne de dil bakımından ispat edilmiştir ve tarihçiler (S. H. Alişev, A. G. Muhammadiev⁴⁰ ve başkaları) ile dilbilimciler (R. G. Ahmet'yanov⁴¹) tarafından da kabul edilmemektedir.

V. L. Egorov'un varsayımını destekleyerek İ. G. Dobrodomov ve V. A. Kuçkini, yeteri kadar denetlenmemiş ve desteklenmemiş Bulgar-Tatar dili gelişiminin tarihi ve dilsel verilerinden hareket etmektedirler. Bulgar, Çuvaş ve Tatar dillerinin fonetik özellikleri, *Kazan* kelimesinin temelinde Arapça *Häsän* özel isminin yattığını varsaymaya hiçbir şekilde meyil vermemektedir⁴³.

12. Türk dillerinde oronomik ve hidronimik terimler "topraktan sızmak, topraktan geçmek, toprağı kazmak" anlamını taşır ve bir semantik alana girer. Buna ve coğrafik adlandırmalarda yansıyan Türk dillerine has fonetik ve morfolojik özelliklere dayanarak, *Kazan* nehrinin adının, oronimo-hidronim terimi *kazıgan>kazgan>kazan* 'toprağı delip geçen, kazıyarak toprağa giren' kelimesinden geldiği ve Bulgar atalarımızın Volga'ya dökülen Kazan nehrinin adına göre kıyısında kurulan şehre isim verdikleri sonucuna varmaktayız⁴⁴.

Coğrafik ad biliminin çok sayıdaki gerçeklerinin gösterdiği gibi nehir adları (hidronimler), diğer coğrafik adlandırmalar arasında menşei bakımından en eski olanlarıdır. Çoğu zaman kıyılarda bulunan şehir adları, nehir adlarından gelmektedir: "Moskva" (Moskova) adını Moskva (Moskova) nehrinden alır, "Voronej" adı Voronej nehrinden geliyor, "Tobol'sk" Tobol nehrinin adından gelmekte, "Volhov" Volhov hidroniminden, "Samara" (şimdi

Kuybışev) Samara nehrinden, “Tsaritsın” (şimdi Volgograd) adını Sarısan nehir adından alır.

Tarihi kaynaklar, Kazan şehir adının Kazan nehir adından geldiğini de gösteriyor. Korkunç İvan’ın Kazan’ı 1552 yılında alırken katılan Prens Andrey Kurbskiy, notlarında şöyle demektedir: “...altında Kazan nehri var, ondan da adını alır”⁴⁵.

“Kazan Tarihi”nde, Rus kaynaklarda ve XV-XVII. yüzyıllara ait eserlerde Kazanka nehrinin, belki de bir zamanlar *Kazan* veya *Kazan-nehir* olarak adlandırıldığına işaret ediliyor: “nehir gibi, şehir de *Kazan* olarak adlandırılmaktadır”⁴⁶.

Tatar tarihçi G. Ahmarov, “Bize göre, Kazan adı önce nehir adıydı ve Türk dilinden alınmıştı: eğer nehir adlarının sonunda ‘zan’, ‘san’, ‘şan’ eki varsa, bunların hepsi Türk menşelidir. Mesela, Kazan ve Bulgar devletlerinde *Üzän*, *Yörizan*, *Komazan*, *Karmasan*, *Çirmisan*, *Çirmeşän* adlı nehirler” diye yazmakta⁴⁷. Biz de bu görüşü paylaşıyoruz⁴⁸.

Türk dillerinde oronimik ve hidronimik terimleri bir semantik alana girmekte ve toponimik bir sistem oluşturmaktadır. Mesela: *yarı*, *ya*, *yarık* “topraktaki yarıklar, çukurlar”. (Dağıstan’da *Yarıksu* nehri var). Eski Türkçede *jaran* kelimesi, “derin, derinlik” manasına gelirdi⁴⁹, *uj* ‘toprağı çapalamak’, buradan da *uysu jir*, *uysuluk* ‘aşağı kısım’ (Çelyabinsk bölgesinde Tobol nehrine dökülen *Uy* nehri var); *uba* ‘toprağı geçip düşmek’, *upkın* ‘dipsiz kuyu’, *jir upsın* ‘yerin dibine girmek’ isteği; *ermak*, *erganak* ‘toprağı çapalamak; toprağı sürmek; geçit, kazı, kazılmış çukurcuk’.

Eski Türkçede *jurmaq~yrmaq* kelimesi “pınar; ırmak; akarsu”⁵⁰ manasına gelirdi; *coqyr* ‘toprağı kazmak; kazılmış toprak; çukur, kuyu, kazı, kazılmış çukur’; *or* ‘toprağı delmek, çukur kazmak; yerin dibine geçmek’ (Orenburg bölgesinde *Or* nehri var. Orsk ve Orenburg şehirleri adlarını *Or*

nehirinden almakta); *sıza* ‘erimiş suyun aktığı kırıış’; *inü* ‘inmek; kaymak (toprak hakkında); topraktan sızmak’ kelimesinden *ineş* ‘akarsu’, buradan da *inķu jir*, *inķülek* ‘aşıağı kısım’; *kapu~kabu* ‘kazmak, toprağı kazmak, çukur kazmak’; yani *kazıgan>kazgan>kazan (elga)* ‘toprağı delip geçen nehir’ ve saire.

Kazan nehir adı, *kaz* kökünden ve geçmiş zamanı bildiren *-an* ekinden oluşmaktadır. Bu kelimenin başlangıçtaki hali *kazgan*’dır: Kelime kökü *kaz* ve geçmiş zamanı bildiren *-gan* eki. *Kaz-* (*qaz-*) kelimesinin Eski Türkçede “kazmak” anlamında kullanıldığı bilinmekte⁵¹. Tatar dilinde bu kökten *kazık* ‘kazık’, *kazılma* ‘kazılma’ (Tatar SSC Buinsk mıntıkası *Kazma<Kazılma* köyünün adı da buradan gelmekte); Batı diyalektinde *kazıma* ‘küskü’, orta diyalektin *Kazan* ve dağlık ağızlarda *kazan* “nehirin dibinde oluşın çukurlar” anlamına gelir⁵².

L. V. Dmitrieva, Teleut dilindeki *kazan* ‘dulavrat otu’ kelimesinin *kaz-* ‘kazmak’ fiilinden ve *(-gan)* eki olmak üzere iki unsurdan oluştuğunu belirtmekte⁵³. Eski zamanlarda Moğolistan’da aşaağıda Uluh-Hem nehrinin kolu *Çaa-Hol*’ nehrinin kıyısında bulunan yerlere *Qazan* denirdi⁵⁴. Kırgızistan’da *Cerkazar* adını taşıyan nehir ve köy var. Özbekistan’ın Namangan bölgesinde *Kasansay* adını taşıyan nehir ve şehir var. Bu, *Kazan* coğrafik adının nehir adından geldiğini bir kez daha göstermektedir.

Kasansay nehir adı, *kasan (jirne kazılğan>jir kazkan>kaksan>kasan)* + *say* ‘nehir, pınar’⁵⁵ kelimelerinden oluşmakta ve bu birleşik kelime “toprağı delip geçen nehir” anlamına gelmektedir.

-an ekinin geçmiş zamanı bildirir *-gan* ekinden geldiğı yönünde varsayım var⁵⁶. Eski Türkçe’de, bir işin tamamlandığını, bittiğini bildiren *-gan* (*-an*) ekiyle oluşturulan çok sayıda coğrafik adlandırmanın ve özel ismin bulunduğu bilinmektedir.

N. A. Baskakov, *Kazan* şehrinin adının temelinde Türk-Tatarca *qazan* ‘kazan, kuyu’ kelimesinin yattığını düşünüyor: <qaz ‘kazmak’ + -an (filin sonucunu gösteren ek)⁵⁷.

M. Z. Zakiev, bu görüşü paylaşıyor ve kökleri “kaya, dağ, kayalı dağ, kayalık; kayalarla çevrili çukur” manasındaki *kaz* bulunan *Kazan*, *Kazar*, *Kaspi*, *Kazbik*, *Kaukaz* adlarının *kazu* ‘kazmak’ ve *kes~kis* ‘kesmek’ kelimesinden geldiğini düşünmektedir⁵⁸.

Böylece: 1) *Kazan* nehrinin adı “toprağı delip geçen nehir; toprağı kazan nehir” anlamına gelmekte. Bu adlandırma bir zamanlar *Kazılğan elga>Kazgan elga>Kazan elga* şeklindeydi. Birtakım fonetik değişikliğe uğrayarak ve *elga* kelimesini kaybederek bu adlandırma *Kazan* halini aldı. 2) Tatar halkının Bulgar ataları tarafından XII. yüzyılda Volga’ya dökülen *Kazan* nehri kıyılarında orta kısımlarında nehirden adını alan *Kazan* şehri kuruldu. Demek ki, *Kazan* şehir adı, *Kazan*[ka] nehir adından gelmektedir.

2.1.17 Yayık~Jayık Kelimesinin Etimolojisine Doğru

R. G. Ahmetyanov, Ş. Z. Bahtiev, 1986, *Kazan*, Soveytsakaya Türkologia, sayı: 3, s: 18–20

Başkurtça, Nogayca *Jajyq* (> Rusça Yaik), Tatarca *ajyq*, Kazakça, Karakalpakça *žajyq*, *ajyq* ‘Yaik nehri’ (1775 yılından itibaren Rus kaynaklarında “Ural” nehri için kullanılmakta. Türk halklarında bu adlandırma nadir kullanılmaktaydı: Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Kazakça, Karakalpakça ve başka dillerde *Oral*, nehir değil, ‘dağ’ anlamında kullanılır ki bu hususa araştırmacılar çoktandır dikkat çekmektedirler).

Nehir adı *Jayıq*, Karakalpakça *žajyq* ‘geniş, yayılmış, yayık’, Osmanlıca [1, s. 957] *jajyq* ve Gaguzca *yayık* ‘ayrık, geniş’, Altayca *d’ayık* ‘nehir taşması, sel; büyük sel (mitolojide)’, Tuvaca *çayık* ‘sağnak, sel’, Yakutça *sayıı* ‘kıyı ötesi’ (ufak tefek körfezler, nehir kıyısındaki girintiler) ve sair gibi çok yaygın ezelden beri Türkçe olan eş anlamlı kelimelerle uyuşması bakımından çok ilginçtir. Yaik-Ural nehrinin geniş alanda bulunan büyük tek nehir olması ve baharda etkileyici su taşması (su seviyesi ortalama akım durumunda 10–12 m yükseliyor) yaşanması bakımından nehir adının “sel, su taşması” anlamına geldiğini varsaymak mümkün. N.K. Dmitriev’den başlayarak birçok bilim adamı bu görüşteydi [2, s. 95-96], kaldı ki *jajyq* ‘sel’ kelimesinin kökü muhtemelen Türkçe *jaj* ‘ayırarak, yaymak’ kökünden geliyordur. Fakat eskilerin nehir adını koymalarında başka şeyler motive etmiş olabilir.

V. A. Nikonov, Yaik adlandırmasında “geniş” anlamını taşıyan Türkçe kökün bulunduğunu belirtildiğini yazmıştır. Fakat aynı adlandırma Prolomey’de (m.ö. II. yüzyıl) bu adlandırmanın Türkçeden önce geldiğini kabul etmemize neden oluyor ya da Türk dillerinin Hazar havzasında asrımızın bitiminde yayılmaya başladığını düşündürmektedir [3, s.438]. Gerçekten de, Klavdiy Prolomey’in haritalarında Δαίχ kelimesiyle karşılanan Ural nehri adlandırması [4, s. 152] çok önemli. Eğer türeyişi bakımından Türkçe olmayan (ve dolayısıyla *žajyq~Jajyq* yer adının sadece Türkçe versiyonu ise) bu adlandırma, Skifçe *dān* ‘su’ kelimesinden türeyen *Dānik~Dājnik* kelimesinden geliyor. Aynı zamanda “Don”, “Dnepr”, “Dunay” vs nehirlerinin adlarının da bu kelimeyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Fakat böyle bir varsayımı direkt veya dolaylı olarak onaylayan hiçbir net delil bilinmemektedir.

Ptolomey’in bahsi geçen haritasında Volga nehri, *İtil~Atil* olarak değil, hala *Rha* şeklinde geçmekte. Buradan da, eğer Türkler I-II. yüzyıllarda Ural nehrine kadar varıyorlarsa, Volga onlar için az bilinen bir nehirdi anlamı çıkıyor. Yani Volga’nın o zamanki Türkçe adı korunmamıştır. *žajyq*’ın “yazlık

nehri” anlamını taşıdığı varsayılabilir: Türk dillerinde *3aj/jaj* ‘yaz’ ve Fin-Ugorcada (?) *ik* ‘nehir’ demek [5, s. 10’a bkz]. Volga ve Ural havzasında *Yq* (Rus transkripsiyonuna göre) *Ik* adlı birkaç nehir var. *Ik* kelimesi, Ural ve Sibirya’nın Başkurt ve Tatar ağızlarında “akım, sel” anlamına geliyor [6, s. 230; 7, s. 309 ve başka kaynaklar]; İrtiş ve Ob’ nehirlerini Sibirya Tatarları, bazen sadece *Yq* ‘akım, büyük nehir’ olarak adlandırırlar. Ural nehrinin geniş yayılmış vadisi, yaz zamanlarında hayvancılıkla uğraşan Türkler için çok güzel bir yayla yeri olabilirdi. Kışın ise onlar, doğuya ve güneye göç edebilirlerdi.

3ajyq~Jajyq kelimesinin “su ejderhasına kurban etme yeri” anlamına geldiği yönünde ilginç bir varsayım daha var. Bu varsayım, Altayca *D’ajyq* ‘Tanrılara adanmış hayvan, yani kurbanlık hayvan’, ‘gökyüzünün oğlunun adı, kurbanların kesildiği tapınma dağı’ [8, s.293], ‘iyi ruh – Ülgen (Türklerin baş tanrısı) varlığının bir parçası; Ülgen’le insanlar arasında aracı’ [9] anlamını taşıyan kelimenin varlığıyla (meselenin fonetik tarafının da hesaba katarak) desteklenmekte. Tuvaca *čajyq* < ET *jajyq* [10, s. 226] ‘sabit olmayan, sürekli olmayan, dengesiz’ (bu, Ural nehrinin özelliklerini niteleyebilir) anlamına gelen kelime, bu mitolojik anlamla bağlantılı olabilir.

“Aracı iyi ruh” anlamındaki *d’ajyq* muhtemelen ‘vücudu ikiye bölerek insanları kurban etmek’ anlamına gelen Altayca *d’aj* ~ ET **jaj* ~ *3aj* kelimesinden geliyor olabilir (bu fiil, *d’aj-*, *jaj-* ‘yaymak’ ve Hind-İranca *jaq-* ‘kutsal davranmak’ fiilinden geliyor olabilir – bu fiilden yeraltı dünyası tanrısı eski İranca *Jama* > ET *jama*, eski İranca *Jima* → Farsça *Cemşid* -- [11, s. 80]. *D’ajyq*, canavar-ejderha şeklinde mitolojik bir varlıktır. Dağ nehirleri taşıtları vakit Altaylılar, *d’ajyq* südan *čyqty* ‘D’ayık (yani ejderha) sudan çıktı’ derlerdi [8, s. 293]. Nehir taşmasının, su ejderhasının sudan çıkıp gökyüzüne gökyüzünün diğer ejderhalarıyla buluşmaya giderr şeklindeki izahatı Çinlilere hastır. E. M. Murzaev ve Hoaş Tih T’yau [13; 14, s. 3–31], Çine komşu ülkelerin çoğunda “nehir” ve “ejderha” kavramlarının “ejderha” anlamına gelen aynı kelimeyle ifade edildiğini çok geniş malzemeyle

örneklendirerek ispatlamışlardı. Bunun eski Türklerde ve diğer Türklerde de böyle olduğu kuvvetle muhtemel. *D'ajyq*, dar anlamında “ejderhalı nehir, ejderha-nehir” anlamını taşırdı, geniş anlamda ise, yukarıda belirttiğimiz gibi “su ejderhasına kurbanların verildiği nehir; tapma nehri”.

Bizim görüşümüze göre yukarıdaki bilgiler, Daix hidroniminin Türkçe bir kelime olduğu yönündeki varsayımı güçlendiriyor, yani Ural nehri havzasının Türkler tarafından çağımızın ilk yüzyıllarında tamamen keşfedildiğini göstermekte.

KAYNAKÇA

1. Zenker J.T. Türkisch-arabisch-persischen Handwörterbuch, tt. I-II, Leipziq, 1866-1876.
2. Abdirahmanov A. Toponimiya jane etimologiya. Almatı, 1975.
3. Nikonov V.A. Kratkiy toponimiçeskiy slovar'. M., 1966.
4. Bongard-Levin G.M., Grantovskiy E.A. Ot Skifki do İndi. M., 1983.
5. Loyfman N.Y., Popov S.A. Toponimiçeskiye nazvaniya Orenburgskoy oblasti. Orenburg, 1960.
6. Tumaşeva D.G. Kenbatış Seber tatarları tele. Kazan, 1961.
7. “Başkort höylaşterinen hyzlege”, t. II, Ufa, 1970.
8. “Kazahskiy fol'klor v sobranii G.N. Potanina”, M., 1972.
9. “Altaysko-russkiy slovar’”, M., 1947.
10. “Drevnetyurkskiy slovar’”, L., 1969.
11. Hormatta J. Proto-Iranians and Proto-Indians in Central Asia in the 2-nd Millenium.- V kn.: “Etniçeskiye problemı istorii tsentral'noy Azii v drevnosti”, M., 1981.
12. Ahmetyanov R.G. Obşaya leksika duhovnoy kul'turı narodov Srednego Povolj'ya, M., 1981.
13. Murzaev E.M. Geografiçeskiye nazvaniya V'yetnama. – V kn.: “Toponimika Vostoka”, M., 1969.

14. Hoaş Thu T'yanu. Nazvaniya rek V'yetnama. – V kn.: “Toponimika Vostoka”, M., 1969, sayfa: 19-31.

2.1.18 *Mirzaçul* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine

G. A. Mingbaev, 1986, Sırdarya, Sovetskaya Türkologia, sayı: 4, s: 34–38

Bu makalede ele alınan *Mirzaçul'* makrotoponiminin Rusça karşılığı “Golodnaya step” (Aç step). Bu ad bölgeye, Türkistan'ın Rusya'ya katılmasından sonra oraya gelen ilk Rus araştırmacılar tarafından verildi. A. Kutsiş, “Yaz döneminde Aç Stepin göz alabildiğince gri düzlüğünü güneş yakmış ve hayat belirtisinin olmadığından karamsar adının hakkını veriyor” diye yazmakta²⁵⁷.

Böylece, literatürde bu yerin iki adı sabitleşti: Ezelden beri olan *Mirzaçul'* ve yeni “Golodnaya step”. Özbek Sovyet Ansiklopedisinde şöyle yazmakta: “*Mirzaçul'*, Orta Asya'da bir ova. Bu alanda Özbek SSC Sırderya bölgesi, Kazakistan'ın güney bölgeleri, bir de Tacikistan'ın Zafarabad mıntıkası bulunuyor. Alan: on bin km kare”²⁵⁸. Büyük Sovyet Ansiklopedisinde aynı bölge hakkında şöyle denmekte: “Golodnaya step', Güney golodnaya step', Sırderya'nın Fergana Vadisi'nden çıkışındaki sol kıyısında bulunan bir ovadır (daha çok Özbek SSC Sırderya bölgesinde). Alan yaklaşık olarak 10 bin km kare”²⁵⁹.

Araştırmacıların çoğunun *Mirzaçul'* coğrafik adlandırmasını etimolojik olarak şeffaf olduğunu düşündüklerinden olsa gerek “Orta Asya'nın Yer Adları” çalışmasında H. Hasanov ve sözlüğünde S. Karaev, bu coğrafik ad üzerinde durmayı gerek bile görmüyor. *Mirzaçul'* köyünün adı hakkında S.

²⁵⁷ Kursiş A. Golodnaya step'. (Kuzeydoğusunun sulandırılmasıyla ilgili çalışmalarla ilgili notlar), SPb., 1913, sayfa: 6.

²⁵⁸ “Özbek Sovyet Ansiklopedisi”, cilt 7, Taşkent, 1976, sayfa: 268.

²⁵⁹ “Büyük Sovyet Ansiklopedisi”, /. Cilt, M., 1972, sayfa: 79.

Karaev, bu adın step adından geliyor olabileceğinden ve Samarkant civarında, *mirza* unsurunu taşıyan *Mirza kişlok*, *Mirza bulok*, *Mirzatup*, *Mirzabolgon* gibi birçok coğrafik adlandırmanın bulunduğu bahsetmektedir²⁶⁰. Literatürde bu makrotoponimin menşei hakkında iki varsayım var. Her ikisi de bu coğrafik adlandırmanın birinci unsuru *mirza*'nın anlamından hareketle yapılan varsayımlardır. Z. Dusimov, H. Egamov bu unsurun iki anlamına işaret etmekte: a) emir oğlu; b) kâtip, sekreter. Sonra bu yazarlar, tarihçi A. Gafurov'un *mirza* unsurunun menşeinin kendisine Amir (kumandan) sanını veren ve nesli önce *Mirzoda*, daha sonra da *Mirza* olarak adlandırılan (*Mirza* özel ismi buradan gelmektedir²⁶¹) Amir Mirza adıyla bağlantılı olduğu yönündeki görüşüne yer vermektedir.

Mirza sanının kullanımında belirli bir düzenek var: “*Murza*, *Mirza* (Farsça *Mirzade* ‘emir oğlu, prens’ kelimesinin kısaltılmışı) 1) İran’da: a) Hâkimiyet süren aile bireylerinin sanı, özel isimden sonra konulur, mesela *Abbas Mirza*; b) kâtip, sekreter anlamında kullanıldığında bu kelime özel isimden önce gelir, meselâ *Mirza Muhamed*”²⁶².

Böylece *Mirzaçul*’ coğrafik adlandırmasında *mirza* kelimesi “kâtip, sekreter” anlamında kullanılmakta.

Kazak toponimci E. Koyçubaev, “*Mirzaçol’un (Mirzaçul)* ülkenin güneyinde susuz bir step. *Mirza* (etnik grup adı) ve *çul*’ ‘susuz’, yani Mirzaların susuz(stepi)u” diye belirtmekte. Yine burada yazar, kendi varsayımına göre aynı etnik grup adından türeyen *Mirzabay*, *Mirzakol*, *Mirzaşokı* adlandırmalarını da zikredilmektedir²⁶³.

²⁶⁰ Karaev S.K. Coğrafik Adların Anlamı. Taşkent, 1978, sayfa: 79.

²⁶¹ Dusimov Z., Egamov H. Yer Adlarının Kısa Açıklamalı Sözlüğü. Taşkent, 1977, sayfa: 97.

²⁶² “Büyük Sovyet Ansiklopedisi”, c. 16, M., 1974, sayfa: 312.

²⁶³ Koyçubaev E. Kazakistan’ın Coğrafik Adlarının Kısa Açıklamalı Sözlüğü”. Alma-Ata, 1974, sayfa: 176.

S. Mukanov'un varsayımına göre *mirza* kelimesi, bazı Türk dillerinde "cömert" şeklinde ek anlam kazanmış ve bu yüzden *Mirzaçul* "cömert spet" anlamına da gelebilir. Yukarıdan bahisle *Mirzaçul* makrotoponiminin etimolojisi şu şekillerde olabilir: a) 'Çarın ahfadı' anlamındaki *mirza*'dan; b) 'Kâtip, sekreter' anlamındaki *mirza*'dan; c) Etnik grup adı olan *mirza*'dan; d) Mecazî 'cömert' anlamında olan *mirza*'dan.

Tüm bu varsayımlar ikna edici değil. Bu yüzden *Mirzaçul* yer adının menşeiini başka yönde aramak gerekir.

Bilindiği üzere, coğrafik adlandırmalar tesadüfen ortaya çıkmaz. E. M. Murzaev, "Coğrafik adlandırmaları incelerken bilim adamları adlandırmadaki bazı özellikler tespit ettiler: 1. olumluluk; 2. olumsuzluk; 3. kopyalama (başka dilden alınan bir tabiri ana dilinde kullanmak); 4. belirli bir dizi; 5. yeniden anlamlandırma (halk etimolojisi). Olumluluk, adlandırılan objenin adında coğrafik gerçeğin yansıtılmasıdır" diye yazmakta²⁶⁴.

Bilindiği üzere *Mirzaçul* stepi, burada birbirinin yerini alan devlet ve hanlıkların doğal sınırı vazifesini gören Sırderya nehrinin sol kıyısında bulunan susuz bir ovaydı.

Üzerinde durduğumuz adlandırmanın ikinci unsuru *çul* de olumluluk ilkesine uyuyor. Tarihi bakımdan birinci unsur *mirza* değil, *marza* şeklindeydi. İran dillerinden alıntı olan bu terim, Özbek dilinin diyalektlerinde yaşıyor ve "arık bölgesi (cişvarı)", "(bitki) sıraları arasındaki mesafe", "tarlalar arası sınır" anlamını taşımaktadır.

E. M. Murzaev, bu terim hakkında şöyle yazmakta: "*Marz*, taraf, civar, bugün ise bölge (Ermeni). Orta Farsçadan (gelen) *marz* 'kenar kasaba'; Farsça *marz*, 'toprak', 'tarla', 'ülke', 'sınır'; Türkmence *Merz*, 'tepecikler',

²⁶⁴ Murzaev E.M. Adlandırmalarda Coğrafi. M., 1982, sayfa: 119.

‘Türkmenistan’ın vahalarında sel sularının basmadığı toprak yükseltileri’²⁶⁵. Demek ki, objenin tarihi adı *Marzaçul* idi ve “kenar step” veya “sulanan vahalar arasındaki orta”, “sınır step” anlamlarını taşımaktaydı. Bu etimoloji, eski Golodnaya step’in konumuna uymaktadır.

Geriye, bu varsayımın sıradanlık ilkesine uyup uymadığına bakmak kalıyor. V. A. Nikonov, “Adlandırmalar hiçbir zaman tek başına olmazlar, onlar daima birbiriyle bağlantılıdır. Adların menşeiini anlamak için öncelikle onların izole bir şekilde değil, belirli bir adlandırma dizisinde oluştuğunu kavramak gerekiyor” diye yazmakta²⁶⁶.

Bize göre, yukarıda *Mirzaçul* coğrafik adlandırmaya ilişkin bahsi geçen etimolojilerin zayıf taraflarından biri, örnek olarak gösterilen ve *Mirza* unsurunu taşıyan coğrafik adlandırmaların çeşitli objeler olmasından kaynaklanmaktadır. Bunların arasında, oronimler, mikrotoponimlaer, oykonimler, hidronimler de var. Oysa coğrafik adlandırmaları belirli bir dizi içerisinde ele almak gerekiyor. Yani makroadlandırmaları, makro objeler dizisine, mikroadlandırmaları da mikro objeler dizisine almak gerekir.

E.M. Murzaev’in Sözlüğünün malzemeleri, *marza* unsurunu içeren makroadlandırmalardan bir dizi oluşturmaya imkân tanıyor. Mesela Türkmenistan’daki *Merz* (uzunluğu 20 km); Türkiye’de *Merzifon*; İran’da *Merz*, *Mezran*, *Dehmerze*²⁶⁷. Coğrafik adlandırmaların bu dizisi, bize göre, ileri sürülen varsayımın doğruluğunu ispatlar gibi.

Böylece, makrotoponim *Mirzaçul*’un ilk unsuru, yukarıda verilen anlamlarda Özbek dilinin diyalektlerinde rastlanan eski İran çiftçiliğinde kullanılan *marza* teriminin yeniden anlamlandırıldığını göstermektedir.

²⁶⁵ Murzaev E.M. Halk Coğrafik Terimler Sözlüğü. M., 1984, sayfa: 363.

²⁶⁶ Nikonov V.A. Toponimikaya Giriş. M., 1965, sayfa: 34.

²⁶⁷ Murzaev E.M. Halk Coğrafik Terimleri Sözlüğü, syafa: 363.

Mirzaçul civarında daha doğrusu Sırderya bölgesinde rastlanan *mirza* unsurunu taşıyan bir dizi coğrafik adlandırmaya bakalım: *Mirza Ravat*, *Mirzatugay*, *Mirzaarık*.

Mirza Ravat. Bu kelimedede *mirza* unsuru, sadece Orta Asya'nın değil, Avrupa'nın da coğrafik adlandırmalarında sıkça rastlanan *rabat* terimini nitelendiriyor. *Rabat* terimi yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır, meselâ Babürname'de: "Ordumuz yakın değildi; kimileri kışlamak için *Rabad-i-hoca*'ya, diğerleri *Kabud*'a, bazıları *Şiraz*'a gitti"²⁶⁸. Yine burada söz konusu terimin açıklaması veriliyor: "*Rabat*, yolun zorlu yerlerinde genellikle hayır amaçlı kurulan kervan-saraydır"²⁶⁹.

G. P. Smolitskaya ve M. B. Goprbanevskiy, Moskova'nın Toponimisi'nde, "*Abrat* kelimesinin temelinde 'şehrin kenar mahallesi', (şehre) 'eklenen yer' anlamında Arapça *rabat* kelimesinin çoğul hali *abrat* kelimesinin yattığını varsaymakta. Moskova'ya bu kelime ancak ya Tatar aracılığı, ya da Doğu'dan gelen tüccarlar aracılığıyla gelmiş olabilir. 'Şehir duvarları' ve onların dışındaki yerleşim yerleri anlamlarıyla *Rabat* kelimesi Tacikçeye ve Kazakistan ile Orta Asya Türk dillerine girdi" diye yazmakta²⁷⁰.

Fakat yazarların sandığı gibi, Moskova sokaklarından birinin adı olan *Arbat*'ın *rabat* kelimesinin çoğulu *arbat*'tan gelmediğini belirtmek gerekiyor. Bu sadece Arapça *rabat*'ın fonetik transformasyonudur. Bu terimin çoğul şekliyse bambaşka: ربهات çoğul. ربهات '(şehir) semt'; 'şehre eklenen yer' (Tunus'ta)²⁷¹.

Bu kelimedeki Arapça *at* unsuru çoğulu bildirmekte ve *rabat* kelimesinin çoğulu Rus dilinde *rabatat* şeklinde olmalı.

²⁶⁸ "Babürname (Babür'ün notları)", Taşkent, 1968, sayfa: 59.

²⁶⁹ a.g.e.

²⁷⁰ Smolitskaya G.P., Gorbanevskiy M.B. Moskova'nın Toponimisi. M., 1982, sayfa: 144

²⁷¹ "Arapça-Rusça Sözlük", M., 1970, sayfa: 357.

Bu terimin Tacik ve Türk dillerinde sadece “şehir duvarları” “kenar yer” anlamında bir alıntı olduğu iddiası yanlış ve bölgenin coğrafik adlandırmalarını bilmemekten kaynaklanıyor. Tersine, Tacik ve Türk dillerinde *rabat* teriminin, “kervan-saray”, “durma yeri”, “yerleşim yeri” anlamında kullanıldığı mevcut coğrafik adlandırmalardan görülüyor. Mesela, S. Karaev, *Rabat* terimini içeren, nadiren “yerleşim yeri” anlamında görülen “kervan-saray” anlamına gelen bir dizi adlandırma örneği vermekte²⁷². ‘Yerleşim yeri’ anlamı, *rabat*’ın başlangıçtaki anlamı ‘kervan-saray’ anlamından gelmekte. Djizan bölgesindeki *Ravat* ve Özbek SSC Sırderya bölgesindeki *Mirza ravat* da “kervan saray” anlamından gelmektedir.

E. Dusimov ve H. Egamov, bu terimin Orta Asya’nın coğrafik adlandırmalarında yaygın olduğunu belirtmekte ve örnek olarak *Rabotkalmık*, *Rabotak*, *Raboti Urçin* gibi adlandırmaları göstermekte²⁷³.

Coğrafik adlandırmayı oluşturan *rabat* terimi, Türk dillerine Arap Halifeliğinin Orta Asya’yı aldıkları dönemde VI-VIII. Yüzyıl Arapçasından girdi. Coğrafik adlandırmalarda bu terim, genelde coğrafik adlandırmayı oluşturan bağımsız bir şekil olarak karşımıza çıkmakta. Mesela, *Ravat* köyü (Djizak bölgesi), bundan *Ravatsay*, *Ravatskaya* istasyonu.

Mirzatugay. Burada detay bildiren *tugay* ‘aşağıda bulunan bataklık yerlerdeki geçilmez çalılık ve kamışlık’ terimi var. E.M. Murzaev, “*tugay*, vadi boyunca nehir kenarından uzanan orman, ormanlıktır (Türk. Orta Asya, Kazakistan, Kafkas, Aşağı Volga, Güney Ural, Güney Sibirya)” demekte²⁷⁴. Bu terimin etimolojisi hakkında bahsederken E.M. Ruzaev, V.V. Radlov’un işaret ettiği “‘çayır’ ‘ormanla kaplı aşağıda bulunan yer’, ‘nehir üzerinde bulunan orman ve çalı kaplı ada ve yarımada’lar’, ‘nehir eğrileri üzerindeki

²⁷² Karaev S. a.g.e., sayfa: 162.

²⁷³ Dusimov Z., Egamov E. Yer İsimlerinin Kısa Açıklamalı Sözlüğü. Taşkent, 1977, sayfa: 119.

²⁷⁴ Murzaev E.M., Halk Coğrafik Terimler Sözlüğü. Sayfa: 516.

orman' anlamındaki *tokai*, *togay*, *tokoï* şekillerini örnek olarak göstermekte²⁷⁵.

E. M. Murzaev, *tugay* kelimesini Moğolca *tohay* (insan vücudunun bir bölümü) ile yakın bulmakla ve bu kelimeyi mecazi anlamda “nehir eğrileri” diye izah etmekle muhtemelen hata yapmıştır. *Tugaylar* sadece nehir vadilerinde değil, pınar, ırmak, göl ve denizler kenarında aşağıda bulunan ve bataklı yerlerde oluşabiliyorlar.

“Eski Türkçe Sözlüğünde” *tyy* 1. “engel, yığınak, bûğet” kökü yer almakta²⁷⁶. Genel Türkçe *oy* kelimesi, “çukur, girinti”, “çukurluk, ingin yer” anlamını taşır. *Tugaylar*, ingin yerlerde oluşuyor ve sadece insan için değil, yaban hayvanlar için de ciddi engeller oluşturuyorlardı. Böylece *tugay*, iki kökten *tug*//*tog* ‘engel’+*oy* ‘çukur’, ‘yer’, ‘ev’ oluşan birleşik bir kelimedir.

Detaylaştıran *tugay* terimi, oykonimler, hidronimler ve Mirzaçul’un diğer adlandırmaların oluşumunda elverişlidir. Mesela: *Tugay* ve *Çortokoy* köyleri (Voroşilov civarı), *Tartogay* köyü (Sırderya civarı), *Tugaynıy* su toplayıcısı, *Andreevskiy tugay* (Gülistan civarı), *Şaltugay* (Sırderya civarı) ve saire.

Mirzaarık. Birleşik bir isimde hidronim oluşturan *arık* kelimesi, ilmi literatürde iyi bilinmektedir²⁷⁷, *Mirzaçul*’un su objelerinin coğrafik adlandırmalarında oldukça sık görülen bir unsurdur. Bu hidronimler genelde “tamlayan+tamlanan” şeklinde kurulmuş birleşik kelimelerdir. Tamlayan olarak genelde a) özel isimler: *Aim arık*, *Gadoy arık*, *Urunbay arık*; b) yer adı: *Karoy arık*, *Oguz arık*; c) bir yerin özelliğini bildiren kelimeler: *Don arık* ‘yukarı arık’, *Bÿz arık* ‘şifalı arık’ gibi kelimeler bulunur.

²⁷⁵ a.g.e., sayfa: 562.

²⁷⁶ “Eski Türkçe Sözlük”, L., 1969, sayfa: 584.

²⁷⁷ Severtyan E.V. Türk Dilleri Etimoloji Sözlüğü. M., 1974, sayfa 188; Murzaev E.M. Halk Coğrafik Terimler Sözlüğü, sayfa: 57; “Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”, M., 1981, sayfa: 54.

Coğrafik terimler tugay ve arık kelimelerinin Rus diline de girdiğini belirtmek gerekir.

2.1.19 Türkçedeki Sayı Sıfatı *bir*'in Menşesi

E. K. Ernits, 1987, Tartu, Sovetskaya Türkologia, sayı: 2, sayfa: 77–79

Fonetik ve semantik yakınlığa dayanarak ve Hint-Avrupa dillerinin verilerinin tipolojik benzerliğini de hesaba katarak Y. A. Çanişev [8. s.78], Türkçe *bir* sayı sıfatını Eski Türkçe *berü* 'beri' ve Tatarca *birgi* 'beriki' kelimeleriyle karşılaştırılabileceğini düşünmektedir. Bu, Çanişev'e, söz konusu sayı sıfatının temelinde, konuşana yakın bir objeye işaret eden bir kelimenin bulunduğunu düşündürmektedir. Bu gayet mümkün olan bir şey, çünkü birçok dil için geçerli bir şey var: 'bir' sayı sıfatının başlangıçtaki anlamı, parmaklar, taşlar ve başka şeylerle hesabın yapılmaya başlamasıyla alakalıdır. Diğer Altay dillerinden de örnekler verilebilir: Evenk. *umün* ve Manç. *emun* 'bir', Moğol. **emün* 'öndeki' ve Kalm. *ömnö* 'önde; güneye doğru' ile karşılaştırılıyor [5. s.65], Türk. **öñ* 'ön; doğu'yu da karşılaştırınız.

Y. A. Çanişev'in sayı sıfatı 'bir' ile alakalı araştırmalarının sonuçları, 12 yıl önce yayımlanan makalemizde bahsedilen sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir [10]. Söz konusu makalede bu sayı sıfatının Fin-Ugor ve Altay dilleri de dâhil olmak üzere diğer Avrasya dillerindeki şekli ele alınmakta. Maalesef, çalışmamız, bibliyografik tasvirin hatasından olsa gerek Türkologlar tarafınca dikkate alınmamıştır. Bu makalede ise, analizimizi yeni kaynaklarla zenginleştirerek, Türkçe '*bir*' sayı sıfatının menşesini yeniden ele alacağız.

Bilindiği üzere G İ. Ramstedt [5. s.65], Türkçe '*bir*' sayı sıfatını Moğolca *büri* 'hepsi, herkes, tümü' anlamındaki zamirle bağlantılı olduğunu

söylemekte. Bu etimolojiye uzun zamandır diğer araştırmacılar da katılmakta idiler. A. N. Samoyloviç'e [6. s.146] göre, Türkçe '*bir*' sayı sıfatı, '*beş*' ve '*on*' sayı sıfatlarıyla ortak menşeiye sahiptir ve *bilek* kelimesiyle karşılaştırılır. Samoyloviç'e göre, ilkel Türkler üç birliği tek bir kelimeyle ifade ederdi: "basit (basit sayı), bir eldeki parmak sayısı ve nihayet, üçüncüsü, her iki eldeki parmak sayısı". Bu varsayım, V.G. Egorov tarafınca da tekrarlanmaktadır [1. s.106].

Bize göre, başta A. N. Samoyloviç'in varsayımı olmak üzere, bahsedilen hipotezler geçersizdir. İlkel insanın düşünce tarzı netti ve o, bir kelimeye dayanarak bu kadar anlamlı bir kavramı oluşturamazdı. Çeşitli sistem dillerine göre ise, birlik veya toplam ifadesi ikincildir. Muhtemelen, toplam kavramı 'bir yere toplanmak' ibaresiyle alâkalıdır (karşılaştırınız: Türkçe *bir* kelimesinden *birlä* 'birlikte' kelimesi türemekte, tersine değil). Bu yüzden etimolojik olarak bundan '*bir*' sayısını çıkartmanın bir anlamı yoktur.

Türkçe '*bir*' sayı sıfatının, **bir* ve **bīr* şekilleri de var [7.s.147]. A. M. Şerbak [9. s.132, 139], Çuvaşça *päre* 'bir' kelimesindeki –e'nin ilk olmadığını düşünmekte; ayrıca Şerbak, daha önce birleşik olan Çuvaşça kelimelerin, *päre* kelimesi dışında, zayıf söylemli ünlüyle bittiklerini belirtmekte. *Päre* sayı sıfatının başlangıçta iki kelimededen oluştuğu varsayılabilir, belki de buna Tuvaca *birē* (*bir* ile yanı sıra) ve Karagayca *Birä* kelimeleri işaret etmektedirler.

Çuvaşça kelimelerin ilk hecesinde olmayan –e, genelde a/ä harfinden gelmektedir; meselâ, *tüle* 'ödemek' < **tölä*, *üpke* 'akciğer' < **üpkä* ve saire. [9.s.155, 164]. Bundan hareketle, Türkçe '*bir*' sayı sıfatının da **birä* şeklinden geldiği söylenebilir. V. Bang da [6.s.147] aynı şekilden bahsetmektedir.

(Fin-Ugor, Hint-Avrupa) Dil ailesinde sayı sıfatları üzerine yapılan araştırmaları hesaba katarak, **birä* 'bir' kelimesinin iki unsurdan oluştuğu ve **bi-* ile **-rä* şekillerinden oluştuğu söylenebilir.

Birçok dilde ‘bir’ sayı sıfatı, konuşana yakın olan objeye işaret eden zamirden (‘işte bu’) gelmektedir. Makalemizde [10], *bir* sayı sıfatındaki *bi-unsurunun Kırgızcadaki *bu(l)* ‘bu’ kelimesinin yanı sıra *beregi/bereki* ‘beriki’ işaret sıfatıyla karşılaştırılabileceğinden bahsetmiştik [11.s.493]. Tipolojik analize dayanarak zamanında *b- zamirinin olduğu sonucuna vardık. –*ra* unsurunu –*ra/-ră* yönelme ekiyle karşılaştırdık.

Bu veriler, Y. A. Çanışev’in varsayımıyla tamamen örtüşmekte, çünkü bahsi geçen Kırgızca kelime Tatarca *birgi* ‘beriki’ kelimesiyle aynı yuvadan: her iki kelime *bă:ri* kelimesinden türemektedir [7.s.125, 126]. *bă:ri* kelimesinin hangi kelimedenden türediği ise, net olmamakla beraber, V. Bang, bu kelimedede pronominal bir kökün olduğunu belirtmekte, K. Brockelman ise, bu kelimenin işaret ünlemi *bă* ile yönelme eki –*ri/-rū* ekinden oluştuğunu belirtmekte [7]. L. S. Levitskaya, *berū* kelimesindeki *b*- unsurunun genetik bakımdan *bu* zamirindeki *b*-‘ye yakın olabileceğini belirtmekte [3.s.139]. A. N. Kononov, üzerinde durulan unsurun *be/*bi ‘bu, en yakın taraf’ isminden geldiğine işaret etmekte [2.s.139].

Türkçe ‘*bir*’ sayı sıfatında yönelme ekinin varlığına ilişkin varsayımımız, Y. A. Çanışev’in varsayımının değerini azaltmıyor, çünkü A. N. Kononov’a [2.s.160] göre, yönelme eki –*ra* şeklinin a’lı dille, –*ri* şeklinin ise ĩ’li dille alakalıdır.

Eğer Türkçe ‘*bir*’ sayı sıfatının *biră/*bīră şeklindeki ilk halinin doğruluğu yine de onaylanmazsa, o zaman şu şekilde bir izah getirilebilir:

Senkron ve diakron-tipolojik analizi sonucunda, dillerin çeşitli sistemlerindeki zamirlerin bir taraftan, isim çekim eklerinin işaret zamirlerinden gelebileceği, diğer taraftan ise, bunlardan pekiştirme, belirtme ve saire görevlerini gören zamir eklerinin ortaya çıktığı tespit edildi [4.s. 39, 40, 112, 134 ve sözlük]. Çok eski *r* zamir eki Altay dillerinden Tungus-Mançu dillerinde karşımıza çıkmakta, mesela: Evenk. *e-r* ‘bu’, *ta-r* ‘o’ [4.s. 113]. Bu

yüzden, bir zamanlar çok eskilerde **bi-r/*bä-r* 'işte bu' şeklinde bir işaret zamirinin olduğu düşünülebilir (Türkçe özel zamirleri karşılaştırınız).

KAYNAKÇA

1. Egorov V.G. Çuvaş Dilinin Etimoloji Sözlüğü. Çeboksarı, 1964.
2. Kononov A.N. VII-IX. Yüzyılların Türk Runik Yazıtları Dilinin Grameri. Leningrad, 1980.
3. Levitskaya L.S. Çuvaş Dilinin Tarihi Morfolojisi. Moskova, 1976.
4. Maytinskaya K.E. Çeşitli Sistem Dillerinde Zamirler. Moskova, 1976.
5. Ramstedt G.İ. Altay Dilbilimine Giriş. Moskova, 1957.
6. Samoyloviç A.N. Türkçe Sayı Sıfatları ve Onların İzah Çabaları//Sayı Sıfatlarına İlişkin Dilbilimsel Sorunlar. Leningrad, 1927.
7. Sevortyan E.V. Türk Dilleri Etimoloji Sözlüğü: "B" Harfiyle Başlayan Genel Türkçe ve Ara Türkçe Kökler. Moskova, 1978.
8. Çanişev Y.A. Türkçe İlk Onluk Sayı Sıfatlarının Etimolojisine Doğru//Etimolojik Araştırmaların Teorisi ve Uygulaması. Moskova, 1985.
9. Şerbak A.M. Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetigi. Leningrad, 1970.
10. Ernits E.K. Çeşitli Dil Ailesinde 'Bir' Sayı Sıfatının Menşei Doğru//Sovyet Fin-Ugor dilbilimi. 1973, sayı: 3.
11. Yunusaliev B.M. Kırgız Dili//SSCB Halkları Dilleri. Moskova, 1966. 2. cilt, Türk Dilleri.

2.1.1.20 Kırgızcadaki *Kırgız, Kazak, Nogoy, Özbek ve Arap* Etnik Adlandırmalar

Ş. Japarov, 1987, Frunze, Sovetskaya Türkologia, sayı: 4, s: 60–66

Kırgız özel isim sisteminde, Kırgızistan tarihiyle belirli bağlantıları olan veya bulunan kavim, halk ve uluslarla bağlantılı özel isimler önemli bir yer almakta. *Arap, Dungan, Kazak, Kalmak, Karaçay, Kırgız, Kıtaybek,*

Nogaybay, Mongol, Orusbek, Özbek, Tacik, Tatar, Turkmön, Çeçen ve benzeri bunlardan birkaçıdır.

Bu makalede, Kırgız etnik grup isimlerini inceleyen bilim dalının oluşumunu, diğerlerine göre daha iyi aydınlatmaya yardımcı olacak *Kırgız* (Kırgızay, Kırgızalı, Kırgızbay, Kırgıztay), *Kazak* (Kazakbay, Baykazak, Eşkazak), *Nogoy* (Nogoybay, Nogayalı, Nogoybek, Nakay, Nakaybek), *Özbek* (Özbök, Özübek, Özübök), *Arap* (Arapbay, Arapat, Arapatkan) özel isimlerin etnografik ve dils boyutlarını ele almaya çalışacağız.

Etnik grup adı *Kırgız*. Bu etnik grup adlandırmasının etimolojisi, içeriği ve çeşitleri üzerine A. N. Kononov [1. sayfa: 16–20], N. A. Baskakov [2. sayfa:92-93], S. M. Abramzon [3. sayfa: 10-70], K. İ. Petrov [4. sayfa: 81-91], O. Karaev [5. sayfa: 121-138], S. E. Yahontov [6. sayfa: 110-120], Y. A. Zuev [7. sayfa: 74-86], A. Abdıkalıkov [8. sayfa: 123-127] ve başka araştırmacıların çalışmaları bulunmakta. Biz ise, bu kelimeyi özel isim olarak ele alacağız.

Etnik grup adı olan *Kırgız* (varyantlarıyla) Kırgızların arasında olduğu gibi, Kırgız halkıyla coğrafi komşuluğu olan ve başka nedenlerden dolayı yakın bağlantıları olan ve bu ilişkiyi devam ettiren Özbek, Kazak [9], Tacik, Uygur, Dungan, Azeri, Rus ve başka hakların özel isim sistemlerinde de karşımıza çıkmakta. Başka halkların çocukları *Kırgız* adını, genelde Kırgız nüfusunun yoğun olduğu yerde doğdukları yere göre alırlar. Meselâ, *Kırgızbay Mamırov, Kırgızali Arzikulov, Kırgızbay Şermatov* ve *Kırgızbek Aliiev* isimlerini alalım (tablo). Anne-babası Tacik olduğu halde ve oğulları dünyaya gelmeden önce daha çok Taciklerin yaşadığı Denau'da (Kırgız SSC Oş İli Lyaylyak mıntıkasında) yaşadıkları halde Kırgızbay Mamırov Kırgız köyü Kök-Taş'ta doğdu. Kırgızalı Arzikulov'un ana-babası Özbektir. Fakat ismi, doğduğu yerin anısına ve Kırgız halkıyla dostluğunun nişanesi olarak konulur. Buka köyünde yaşayan Kırgızlarla kurulan yakın iletişim, bir Kazak Şermatovların ailesinde Kırgızbay isminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Başka milletlerde karşılaşılan Kırgız ismi

Milliyeti		Adı ve Soyadı	Doğduğu yer	Doğum tarihi
Baba	Ana			
Rus	Rus	Kırgızbay Şayıldaev*	Kirov bölgesi Budenniy köyü (Kırgız SSC)	1908
Uygur	Kırgız	Kırgızbay Salyahunov	Oş ili Uzgen bölgesi Jalpak-Taş köyü (Kırgız SSC)	1922
Kazak	Kazak	Kırgızbay Şermatov	Taşkent İli Bukinsk bölgesi Buka köyü (Özbek SSC)	1922
Özbek	Kazak	Kırgızbay Mamaev	Oş İli Lelin bölgesi XXII. Pars'ezd köyü (Kırgız SSC)	1943
Dungan	Dungan	Kırgızbek Yaguza	Moskovskiy bölgesi Aleksandrovka köyü (Kırgız SSC)	1946
Azeri	Azeri	Kırgızbek Aliev	Çu bölgesi Oktyabr'sk köyü (Kırgız SSC)	1947
Dungan	Kırgız	Kırgızbay Sardjaev**	Prjeval'sk şehri	1949
Özbek	Özbek	Kırgızali Arzıkulov	Oş İli Lenin bölgesi Arslanbap köyü (Kırgız SSC)	1950
Tacik	Tacik	Kırgızbay Mamirov***	Oş İli Lyaylyaksk bölgesi Kök-Taş köyü	1952

* Bu çocuk bir Kırgız tarafından evlatlık edildi. Kırgız yazar J. Medetov'un "Sıy" adlı kitabında, Kırgız Kulubay'ın arkadaşı Rus İvan-Çon Sakal'ın oğluna Kırgızbay adını verdiği yazmakta.

** Dungan ismi Kırgızbay [Kırgızbay] A.M. Reşetov ve A.N. Sedlovskiy'nin çalışmasında zikredilmektedir [11. sayfa: 164].

*** *Kırgızbay* özel isminin Tacik dilinde varlığı başka yazarların çalışmalarında da görülmektedir [12. sayfa: 6].

Kırgız ismini, annenin Kırgız olduğu evliliklerden doğan çocuklar da alır: Mesela, Kırgızbay Mamaev, Kırgızbay Sayahunov ve Kırgızbay Sardjiev (tablo).

Dungan Kırgızbek Yaguzı, büyüdüğü Kırgız ailesinin şerefine adını almış (Dungan geleneklere göre aile, hasta çocuğu arkadaşları Kırgızlara çocuğun sağlıklı büyümesi için verilir). Hasa(r) (Dunganlar Kırgızlar için böyle der) isminin Dunganlar tarafınca tercih etmelerinin nedeni de aynı şekilde izah edilir: Dungan ailesinde büyüyen Kırgız erkek çocuğu büyüdüğünde Dungan kızıyla evlenir. Oğlu doğduğunda da ona babası anısına Hasa(r)-Kırgız (Mabo, 1953- Kırgız SSC Moskova mintikası Aleksandrovka köyü) adı verilir.

Kırgız SSC Leninpol' mintikası Koş-Arık köyünde yaşayan Egizbaev ailesindeki Kırgızbay ve Kazakbay kardeşlerinin isimleri ilgi çekmekte. Anlatılana göre kardeşlerin isimleri onları terbiye edenlerin şerefine konuldu: Kardeşlerden büyüğü Kazakbay, Kazak ninesi Cumagül'den, küçüğü ise, Kırgız annesinden terbiye aldı. Panfilov mintikası Kürpüldek köyünde yaşayan Bektenov ailesindeki Kırgızbay (1963) ve Kazakbay (1965) kardeşlerinin isimleri de aynı şekilde konuldu. Egizbaev ve Bektenov ailelerinde isimlerin konulması nedenleri bakımından Kırgız SSC Keminsk mintikası Tegirmen köyünde yaşayan Alıkulov ailesindeki Orusbay (büyüğü–1920, “Rus” kelimesinden) ile Kırgızbay (küçüğü–1931) ve Sartov ailesindeki Nogay (1922) ve Kazakbay (1956) kardeşlerin isimleri de aynıdır.

B.M. Yunusaliev'in belirttiğine göre, XVI. yüzyıldan itibaren Kırgızlar, bir taraftan dil bakımından akraba olan Kazak, Özbek, Uygurlarla, diğer taraftan da Taciklerle komşu idiler. Bu milletlerle kurulan yakın kültürel, ekonomik ve siyasi ilişkiler, doğal olarak, dillerindeki kelime hazinesinde ve aynı zamanda özel isimlerinde ortak kuralların ortaya çıkmasına neden oldu [13. sayfa: 29]. Dolayısıyla *Kırgız* özel isminin bahsi geçen halklarda XVI. yüzyıldan başlayarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Muhammed İbn Necip Bekran'ın XIII. yüzyılda yazdığı "Cihan-name" eserinde Hirhiz ismine rastlanılıyor [14. sayfa: 61–61, 261], XVI. yüzyıla ait "Ziya El-Kulub" adlı eserde [14. sayfa: 178] Lulum Kırgız [14. sayfa: 180–181] ve Seryuk [Seyruk Kırgız (Kırgız)] [14. sayfa: 182–183] bahsi geçen kaynaklarda *Kırgız* kelimesi, bu ismi taşıyanın etnik aitliğini gösteren veya lakabının bir unsuru olan özel bir isim olarak karşımıza çıkmakta. Aynı şeyi El İdrisi'nin "Nuzhat al-muştak Fi-htirak al-afak" adlı eserinde de görebilirsiniz [15. sayfa: 32, 28, 83, 97]. Kırgız halkının oluşum tarihi ve Kırgız halk dilinin oluşumuyla ilgili bilgilerden gösterdiğimiz veriler [16. I. cilt, sayfa: 229–235; sayfa: 69–70; 17. 3. cilt, sayfa: 561], *Kırgız* özel isminin Kırgızların özel isim sisteminde XII. yüzyılın sonunda ortaya çıktığını varsaymayı mümkün kılmaktadır.

Kazak (*Kazakbay*, *Baykazak*, *Eşkazak*) özel ismi [18] şu durumlarda kaydedilmekte:

1. Kırgız veya Kazak SSC'de doğan Kırgız çocuklara komşu kardeş halkın şerefine bu isimle adlandırıldıkları durum, mesela: Kazak Abdikulov (16.III 1956, Kazak SSC Djambul İli Merken mıntıkası Akır-Töbe köyü), Kazakbay Asanov (1947, Kırgız SSC Oş İli Lenin mıntıkası XXII parts'ezd köyü), Kazakbay Çopoev (Mayıs 1918, Kırgız SSC Narın İli Koçkor mıntıkası Tort-Kul köyü), Kazakbay Kurmanoşov (1.V.1956, Kazak SSC Djambul İli, Kurday mıntıkası Çiensay köyü);

2. Erkek çocuğun annesi Kazak, babası da Kırgız ise, mesela: Kazak Toyçinov (1943, Frunze şehri), Kazakbay Mamatov (1934, Kırgız SSC Oş İli Uzgen mıntıkası Kurşab köyü).

Kazak, Kazakbay, Baykazak, Eşkazak özel isimleri, başta kuzey Kazakistan'la sınır bölgelerinde olmak üzere Kırgızistan'ın her yerinde karşımıza çıkmakta.

Nogoy özel ismi. Edindiğimiz bilgiye göre *Nogoy* (Nogoybay, Bogoybek, Nogoyalı; Nakay, Nakaybek) adıyla daha çok 1) yeni doğan bebeğin sağlıklı büyüyeceğini umarak çocukların sık öldüğü ailelerde; 2) komşu veya *kindik ene* (yeni doğan bebeğin göbeğini kesen kadın) şerefine konur.

Bunları örneklerde görelim. 1. Kara-Buura köyünde Osman (baba) ve Burma (anne)'nin çocukları sürekli ölür. 1907 yılında bir oğulları doğar. Ebeveynler yeni doğan erkek çocukları şerefine, isim bırakma hakkını kendisine verip, İskender adındaki ihtiyar Tatar komşularını da davet ederek toy (kutlama) düzenlerler. Komşuları bebeğe *Nogay* ismini bırakır. 2. Yine aynı köyde 1900 yılında Isman ve İrisbubu'nun 14. çocukları doğar. Bundan önce doğan tüm bebekler öldüğünden ebeveynler, geleneğe göre bir ay boyunca yeni doğanı kimseye göstermezler. Bir müddet sonra köye bir Tatar gelir ve bebeği ona "satarlar". 40 gün sonra çocuklarını geri "satın alma" hakkına sahip ebeveynler, oğullarını bu Tatardan geri aldıklarını herkese buyurur ve bu yüzden bebeğe *Nogay* adı konulur. 3. Toktomatov Nogaybay (1943, Uzgen mıntıkası Too-Dıykan köyü) adlı erkek çocuğuna *kindik enesi* şerefine ad konulur. 4. Töröbaev Nogay'ın (1922, Keminsk mıntıkası Tegirmenti köyü) ismi, babasının nalbant olarak çalışan *Nogay* arkadaşının şerefine konulmuştur.

Görüldüğü gibi ilk iki durumda *Nogoy* ismi, daha önce çocukları ölen ebeveynlerin erkek çocuklarına konulurdu. Galiba, burada totem görüşünün izleri ile "söz konusu aile, boy ve kavme düşman olan kötü ruhları kandırmak

isteği söz konusu. Çünkü çocuğa başka bir halkın adını bırakmak, bu çocuğu yabancı, başka bir kavimden olduğunu ilân etmek manasına gelmektedir” [12. sayfa: 6].

Türk dillerinin tarihi fonetiğinden, Türkçe kelimelerin başında [n] harfinin hiçbir zaman bulunmadığı bilinmektedir. Bu harf, Türk dillerine XV. yüzyıldan sonra İran, Arap ve kısmen Moğol dillerinden geçmiştir. Bundan hareketle, *Nogoy* özel ismi ses ve bir derece leksik-semantik bakımından Moğol dillerinden alıntı bir kelimedir ve Moğolca *nohoy* ‘köpek’ anlamına gelmekte. Bu kelime [h] harfinin [g] harfine dönüşmesi, Kırgız dilinde kelimelerin ilk hecesinde sert ünsüzün yumuşatılması, [h] harfinin olmaması ve yerine yakın bir ünsüzün geçmesi gibi Kırgız ses özelliklerinden ileri gelmektedir. Çocuklara bu ismin konulmasıyla ilgili Y. Zuev şöyle yazmakta: “Zoo-totemizm içeren özel isimler veya etnik grup isimlerin, her zaman totemizmle bağlantılı olması şart değil. Bunlar, başka türlü bir düzenin gelenekleri ile motiflerinden ortaya çıkabilir. Fakat temelleri, eski etnik isimlerin oluşumunda şüphesiz ki belirleyici rol oynayan totemizm ve totemik bir cisimde gizlidir” [7. sayfa: 75–76]. Bu düşüncüyü A. Gafurov’un şu ifadesi destekler nitelikte: “Köpeğin neredeyse tüm halklarda temiz olmayan bir hayvan olarak kabul edilmesine rağmen, ‘köpek’ kelimesi çocuklara isim olmuştur. Kalab (“köpek”) ve Kulayb (“köpecik”) isimlerini taşıyan insanlar, İslamiyet öncesi Araplarda çok sık görülürdü. İtbay (*it* ‘köpek’, *bay* ise, san) adını ise, Kırgızlar bu yüzyılda çocuklarına bırakırdı” [12. sayfa: 9].

Kırgız özel isimleri arasında, menşei kayıtsız şartsız *Nogoy* özel ismi ve Moğol dillerindeki “nohoy” ile alakalı olan *Nakay* (Nakaybek) özel isminin olduğunu da belirtmek gerekir [7. sayfa: 86]. [h] harfinin [k] harfine dönüşmesi, Ortaçağda [h] harfinin Kırgız dilinde olmayışından ve yerine kendisine yakın [k] harfinin kullanılmasından ileri gelmektedir.

İtbay, İtikul ve başka isimlerin eşanlamlısı olan *Nogoy* ve *Nakay* özel isimleri, Kırgız dilinin genellikle kuzey ve güneydoğu (orta) diyalektlerinde mevcuttur.

Etnik grup ismi *Nogoy*, bir erkek ismi olarak Nogoylarla (Tatarlar) komşu olan ve kültürel ve ekonomik ilişkiler kuran halkların dillerinde kullanılır. Mesela: Kumık dilinde Nugay [20. sayfa: 125], Karaçay-Balkar dilinde Nogay [21. sayfa: 144], Çeçen-İnguş dilinde Nogoy [22. sayfa: 202]. Moğol dillerinde de söz konusu Kırgız özel ismine anlam bakımından yakın olan özel isimler vardır: Buryat dilinde Nohay [23. sayfa: 84], Kanlık dilinde Noha [24. sayfa: 130].

Kırgız destanı “Manas”ta Manas’ın dedesinin ismi olan *Nogoy* özel ismine gelince, A. N. Bernştam, Altay haklarının etnik bünyesinde, belki, olan bir etnik grup adıyla alakalı olduğunu düşünüyor [25. sayfa: 177–178]. B.M. Yunusaliev [26. sayfa: 566], bu ismin menşeyinin etnik grup adıyla değil, bir özel isimle alakalı olduğunu varsaymakta. Yani bu isim, “Manas”ın temeli atılırken zaten bir özel isimdi. Biz de B. M. Yunusaliev’in varsayımına tamamen, A. N. Bernştam’ın görüşüne kısmen katılıyoruz.

Böylece, Kırgız dilindeki özel ismin leksik kaynağının eski anlamı köpek motifiyle alakalı *Nogoy* özel ismi önce gelir, etnik grup adıyla bağlantısı daha sonra gelir. Yeni anlamlandırma ilk anlama göre oluşmuş. Bahsi olunan etnik özel isimlerinin hepsinin sadece erkek çocuklarının isimlerinde karşılaşıldığını belirtmek gerekir.

Etnik özel isim *Özbek* (*Özbök*, *Özübek*, *Özübök*), Kırgızların Özbek halkıyla daha yakın bağlantılar içerisinde olduğu başta güneyde olmak üzere ülkenin her yerinde karşımıza çıkmaktadır. Kırgız dilindeki bu etnik özel isimler, Kırgızların Özbeklerle olan dostane ilişkilerinin yansımasıdır. Mesela, Oş İli Uzgen mıntıkası Kurşab köyünde (Kırgız SSC) yaşayan Özbek Nurjanov’un (1911) ismi, Kırgız anne-babası tarafınca, babasının

Özbekistan'dan misafirliğe gelen arkadaşının şerefine konuldu. Bir başka örnek: Abdısanov adında (Kırgız SSC Issık-Kul İli Rıbaç'e şehrinden) bir kişi, görevli olarak Oş şehrine (Kırgız SSC) geliyor. Oşlu arkadaşları, anne-babası (Oş'tan kendi şehirlerine döndükleri takdirde) onları hatırlamaları için, oğlunun adını Özbek (1950) koyarlar.

Özbek özel ismi, Kırgız halkının etnografik gelenekleriyle bağlantılıdır. Mesela, İsmayıl'ın (Kırgız SSC Narın İli At-Başinsk mıntıkası Özgerüş köyü) ailesindeki tüm yenidoğan bebekler ölüyordu. Yaşasın diye beklenen çocuğu, bu vesileyle davet olunan bir misafire ihtiyar Özbek'e "satmaları" gerekiyordu. Oğulları doğduktan sonra ebeveynler, bu geleneği yerine getirerek, çocuklarının ismini "satın alan-satanın" şerefine koydular (İsmayilov, 25.VI.1957, At-Başinsk mıntıkası Özgerüş köyü). Özbek Şatmanov (1882, Kırgız SSC Kirov mıntıkası Budenniy köyü) da aynı şekilde ismini alır. Dolayısıyla, bu isim, *Satıbaldı* ('satın aldı'), *Surabaldı* ('sorup aldı') isimleriyle eşanlamlıdır.

Erkin-Say (Kırgız SSC Kalinin mıntıkası) köyünde yaşayan bir kişinin oğluna, *özü* (kendi kendine) *bek* (güçlü) olsun diye Özbek (Ömürbekov, 12.VI.1942) adı konulur: "Kendi kendine güçlü olsun, ölmesin" (çocukları sürekli ölü doğan ebeveynler, yeni doğanın hayatta kalması konusunda artık güçsüz olduklarını düşünürlerdi). *Özbek* isminin motifi, *Bolotbek*, *Taştemir* (çocuğa dayanıklılık, demir gibi sağlık dileği) isimlerindekiyle aynıdır.

Özbek ismi, İbn al-Asri'nin XIII. yüzyılda yazdığı "Kitab al-Kamil fi-t-tarih" [14. sayfa: 69], Muhammed an-Pisavi'nin yine aynı yüzyılda yazdığı "Sirat as-Sultan Celal ad-Din Mankubiri" [14. sayfa: 85], Şaraf ad-Din Ali İezdi'nin XV. yüzyılda yazdığı "Zafar-name" [14. sayfa: 134] gibi kaynaklarda karşımıza çıkmakta. Gerçekler, Özbek özel isminin Kırgızlar arasında ortaya çıkışı ve yayılmasının XIII. yüzyılın ilk yarısına denk geldiğini göstermektedir.

Arap etnik grup özel ismi. Araştırmalarımız, *Arap*, *Arapbay*, *Arapat*, *Arapatkan* isimlerinin ortaya çıkışı şunlarla alakalıdır: 1) *Arap* (Müslüman) inanişıyla ve 2) *Arap* etnik grubun özel ismi. 1. *Arap* Anarbaev (1.1.1942, Özbek SSC Andidjan İli Kurgan-Tübe mıntıkası Gayrat-Abad köyü), adını Arabın günü, yani oruç ayının arifesinde doğduğundan almıştır. 2. *Arapbay* Alisultanov'un (1917, Kırgız SSC Oş İli Uzgen mıntıkası Kurşab köyü) annesi, kocasının (*Arapbay*'ın babası) vefatından kısa bir süre sonra akrabalarının yanına taşınmış ve oğlunu orada doğurmuştur. Bebeğin babası –Alisultan-Arap idi. Dul kadın, oğlunun büyüdüğünde babasının akrabalarını ve boyunu bulacak umuduyla ona *Arapbay* adını verir. Benzeri isimler, Kırgız dilinin güney diyalektlerinde daha sık karşımıza çıkar ve genel olarak yaygın değildir.

Rus isimleri arasında da *Arap* özel isminin etkisi var: *Arapov* soyadı. Etimolojik bakımdan bu soyadı *Arap*, *Arab* etnik grup adıyla bağlantılıdır ve belki de, “Slavların Bulgarlarla ve bu etnik ismi taşıyıcıları olan Araplarla da” ticaretin olduğunun bir kanıtıdır [2. sayfa: 164].

Evet, bitirirken şunları söyleyebiliriz: 1) Etnik grup özel isimleri oldukça zordurlar ve oluşumu, tarihi, motifi, alanı bakımından çok enteresandır; 2) Bunlar, sadece isim taşıyıcısının ait olduğu halkın hayat tarzı ve diliyle değil, komşu bölgelerle de yakından alakalıdır; 3) Etnik grupların özel isimleri, Kırgız dilinde olduğu gibi diğer dillerde de özel isim sisteminde en eski katmanlarından biridir; 4) Şu anda bu, Kırgız dilinde özel isimlerin oluşumunda faaliyet gösteren verimli bir modeldir.

KAYNAKÇA

¹ Kononov A.N. Eşe raz ob etnonime “kırgız”//Türkologičeskie issledovaniya, Frunze, 1970.

² Baskakov N.N. K voprosu o proishojdenii etnonima “kırgız”//Sov. Etnografiya. 1964, sayı: 2.

³ Abramzon S.M. Kirgızı i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie svyazi. Leningrad: Nauka, 1971, sayfa: 404.

⁴ Petrov K.İ. K etimologii termina “kırgız”: Tsvetovaya drevnetürkskaya topoetnonimika Üjnoy Sibiri//Sov. etnografiya. 1964, sayı: 2

⁵ Karaev O. Eşe raz o terminah “kırgız” i “hakas”//Kırgız terminalogiyasının maseleleri. Frunze, 1972.

⁶ Yahontov S. E. Drevneyşie upominaniya nazvaniya “kırgız”//Sov. Etnografiya. 1970, sayı: 2

⁷ Zuev Y. A. Kirgızı-burutı: K voprosu o totemizme i printsipah etnonimobrazovaniya//Sov. Etnografiya. 1970, sayı: 4

⁸ Abdıkalkov A. O. O temrine “burutı”//Sov. Etnografiya. 1963, sayı: 1, sayfa: 123–127.

⁹ Etnotroponimı *Nogoybay, Orısbay, Kırgızbay, Uzbek, Uzbekali, Azərbaycan, Tatarbek, Dunganbay* i drugie vstreçayuşiesya v Kazahskom yazıke. [10. sayfa: 97]

¹⁰ Januzakov T. Esimder sıırı. Almatı: qazaqstan, 1974, sayfa: 97.

¹¹ Reşetov A. M., Sedlovksya A. N. Vliyanie mejetniçeskih kontaktov na antroponimiyu dungan//Onomastika Sredney azii. Moskova, 1978, Vip. I.

¹² Gafurov A.G. Lev i Kiparis: O vostoçnıh imenah. Moskova, Nauka, 1971, sayfa: 240.

¹³ Yunusaliev B.M. K voprosu o formirovanii obşenarodnogo kirgizskogo yazıka//Tr./İn-t yaz. İ lit. AN Kırgızskoy SSR. 1956. Vip. 6.

¹⁴ Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii: Per. İzvleçeniy/Otvetstvennyıy redaktor V. A. Romodin. Moskova, Nauka, 1973, vip. 1, sayfa: 280.

¹⁵ Arabo-persidskie istoçniki o türkskih narodah: Sb. Statey/Otv. Red. O. Karaev. Frunze: İlim, 1973, sayfa: 124.

¹⁶ İstoriya Kırgızskoy SSR/Gİ. Red. B.C. Camgerçinov. Frunze: Kırgızstan, 1968, C.1, sayfa: 708.

¹⁷ Kırgız sovet etntsiklopediyası. Frunze: Kırgız sovet entsiklopediyasının başkı redaktsiyası, 1978, c. 3, sayfa: 640.

¹⁸ Ob etimologii etnonima qazaq bakınız: [19. sayfa: 47–51]

¹⁹ Kaydarov A. T., Koyçubaev E.K. K lingvističeskomu ob'jasneniyu etnonima "qazaq"//Vesti AN KazSSR. 1971, sayı: 2.

²⁰ Haydakov S. M., Mogamedov A.G., Abdullaev İ.H. Dagestanskije imena//Spravočnik ličnih imen narodov RSFSR. Moskova,1965.

²¹ Sattaev A. H., Habiçev M. A. Karaçaevo-balkarskie imena//a.g.e.

²² Deşeriev Y. D., Oşaev H. Çeçenskie i inguşskie imena//Tam je

²³ Buraev İ. D., Dugarov N. B., Badmaev A. R. Buryatskie imena//Tam je.

²⁴ Nominhov Ts-D. Muniev B.D. Kalmitskie imena//Tam je

²⁵ Bernştam A. M. K proishojdeniyu imeni "Manas"//"Manas"-geroiçeskiy epos kirgizskogo naroda. Frunze, 1968.

²⁶ Yunusaliev B. M. Stenogramma vıstupleniy B.M. Yunusalieva na nauçnoy konferentsii, posvyaşennoy izuçeniyu eposa "Manas", prohodivşey v iyune 1952 g. (g. Frunze)//Otdel rukopisey AN KırğSSR. İnv. Sayı 1499b, kn. 3

²⁷ İmya Özbek (Uzbek) vstreçaetsya i u samih uzbekov [28. sayfa: 93]

²⁸ Menajiev Y., Azamatov H., Abdrahmanov D., Begmatov E. İsmingizning man'osi nima? Taşkent: Fan, 1968, sayfa: 100.

2.1.21 Bir Kez Daha *tartanaq* Terimi Üzerine

İ. Vaşari, 1987, Budapeşte, Sovetskaya Türkologia, sayı: 4, s. 97–103

Altın Ordu tarihinin araştırılmasında Rus ve Sovyet Türkolojisi, İ. Berezin, V. Radlov, A. Samoyloviç, A. Yakubovskiy, B. Grekov ve başkaları tarafından temeli atılan çok güzel geleneklere sahiptir. Fakat konuyla olan sürekli ilgiye ve ulaşılan başarılarla rağmen, Altın Orduyla ilgili belgeler, ne tarih, ne de dil bakımından yeteri kadar incelenmiştir. Zor ulaşılan çeşitli eski Rus dergilerinde ve toplamalarda dağılmış bulunan bu belge metinlerinin tam olarak yayınlanmamış olmasıyla da durum zorlaşmakta ve bunların yanlış

okunması ve tercümesi bu belgelerin doğru anlaşılmasını engellenmekte. Meselâ, orijinali korunan en eski belgelerden biri 1381 yılında Bek-hoca'ya Tohtamış tarafından verilen bağış yarlığı, bilim dünyasında, V. V. Grigor'ev ve İ. N. Berezin'in eskimiş yayınları dışında, sadece A. P. Grigor'ev'in tam olmayan yayınından bilinmektedir [1]. Leningrad'daki orijinalin Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü Edebiyat Bölümünde okunması sırasında, tarafımızca yarlık içeriği ve tasviriyle ilgili birçok hata ortaya çıkarılmıştır. Bu hataların bazıları A. N. Samoyloviç tarafından düzeltilmiştir [2]. Fakat bir kısmı bu büyük türkologun dikkatinden kaçmıştır. Kötü yayımlanan metinlere dayanarak tarihi olayları yorumlamak imkânsız ve bu, verdiğimiz örnekten görülmektedir. Doğrusu *tedimiz bulay* 'biz böyle diyorduk' olmasına rağmen İ. Berezin, *Timur Pulad* diye okuyordu ve bunun sonucunda Kırım Hanlığının ünlü tarihçisi V.D. Smirnov, Altın Ordu Hanı mitolojik Timur Pulad ile ilgili bir hipotez ileri sürdü [3].

Bize göre, şu anda en önemli amaçlardan biri Altın Ordu belgelerinin toplanması ve bunların bir kitap içerisinde yayınlanması olmalı. Tatar bilim adamı M.A. Usmanov kitabında ("XIV-XVI. Yüzyıllarda Djuçiev Ulusunun Bağış Kararnameleri". Kazan, 1979) çok malzeme toplamakta, tüm belgelerin tasvirini, özelliklerini ve analizini vermekte. Leningradlı araştırmacı A.P. Grigor'ev, Altın Ordu diplomasisiyle ilgili bir kitap ("XIII-XV. Yüzyılların Moğol Diplomasisi". L., 1978) ve bir dizi ilginç makale yayınladı. Fakat tüm belgelerin toplandığı bir çalışma henüz yok. İngilizce yazılan ("Chancellery of the Golden Horde") kitabımızda şöyle bir amaç konulmuştur: Altın Ordunun, Kazan Hanlığı ve 1552 yılından önceki, yani Kazan'ın alınmasından önceki erken Kırım Hanlığının tüm yayınlanmış ve yayınlanmamış bağış yarlıklarını tercüme edip yorumlamak ve bu malzemeye dayanarak Altın Ordu bürokrasisinin nasıl işlediğini tasvir etmektir. Bu çalışmayla biz, hem dil, hem tarihî araştırmalar için çok gerekli olan *filolojik temel* hazırlamayı amaçlamaktayız.

Bu çalışmada Altın Ordu belgelerinde sık karşılaşılan bir terim ele alınmakta. Aslında *tartanaq*, Altın Ordu belgelerinin dışında, hiçbir yazılı eserde ve günümüz Türk dillerinde rastlanmayan az kullanılan bir kelimedir [4]. *Tartanaq*, daima bir başka terimle *tamğa tartanaq* şeklinde kullanılırdı ve bu tamlamanın yanında yarlık sahibinin ödenmesinden ve yerine getirilmesinden muaf tutulduğu çeşitli vergiler, harçlar ve yaptırımlar adları bulunurdu. Türk dillerinde yazılan Altın Ordu belgelerinin örneklerini oluşturan Moğol dillerinde yazılmış yarlıklarda, sadece *tamğa* terimine rastlanılıyor, dolayısıyla *tartanaq*, bu kelimeye bir ektir. *Tamğa* kelimesinin anlamı iyi biliniyor: ‘ticaret hacminden ödenen vergi, mallardan alınan ticari harç’. Bu harcı toplayan memura *tamğaçi* denirdi. *Tamğa* ve *tamğaçi* (hem kelime, hem ifade ettikleri anlam), Altın Ordu da dâhil olmak üzere büyük Moğol İmparatorluğu’nda yaygındı. Rusça *tamga* (damga), *tamojennik* (gümrük memuru)ve *tamojnya* (gümrük) kelimeleri de Altın Ordu’nun uzun süren etkisini gösteriyor. *Tartanaq* ve *tartanaqçi* kelimeleri ne anlama geliyordu? Avusturyalı doğubilimci Y. Gammer-Purgstall ve Rus Türkolog İ.N. Berezin, bu meseleyi çözme çabasında bulundular, fakat doğru yolda olmalarına rağmen hipotezlerini ispatlayamadılar.

Y. Gammer, hiçbir açıklama yapmadan *tartanaq* kelimesini ‘*die Waggebühr* [ölçü harcı]’ [5] diye tercüme etmekte, İ. Berezin ise, *tamğa tartanaq* ibaresini ‘tamga tartısı’ şeklinde, *tamğaçi tartanaqçi* ibaresini de ‘gümrük memuru, tartıcı’ olarak çevirmekte [6]. İ. Berezin, kullanımdan çıkan *tartanaq* kelimesinin ‘tartı’ anlamına geldiğini de belirtmekte. “...Ordu’da mallar için harç alınırdı ve hükümete ait tartılar için de yine harç alınırdı” [7]. Yazar, eski Rusça *vesovie* veya *vesçei* kelimelerini örnek olarak gösteriyor [8]. Eskilerde *vesovóe*, *vésçee* veya *vesébnoe* kelimeleri ‘ticari tartı için satın alanın ödediği harç; bu tartıda tartmak için ödeme’ anlamına gelmekteydi [9]. İ. Berezin’in peşinden L. Z. Budagov sözlüğünde *tartanaqçi* kelimesinin ‘tartıcı, tartı harcını toplayan memur’ anlamına geldiğini belirtmekte [10], “Sözlük Deneyimi”nde V. V. Radlov ise, aynı kelimeyi ‘harç toplayıcısının yardımcısı’ anlamında vermekte [11]. A.N. Samoyloviç kendisinden

öncekilerin görüşlerine katılmayarak şöyle yazıyordu: “‘*Tartnaq*’ kelimesinin ‘*vesovoe*’ (Berezin, Firkoviç) anlamına geldiğini düşünmek için yeterli neden göremiyorum ve bu terimin, ‘*tart*’ şeklindeki aynı fiil kökünden türeyen ve *hediye*, *vermek* anlamını taşıyan ‘*tartık*’ (veya ‘*tartıq*’, ‘*tartu*’), ‘*tartuk*’ terimiyle alakalı olduğunu düşünüyorum” [12]. Samoyloviç’in otoriteri görüşünün yayılmasına yol açmıştır. Meselâ, B. Şpuler, yeni Fars dilinin Moğolca ve Türkçe unsurlarla ilgili çalışmasında *tartanaq* kelimesini ‘*Gewerbesteuer* [hacimden alınan harç]’ olarak izah ederek, bu kelimeye *tamğa* kelimesinin taşıdığı anlamı veren G. Döerfer gibi, monografisinde Samoyloviç’in görüşünü paylaşıyor. Ayrıca, tıpkı Samoyloviç gibi Şpuler, *tartanaq* kelimesini, *tart-* ‘ziehen, fortschleppen [çekmek, sürüklemek]’ fiil kökünden türeyen *tartuğ* sözcüğüyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir [13]. Yeni Tatarca-Rusça Sözlükte eski terim *tartınakın* anlamı ‘(Tatar hanlıklarında) vergi, harç’ olarak verilmekte [14].

Her iki kelimenin *tartanaq* ve *tartuğın* da *tart-* fiil kökünden türediği konusunda bir şüphe yok. Bunun hakkında hem A. Samoyloviç, hem G. Doerfer yazmıştı. Fakat *tartuğ*, *tart-* fiilinin başka anlamıyla alakalı bir kelimedir ve bunlar karıştırılmamalıdır. *Tartuğ* kelimesiyle ilgili verileri inceleyelim: XV. Yüzyıl Tuhfa *tarliq* تقدم ‘hediye’ (8a 13) [15], Nevai *tartiğ* ‘mükâfat, hediye [ödül, hediye]’ [16], Eski Osmanlıca *dartuk* (*tartuk*) ‘pişkeş, armağan, takdime [arman, hediye]’ [17]; Uygur. *tartuq*, Özb. *târtiq*, Kırg. *tartuw* [18]. Bu kelimelerin tümü, ‘hediye, bir üsttekine verilen şey’ anlamını taşır. Böyle “hediyeler”, harca tabi tutarak maskelenmiş şekilde alınıyordu doğal olarak. Görüldüğü üzere *tartiğ* ‘hediye şeklinde vergi’ kelimesi, *tart-* fiilinin anlamlarından ‘çekmek, sürüklemek’ anlamından türedi. Türkçe *tartiğ* Tacik diline [19] ve eski Rusçaya da geçti. Eski Rusçada *tortak* (1195 yılına ait İpat’evskiy Kronografisinde *t’rtak*), net olarak belirlenmemiş bir vergi türü anlamına gelmekte [20]. Böylece, Türkçe *tartiğ* kelimesinin anlamı ve menşei konusunun oldukça açık olduğu söylenebilir.

Bu arada üzerinde durduğumuz *tartanaq* kelimesini, bize göre, *tart-* fiilinin ‘çekmek’ anlamıyla bağlamamak gerekmektedir. *Tart-* fiili başlangıçta ‘çekmek, sürüklemek’ anlamında kullanılsa da, bir dizi eski ve yeni Türk dilinde bu fiil ‘tartmak, ölçmek’ anlamını çok erken almıştır. Bu anlamı özellikle Oğuz ve Kıpçak dillerinde çok yaygındır [21]. Birkaç örneğe bakalım: Kum. *terezelerde tartmaq* ‘tartılarda tartmak’ [22], Karak. *täreziğe tartiüw* ‘tartıda tartmak’ [23], Nog. *awir tartuw* ‘ağırlık olarak ağır çekmek’ [24], Tat. *bər qâpčiq boday biş pot târta* ‘bir çuval buğday beş pud çekiyor’ [25] ve saire. Çeşitli fiilden isim yapım ekleri aracılığıyla ‘ağırlık, ölçü, terazi taşı’ anlamını taşıyan isimler oluşur: XIV. yüzyıl Kıpçakça *tartgač* ‘terazi [tartı]’ [26], XIV. yüzyıl İdrakça *tartuw/tartū* (طرتو) ‘al-mīzān [tartı]’ [27], Çağtayca *tartuw* ‘ağırlık, terazi taşı’ [28], Türkçe *tartı* ‘tartmak, ağırlık, terazi’ [29] ve saire. Dolayısıyla *tartanaq* kelimesi de ‘tartmak, ağırlık çekmek’ anlamıyla bağlantılı olmalı ve ‘ağırlık; tartı’ anlamına geliyor olsa gerek. Kelimenin morfolojik yanına gelince, M. A. Habiçev’in “En eski dönemin en verimsiz eki, araştırmacılar üzerinde durmuyor bile” şeklindeki tanımına göre kelime *-naq*, *-näk* ekiyle oluşmakta [30]. Bu ek, hem fiil, hem isim kökten sonra gelebilir. Eski Türkçenin Gramerinde, Eski Türkçe Sözlük ve Clauson’un Sözlüğünde bu ek geçmiyor. Böylece, Moğol öncesi dönemde bu ek, diyalekt düzeyinde bile muhtemelen yoktu. K. Brockelman *-naq* ile biten sadece bir örnek (Karşgarlı Mahmud’da qırnaq ‘kadın köle’) vermekte [31]. Fakat bu kelimenin *-naq* eki yardımıyla oluştuğunu söylemek zor, muhtemelen bu kelime alıntıdır [32]. Günümüz Kıpçak dillerinde fiilden isim yapım *-nâq* ekini barındıran kelimeler var: Kar.-Bal. *čiganaq* ‘diken’ [33], Kaz. *šiganaq* ‘bay, gulf [nehir parıltısı]’ [34], ← *čiq* ‘çıkma’; Kum. *tusnaq* ‘ipotek, rehin, rehin eşyası, rehinci, tutuklama’, KarT *tusnah* ‘rehin’, KarG. *tunsak* ‘rehin’ [36], ← Kırğ. *toz-/tos-* ‘yolu kapatmak’ [37]. Ayrıca ihtimal az olsa da bir başka izah da getirilebilir: Fiilden isim yapım eki...

-aq ekinin *tart-* fiilinin pasif şekli *tartin-*’a eklendiğini varsayalım. Bu durum birkaç kelimededen görülüyor: *Irk bitig*, *Kutadgu Bilig töšnäk* ‘durak/dinlenme yeri, yuvalama yeri’ ↔ *töšan-* ‘sermek’ [38], Kaşgarlı,

Kutadgu Bilig ternäk ‘toplantı, dernek’, Türkçe *dernek* ↔ *terin-* ‘toplanmak’ [39] ve saire. Fakat burada da, bize göre, -naq ekli izah daha geçerli: *tüşnäk←tüş-* ‘düşmek, yerleşmek’ (Clauson’un varsaydığına göre *töšnäk←töšan-* ‘sermek’ değil) [40], *ternäk←ter-* ‘derlemek’. Şöyle veya böyle *tartanaq* kelimesi hem semantik, hem morfolojik bakımdan oldukça açıklanabilir bir kelimedir.

Bu kelimenin semantiğinin ve etimolojisinin tam olarak ortaya konulması için malların tartılmasıyla ilgili harcın nasıl olduğunu bilmek gerekiyor. Bu meselenin araştırılmasında, Tan ve Kaf Kırım şehirlerinin İtalyalı tüccarlara Altın Ordu’nun verdiği yarlıkların günümüz İtalyanca ve Latince çevirileri çok önemlidir. Tüm yarlıklar, Kırım yarımadasının Venesuelalı ve Genuelalılara XIV. yüzyılda bağışlandığından ve Tatarca tüm orijinaller kaybolduğundan önem bakımından İtalyan yarlıklar, Rus ruhaniyetine verilen han yarlıklarıyla karşılaştırılabilir. Bunlar, Türkologlar ve tarihçiler tarafından yeteri kadar araştırılmışken, yukarıda bahsi geçenler ilgi alanına girmemiş. Biz, İtalya toplamalarında bu belgeleri inceleme fırsatı bulduk. *Tartanaq* terimiyle ilgili 1347 yılında Djanibek-Han tarafınca Tan (bugünkü Avoz) şehriden Venesuelalılara verilen yarlık önem arz ediyor. Bu, 1333 yılında Özbek-Han tarafınca verilen önceki imtiyaz belgesini onaylayan bir belgedir. Aşağıda yer alan bölüm, *tartanaq* terimine ilişkin soruların yanıtını veriyor: *Façando dretamentre mercadantia diebia pagar V. pro C. Et anchor si diebia pagar lo peso dretamentre segundo usañça prima {del arçento er oro} E selli non vende li somercleri non li diebia tuor niente. Li cari intrando et enxiando, algun per algun muodo non li possa impaçar. E deli cari diebia pagar el tartanacho segundo usañça prima, dello arzento et orro, ne de orro fillado, per il tempi passadi non se pagaua comerclo, ne mo non se diebia pagar. Dele cosse che se pessa cum lo canther, per lo comercler e per lo consolo se diebia meter çuste persone, li qual diebia pessar zustramentre, e pessando çustramentre, li diebia pagar V. pro C. Ella rassion del kanter* ‘Bundan önceki geleneğe göre, yasal ticaretle uğraşarak, onlar [yani Venesuellalılar] kanunlara göre yüzde 5’i ve ağırlık harcını (pesso) ödemekle yükümlüdürler.

Ticaretle uğraşmıyorlarsa, gümrük memurları onlardan bir şey alamaz. Arabaların [serbestçe] giriş ve çıkışlarını engellemek yasaktır. Bundan önceki geleneğe göre arabalardan *tartanak* ödenir. Geçmişte nasıl ki gümüş ve altın ve altın ip için ticari harç (*comerclo*) ödenmiyorsa, şimdi de ödeme yapmaya gerek yok. Malların kantarla tartılması için gümrük memuru ve konsolos [İtalyan topluluğu başkanı], adil tartacak olan kişileri görevlendirmeli. Adil tartışlar için ise onlara yüzde % ve kantarın [malum] kısmı ödenmeli' [41]. 1358 yılında Berdibek-Han'ın Tanlı Venesuellalarına verdiği onaylama yarlığında da aynı sözler hemen hemen tekrarlanıyor [42]. (*lo tartanaco* şekliyle) *tartanaq* terimi, Solgat şehrinin Altın Ordu hükümdarı Ramadan'ın 1356 yılında Venesuellalara verdiği bağış belgesinde de zikrediliyor [43]. Djanibek-Han'ın 1342 yılında verdiği ilk belgesinde yer alan *tamğaçi* *tartanaqçı* terimleri, Latinceye "*comerclarijs et illis de tartanacho*" şeklinde tercüme edilmiştir [44]. Bu metinler, *tartanaq* şeklinin problemini açıklamaya yardımcı olan bazı olayları içermektedir. Birincisi, *tartanaq*, İtalyanca çevirinin gösterdiği gibi, şüphesiz 'ağırlık' anlamını taşıyor. İtalyanca metinde kelime bir defa tercüme edilmeden bırakılmış, fakat kelimeye İtalyancada isimlere eklenen *-o* (*tartanacho*) eklenmiş, başka seferde de kelime *pesso* 'ağırlık' olarak tercüme edilmiştir. İkincisi, bu hacrin miktarını, elimizdeki malzemeden hareketle belirlemek imkânsızdır. Ticaret harcının (tamğa) mal fiyatının yüzde 5'ni oluşturduğunu ve "eski geleneğe göre alındığını" söyleyebiliriz. Bu ibare, Tatarca *burunğı yosunıča*'nın tercümesidir. Ticari harcın miktarı veya para tutarı, malın cinsine bağlıydı. Metinden, bir devlet memuru olarak gümrük memurunun (*tamğaçi*=İtal. *comercler*) şehrin konsolosuyla birlikte malları tartan ve harcı alan iki yardımcı atadıkları anlaşılmakta. Bunlar *tartanaqçı* idi. Harç, malın yüzde beşinden (*tamğa*) ve değişecek kısımdan (*tartanaq*) oluşuyordu. Değişecek kısım, malın cinsine göre belirlenirdi: Malın cinsine göre kantarın çeşitli bölümleri, yani ölçü birimleri ödenirdi. Böylece Altın Ordu'daki Pazar ve gümrüklerinde malların tartılarda ölçüldüğü sonucuna varılabilir. Tartıları ifade eden terim, muhtemelen, *tartanaq* idi. Rus dilinde *ves* (ağırlık) ve *vesı* (tartı) kelimeleri var. Aynı bunun gibi, Tatarca *tartanaq* kelimesi her ikisini ifade ederdi. Anlamın gelişimi oldukça açık: *ves* (eşya)→

vesı (tartma aleti). Fakat İtalyanca metinde, Türk orijinalinden alınan *canther* kelimesi de geçmekte. *Qantar*, Müslüman dünyasında ağırlık ölçü biriminin adı olarak bilinir. Arapça qintār kelimesiyse, Kuran metninde de var. Bu ölçü birimi, ağır malların tartılmasında kullanılırdı ve başlangıçta genellikle altın paraların tartılmasında kullanılırdı [45]. *Qantar*ın değeri, yer ve zamana bağlı olarak değişir ve genelde 40 ile 60 kg arasında gidip gelirdi. Osmanlı Türklerinde, mesela, kantar 56,443 kg'ye eşitti [46]. Bu ölçü biriminin adıyla birçok Türk dillerinde tartma aleti de adlandırılmaya başlar. Meselâ Osmanlıca: *kantar* 1. 'ağırlık ölçüm birimi', 2. 'özel tartı'; *kantarıcı*, *kantar ağası* 'tartıcı'; kantariye, kantarlık, kantar parası 'devlete ait tartıyı kullanmaya izin verene satıcı (tüccar) tarafınca ödenen harç' [47]. Görüldüğü üzere, *qantar*, Altın Ordu'da da en yaygın tartı çeşidiydi. *Tartanaq* genel, *qantar* ise özel bir terimdi. *Tartanaq*, sadece resmi belgelerde kullanılan resmi bir sözcüktü, *qanatr* ise, konuşma dilinde kullanılırdı. İşte, bundan dolayı *tartanaq* kelimesi Rus diline girmemişken, Türkçe *qantar* XV. yüzyılda yazılan Rusça eserlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Rusça *kontar*/'*kantar*' kelimesi, tıpkı Tatarcada olduğu gibi, ağırlık ve tartı kavramlarını ifade etmek için kullanılırdı. Bir ölçü birimi olarak *kontar* 2,5 veya 3 puda eşitti. Bu kelimeyle, dayanak noktası sabit, terazi taşı hareket edebilen çeşitli el tartıları adlandırılırdı [48]. *Kontar*'*nie den'gi* (tartı parası) ve 'kantar ağırlığından alınan harç' olarak *kontarnoe*, Eski Rus'da da biliniyordu [49]. Bu arada, tartının iki çeşidini bildiren *bezmén* ve *térezí/terezá* kelimelerinin de Türk menşeli olduğunu ve eski Rus diline, tıpkı kantar' gibi, muhtemelen, Tatarca aracılığıyla girdiğini belirtelim [50].

Yukarıda anlatılandan hareketle, umarım, *tartanaq* kelimesinin etimolojisini ve bu terim arkasında gizlenen tarihi gerçeği de belirleyebildik. Başvurduğumuz **tarihi-filolojik** yaklaşımın, tarihi terimlerin izahında başarılı bir metot olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- ¹ Grigoryev V. V. Yarlıki Tohtamışa i Seadet-Geraya//ZOOİD. Odessa, 1844. T.I. sayfa: 338–339; Berezin İ. N. Hanskiye yarlıki II. Tarhanniye yarlıki Tohtamışa, Timur-Kutluka i Saadet-Gireya. Kazan', 1851. sayfa: 13–15; Grigoryev A.P. Pojalovaniye v yarlike Tohtamışa//Vostokovedeniye. L., 1981. T. 8. sayfa: 126-136.
- ² Samoyloviç A. N. Neskol'ko popravok k izdaniyu i perevodu yarlıkov Tohtamış-hana//İzv. Tavriçeskogo obşestva istorii, arheologii i etnografii. Simferopol', 1927. T.I. Vip. 58. sayfa: 141–143.
- ³ Berezin İ. N. Hanskiye yarlıki II. Sayfa 14, 15; Smirnov V.D. Kırmaskoye hanstvo god verhovenstvom Otomanskoy portı do naçala XVIII veka. Spb., 1887. sayfa: 139-141. Smirnov'un bu hatalı okuması, daha sonra A. Samoyloviç tarafından yukarıda zikredilen makalede düzeltiliyor (bkzn. yukarıda, açıklama 2).
- ⁴ Tek istisnalar: XVI. asır İdrak tartanaq (تارطنق) الزکات '[harç zekât] (Caferoğlu A. Abû Hayân. Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk. İstanbul, 1931. sayfa: 63. *Fath* yerine *dam* şeklinde yazılmış olması muhtemelen ya yazarın hatasından, ya da yayıncının hatasından kaynaklanıyor. Bulgat *tirtanaq* (تارطنق) الزکات '[harç zekât]' (Zajaczkowski A. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. I-ère partie. Le nom. Warszawa, 1958. sayfa: 53).
- ⁵ Hammer J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth, 1840, sayfa: 518.
- ⁶ Berezin İ. N. Vnutrenneye ustroystvo Zoloroy Ordı (po hanskim yarlıkam). Spb., 1850, sayfa: 18 (ottisk iz JMNP. 1850, no: 10); aynı yazar. Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Djuçieva//TVOİAO. Spb., 1864. T.VIII, sayfa 427; aynı yazar. Hanskiye yarlıki II. Sayfa: 10, 15.
- ⁷ Berezin İ. Hanskiye yarlıki II. Sayfa: 28–29, prim.10.
- ⁸ Berezin İ. Vnutrenneye ustroystvo. Sayfa: 18, prim. 63.
- ⁹ Dal' V. Tolkoviy slovar' jivogo velikogo russkogo yazıka. Spb.; M., 1880. T. I. sayfa: 334.

- ¹⁰ Budagov L. Z. Sravnitel'niy slovar' turetsko-tatarskih nareçiy. Spb., 1869, T. I. sayfa: 348.
- ¹¹ Radlov V. V. Opit slovaryä türkskih nareçiy. Spb., 1905. T. III. sayfa 867. Daha önce yazdığı makalede (Yarlïki Toktamışa i Temir-Kutluga//ZVOİRAO. Spb., 1888. T. III., sayfa: 23) *tartanaqçï* kelimesini “gümrükçü” olarak çevirmiş, daha sonra ise (s. 35) *tartanaq* kelimesi “tartılı” olarak çevrilmiş.
- ¹² Samoyloviç A. N. Neskol'ko popravok k yarlıku Timur-Kutluga//İzv. Rossiyskoy akademi nauk. Pg., 1918, sayfa: 1113.
- ¹³ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502. Leipzig, 1943, sayfa 310, prim.31; Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965. T. II. Sayfa: 436 (no: 854).
- ¹⁴ Tatarsko-russkiy slovar'. M., 1966, sayfa: 520.
- ¹⁵ Fazılov E.İ., Ziyaeva M.T. İzıskannıy dar türkskomu yazıku. Taşkent, 1978, sayfa: 388.
- ¹⁶ Alişer Nevoyi eserleri dilinin izahlı lügatı. Taşkent, 1984. T. III., sayfa: 247.
- ¹⁷ Tarama Sözlüğü. Ankara, 1965, cilt II, sayfa: 1018
- ¹⁸ تارتوق Uygursko-russkiy slovar'. M., 1968, sayfa: 272; *tortuq*: Uzbeksko-russkiy slovar'. M., 1959, sayfa: 445; *tartuu*: Kirgizko-russkiy slovar'. M., 1965, sayfa: 710.
- ¹⁹ Tortuk تارتوق Tadjiksko-russkiy slovar'. M., 1954, sayfa: 397, 621. Karşılaştırınız: Doerfer G. İşaret edilen eser. Cilt II, sayfa: 436–437 (no: 854)
- ²⁰ Fasmer M. Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka. M., 1973, T. IV, sayfa 87.
- ²¹ Eski yazıtlardaki *tart-* kelimesi için bakınız: Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Centry Turkish. Oxford, 1972, sayfa: 534–535.
- ²² Kumıkça-rusça sözlük. M., 1969, sayfa: 306
- ²³ Rusça-Karakalpakça sözlük. M., 1967, sayfa: 86
- ²⁴ Nogayca-rusça sözlük. M., 1963, sayfa: 337.
- ²⁵ Tatarca-rusça sözlük. M., 1966, sayfa: 519
- ²⁶ Velet İzbudak. El-İdrâk haşiyesi. İstanbul, 1936, sayfa:46.
- ²⁷ Caferoğlu A. a.g.e. sayfa: 62, Abu Hayyam'ın diğer elyazması nüshasında (Darrülfünün nüshası) kelime turtuq ظرتق şeklinde yazılmakta.

- ²⁸ Budagov L. a.g.e. cilt I. sayfa: 722
- ²⁹ Turçe-rusça sözlük. M., 1977, sayfa: 829.
- ³⁰ Habiçev M. A. Karaçaevo-balkarskoye imennoe slovoobrazovaniye. Çerkessk, 1971, sayfa: 116.
- ³¹ Brockelmann K. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden, 1954, sayfa: 130.
- ³² Clauson G. a.g.e. sayfa: 661.
- ³³ Rusça-karaçay-balkarca sözlük. M., 1965, sayfa: 230.
- ³⁴ Shnitnikov B. N. Kazakh-English Dictionary. The Hague, 1966, sayfa: 238.
- ³⁵ Kumıkça-rusça sözlük. Sayfa: 323.
- ³⁶ Karaimce-rusça-polonyaca sözlük. M., 1974, sayfa: 549.
- ³⁷ Kırgızca-rusça sözlük. Sayfa: 741, 754
- ³⁸ Clauson G. a.g.e., sayfa: 565.
- ³⁹ Clauson G. a.g.e., sayfa: 551-552.
- ⁴⁰ DTS, sayfa: 600 *tüşnäk* olarak doğru okuyor.
- ⁴¹ Venesuela, Archivo di Stato, Pacta III, f. 248r i Liber Albus, f. 255r. Belgeyi yayınlayan: Hammer J. a.g.e. sayfa: 517–519; L. de Mas Latrie. Privilés commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs Mongols du Kiptchak//Bibliothèque de l'école des chartes. 1868. T. XXIX. Sayfa: 587–589.
- ⁴² *tartanaq* kelimesi şu şekillerde karşımıza çıkıyor: *lo tartana* (Venesuela, Archivo di Stato Pacta V, f. 160r) i *lo tartanacho* (aynı yerde, Commemoriali, VI, f. 82). Bu belgenin yayını: Hammer J. a.g.e. sayfa: 519–521; L. de Mas Latrie. a.g.e. sayfa: 593–595. Bu yayınlarda özellikle bizim kelimemiz hatalı okunmuş.
- ⁴³ venesuela, Archivo di Stato, Pacta III, f. 237r (*Tartanacho*); Liber Albus, f. 251v (*tartanaco*). Bu belgenin yayını: L. de Mas Latrie. a.g.e. sayfa: 585 (kelimemiz yine kötü okunmuş).
- ⁴⁵ Zambaur E. V. Kintär//Enzyklopädie des Islam. Leiden-Leipzig, 1927. T. II, sayfa: 1099.

⁴⁶ Hinz W. Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System. Leiden, 1955, sayfa: 27. (Handbuch der Orientalistik, Ergänzungsband 1, Heft 1).

⁴⁷ Redhouse J. W. A Turkish and Englis Lexicon. Constantinople, 1890, sayfa: 1476.

⁴⁸ Dal' V. a.g.e. cilt III, sayfa: 152; Slovar' russkogo yazıka XI-XVII vv. Vıp. 7, M., 1980, sayfa: 282-283; Slovník staroukrainskoy movi XIV-XV st. Kiev, 1977. T.I, sayfa: 469

⁴⁹ Slovar' russkogo yazıka XI-XVII vv. Vıp. 7, sayfa: 282

⁵⁰ Dal' V. a.g.e. cilt I, sayfa: 66. T. IV, sayfa: 400; Fasmer M. a.g.e. cilt I, sayfa: 144–145. cilt IV, sayfa: 46; Şipova E. N. Slovar' tyurkizmov v russkom yazıke. Alma-Ata, 1976, sayfa: 74, 319.

2.1.22 Bir Kez Daha *Aşına* ve *Atilla-Avitohol* İsimlerinin Etimolojisi Üzerine

İ. N. Şervaşidze, 1989, Moskova, Sovetskaya Türkologia, sayı: 3, s: 79–81

1. **AŞINA.** Eski Türk boy ve kavimsel baş birlik adı olan Aşına adlandırmasının menşei çoktandır dikkatleri üzerine çekmiş olmasına karşın, yine de tatmin edici izahı bugüne kadar yapılamadı. Bu sorunun aydınlatılması bağlamında S.G. Klyaştorıy'ın tezi önem arz etmektedir [1, s. 111–112]: Kelime muhtemelen İrancadan geliyor. Çünkü 'Aşına'nın ataları İran ve Tohar dillerinin hâkim olduğu topraklarda yaşarlardı" (fakat Hotano-Sak. Āšāna 'layık, asil' şeklindeki etimolojinin doğruluğu, Sak-Türk direkt temaslarının olmaması nedeniyle zayıf bir ihtimal).

Eski Türklerde kullanılan semboller arasında mavi renge verilen öneme özellikle dikkat etmek gerekir. Bu renk, diğer halkların mitolojik sembolik görüşlerinde de olduğu gibi, gökyüzü ve tanrısal bir başlangıçla özdeşleştirilmekte. Burada öncelikle Türklerdeki boyun reisi (anası veya

Aşina kahramanı emziren) boz ana kurt motifini, kök 'gök/mavi' kelimesinin Türk etnik adlandırmalarda (gök Türk), yer adlandırmalarında (Kök-su/Göksu) ve tüm özel adlandırmalardaki (Kök Böri/Gök Börü, Kök Lü) rolünü hatırlamak gerekir [2-4]. (A. N. Kononovun, A. Von Gabainin zekice tespitine dayanarak *kök Türk* tamlamasının '*doğu Türkleri*' şeklindeki izahı, batılı Türklerin veya dünyadaki bir başka yerin adlandırılmasında başka bir renksel özelliğin bulunamamasından dolayı kabul edilememektedir).

Kök (ET. *gö:k) kelimesinin ne kadar eski olduğu konusunda bu kelimenin Eski Türkçedeki san sıfatı olduğu yönündeki varsayımın doğru olabileceği düşünülüyor. Bu durumda Türkçe etnik adlandırma olan *gö:k kelimesinin İranca'dan alıntı *aşina (*axšina) 'mavi' kelimesinden geldiği düşünülebilir; (karşılaştırınız: Avest. *axšina-*, Eski Farsça *axšaina-*, Farsça *ašēn*, *xašēn*, Hotan-Sakça *asseina-*, Sogdça 'ys'yn ve başka [5. sayfa: 220; 6. sayfa: 282–283].) Türk şeklinin net kaynağı, eski Sogd-Türk dilsel temasların aktifliği göz önünde bulundurulursa, özellikle, Sogdça *xs'n [*axšēna*] şekli olabilir [7]. Türk efsanesinin ikinci versiyonunda genç reisin adının Çince yazılışı, Sogdça kaynağını destekler nitelikte [8. sayfa: 490]. Orta Çince dönemi için kelimenin transkripsiyonu *āyien-šet şeklindedir (S.A. Starastin) ve Türkçe *Axšēn(a)-šad* telaffuzunu vermekte.

Eski Farsça *axšaēna-*, Mid. **axšainafaina-*, Eski Farsça **axšainaxvaina-* kelimelerinin 'firuze' 'türkisfarben, firuze (rengi) anlamlarını taşıdığını da belirtelim [9. sayfa: 25]. Bir dizi Avrupa dilinde *firuze* adının (turquoise – XIII. yüzyıl, Türkis, turchesia ve saire şeklinde), etnik isim *Türk* kelimesiyle bağlantılı olduğu düşünülüyor. Ki bu, mavi rengin ve firuze taşının eski Türkler için önemli rol oynadığını gösteriyor (etnik adlandırmaların bu etnik gruplar tarafından geniş bir şekilde kullanılan objelerden yola çıkarak verildiği görülmektedir: İngilizce china, (Çin'in adı) çini).

2. ATTILA. Hunların önderi Attila, etimoloji alanında defalarca ele alındı. Şu anda en kabul edilir varsayım şudur: *Attila*, Gotça 'pedercik/babacık'

(Gotça *atta* ‘baba’ demek –l- eki de küçültme eki) demek. (Karşılaştırınız [10. sayfa: 97–99]:) *Attila* isminin etimolojisi, Gotçadır ve Gotça ‘babacık/pedercik’ anlamını taşımaktadır. Kelimenin kökünde ‘Hunca’ (veya Türkçe) bir temel aramanın hiç gelecek vaat etmediğini düşünmekteyiz.

Gerçekten de, O. Pritsak [11] ve R. Reynolds [12] tarafından önerilen Türkçe etimolojiler, G. Döerfer’in de yerinde belirttiği gibi, güvenilir olmayabilir. Biz yine de, *Attila* isminin Türkçe etimolojisinin bulunduğunu varsaymaya eğilimliyiz.

Dunay-Bulgar Prensiğinin Bulgar hanlarının isim listesi, V. yüzyılın Hun prenslerinden Avitohol (*Attila*) ve İrnik (*Attila* yönetiminin dağılmasından sonra Hunların bir alt grubu olarak kabul edilen Bulgarları yöneten onun sevgili oğlu) isimleriyle başlar. Avitohol ismi, *Attila* ile bir benzerlik göstermekte, fakat tam bir uyum söz konusu değil ve Alman zemininde etimolojisi de yapılamayacaktır.

Tarihî kaynaklardan *Attila*’nın deli huyu biliniyor. “Nibelunglar Hakkındaki Şarkı”da *Attila* (*Etzel*), *Godegisel* ‘Tanrının Kamçısı’ sıfatıyla kullanılıyor. Bu yüzden, belki de, Avitohol’un *Attila* isminin *Auioxólos ‘kötülüğün ta kendisi, gazap’, ‘gerçekten de kızgın, çok kızgın’ veya ‘kendi kendisine kızgın, gazap içinde’ (karşılaştırınız: Yunanca *auio-xolwios* ‘kendi kendine kızan’) şeklinde “Yunancalaştırılmış” olduğu düşünülebilir. Bu ismin önemli unsurlarını *χόλη*, *χολ-ος* ‘öd; ödsel, sinirli, gazap, kızgın’ oluşturmaktadır.

Türk dillerindeki **ö:t* ‘öd’ kelimesi, (Eski Bulgar dilinin varisi) Çuvaş dilinde *vat* şeklindedir. Eski Bulgarca’da daha sonra başındaki a- kısalan *awat şeklinin olması lazım [13, sayfa: 707].

Attila isminin ikinci kısmına gelince; burada Türkçe *däli ‘deli, akılsız’ kelimesinden bahsedebiliriz [14, sayfa: 214–217]. Eski Bulgarca’da bu kök

muhtemelen **tili* olmalıydı. (Karşılaştırınız: Çuvaşça *tilĕ* –r- ‘delilenmek; sinirlenmek, gazaplanmak, delirmek, kızmak’.)

Evet, *Attila* isminin Türkçe (Eski Bulgarca) etimolojisi şöyle olmalı **Awat-tili* ve birebir anlamı ‘gazapla (ödsel)-deli (akılsız)’ olmalı. Benzer isimlere tiranlar isimlerinde karşılaşılmaktadır: Navara Kralı II. Karl Kızgın (Carlos II el Malo), Türk Sultanı Selim I. Yavuz, Tüm Rusya Çarı ve Ulu Prens Korkunç İvan (İvan Vasilyeviç IV Groznıy) ve saire.

Attila isminin etimolojisine ilişkin ileri sürülen varsayımın lehine şunlar söylenebilir:

1. Şu anda Sünnü (=Hunlar) dilinin Türk dillerinden (en azından Türk unsuru Hunlar arasında önemli ölçüde vardı) olduğu konusunda ciddi deliller var; bunun için ünlü iki satırlık şiirin Türkçe izah etme çabasına bakınız [15. sayfa: 3–10];

2. *Attila* (= **Awat-tili*) isminin Bulgarca izahatı, Dunay-Bulgarca isim sözlüğünde bu ismin *Avitohol* *Αυιο-χόλος* şeklinde Yunancalaştırılmış olduğunu söylemeye imkân veriyor. İsmi Yunancalaştırılmış şekli, ismin telaffuzunu (değişikliğe uğramış olsa da) ve anlamını (ödsel, kızgın) korumuştur.

Önerilen izah, Almancaya dayalı ‘babacık/pedercik’ anlamını taşıyan *Attila* ismin, başka bir dilden (Eski Bulgarcadan) alınan **Awat-tili* isminin Alman diline uydurmanın sonucu olarak bir halk izahı olduğunu kabul etmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Klyāštornıy S. G. Dnrevnetürkskiye runičeskie pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Asii. Moskova, 1964.

2. Kononov A. N. Semantika tsветоoboznaçeniy v türkskih yazıkah//Türkolojiçeskiy sbornik. 1975, Moskova, 1978.
3. Sinor D.. The legendary Origin of the Türks//Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas. Bloomington, 1982.
4. Şervaşidze İ.N. K etimologii t.rk. Aşına//Dokladı i soobş. 3-y Vsesoyuz.konf.vostokovedov "Vzaimodeystviye i vzaimovliyanie tsivilizatsiy i kultur na Vostoke" (DFuşanbe, 16-18 maya 1988). Moskova, 1988, I. cilt
5. Abaev V.İ. İstoriko-etimolojiçeskiy slovar' osetinskogo yazıka. Moskova-Leningrad, 1958, I. cilt.
6. Abaev V.İ. Skifo-sarmatskie nareçiya//osnovı iranskogo yazıkoznaniya: Drevne-iranskıe yazıkı, Moskova,1979.
7. Şervaşidze İ. N. Fragment obşetürskoy leksiki: Zaimstvovannıy fond//Vopr.yazıkıznaniya. 1989, sayı 2.
8. Mau-tsai Liu. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'uküe). Wiesbaden, 1958, II Buch.
9. Hinz W. Altiranisches Sprachgut der nebenüberlieferungen. Wiesbaden, 1975.
10. Derfer G. O yazıke gunnov//Zarubejnaya türkologia. Vip. 1: Drevnie türkskiye yazıkı i literaturı/Sost. Klyaştorıny S. G. Moskova,1986
11. Pritsak O. Der Titel Attila//Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956. Berlin, 1956.
12. Reynolds R. L., Lopez R.S. Odoacer: German or Hun//American Historical Review. 1946. Vol. 52.
13. Benzing J. Das Tschuwaschische//Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959, cilt 1.
14. Sevortyan E.V. Etimolojiçeskiy slovar' türkskih yazıkov: Obşetürkskie i mejtürkskie osnovı na bukvi "V", "G", "D". Moskova,1980.
15. Şervaşidze İ.N. Formı glagola v yazıke türkskih runiçeskih nadpisey. Tbilisi, 1986.

2.1.27. *Hoper* Kelimesinin Etimolojisi

S. G. Halipov, 1992, Peterburg, Sovetskaya Türkologia, sayı: 3, s: 55–57

Başını Privoljye yükseltisi eteğinden alan ve Don'un sol kolunu oluşturan Hoper adlandırması, toponimistlerin ilgisini çoktan beri çekmektedir. Yine de, V. A. Nikonov'a göre, bu kelimenin etimolojisiyle ilgili tüm çabalar başarısız olmuştur. Gerçekten de, A. İ. Sobolevskiy, kelimenin İranca olduğunu söylemekte: *hu* 'iyi', *perena* 'tam' [1]. Bu dayanaksız varsayıma, 'tutmak, sürüklemek, çekmek' [2] anlamını taşıyan Slavca *hopiti* etimolojisini ileri süren Fasmer karşı çıkmıştır. Bu "karanlık" hidronimin deşifre edilmesi yönündeki etimologların başarısızlığı, V. A. Nikonov'a göre, söz konusu kelimenin ilk şeklinin çok büyük değişimlere uğradığından ileri gelmektedir. Peki V. A. Nikonov haklı mıdır?

Hoper ırmağının adını biz de inceleyelim.

Öncelikle, kelimenin söyleniş bakımından "Kilise-Slav Rus Dili Sözlüğü"ndeki kopör 'svay dövücü yapı' apellativine benzerliği göze çarpmaktadır. Aynı sözlüğün hopör şeklini aynı anlamda vermesi ilginçtir [3, sayfa: 408]. Her iki şeklin de paralel kullanımı, Hoper adlandırmasının başlangıçtaki şeklinin de sert [k] ünsüzüyle başladığını düşündürmektedir: kopör, kaldı ki $k > h$ değişimi Rus dilinde az görülen bir olay değil: Hopujskoe (Hazar) Denizi adlandırması, Türk etimonundan gelmekte; (karşılaştırınız: Türkçe kapu 'kapı' (Derbent kapılarından söz edilmekte) [2]. Böyle bir değişimin örnekleri olarak *kabarga-habarga*, *kagan-hagan*, *kan'-han*, *kavuz-havuz* 'havuz, sulak, değirmen sandığı' (Doğu Rusça), *klüz-hlüz* (Hazar.) ve benzeri eşli kelimeler verilebilir [2].

Hoper hidronimini Slavca zemininde açıklamanın gerçekçi olmayacağından, başka, mesela Hint-Avrupa dil grubu dışındaki dillere

başvuralım. Hoper havzası coğrafik obje adları Türkçe alıntılarla dolup taşıyor (karşılaştırınız: Buzuluk, Kardail, Karay, Aksay hidronimleri ve başka). İşte bu yüzden *Hoper* adlandırmasının da Türk menşeli olması mümkün. Gerçekten de, bu kelimenin harfleri Türkçe *köpür ‘köprü’, Çuvaşça *kapar*, Tatarca, Başkurtça *köper*, Kazakça *köpür* ve saire –Moğolca *gyyr* kelimesini-anımsatmakta [4. sayfa: 79].

İ. N.Şervaşidze’nin dediğine göre, Türkologlar M. Räsänen, V. T. Egorov ve İ. V. Gabeskiria köprünün Türkçe adının etimolojisinin Yunanca olduğunu söylemekte: * köpür < eski Yunanca γεφωρα-γεφωρα ‘topraktan yapılmış geçit’ (karşılaştırınız: βοδποροç – Bosfor (Boğaz) ‘boğa geçidi’). İ. N. Şervaşidze’nin, bir aracı dilin bulunduğunu düşüncesi ise yerindedir [4]. Galiba *köprü* adının başka dilden alınmasında Türk dünyasının Dunay havzası bölgeleriyle olan kültürel ilişkiler rol oynamış [5. sayfa: 52].

“Köprü” anlamı, Türk toponimi ve hidronimisinde oldukça sıklıkla rastlanıyor. Mesela, Balkarya’da Malka nehri kıyısında sarkmış büyük bir kaya Köpür-kaya ‘köprü-kaya’ [6. sayfa: 76]; Kırgızistan’da *Köpürö-Taş*, *Köpürö-Say*, *Köpürölüü-Say* [7. sayfa: 48]; Özbekistan’ın Surhan-derya bölgesinde Y. A. Kamenev’in verdiği bilgiye göre üzerinde sarkan “köprümsü” kıyıları olan Köprüsu nehri akmakta.

“Köprülü” adlandırmalar Türk coğrafyası dışında da var. Mesela İngiltere’de (en mütevazı sayıma göre) Bridge [8. sayfa: 175] unsurunu içeren 15 adlandırma var; Federal Almanya Cumhuriyeti’nde Brück [9. sayfa: 50] ile başlayan 6 adlandırma var, “SSCB Atlası” Most- (köprü) ile başlayan 13 adlandırma içermektedir, bunların arasında Ryazansk bölgesindeki Ranova’nın kolu Mostya nehri [10. sayfa: 235] da bulunmaktadır. Bu, Hoper havzasında eskilerde çeşitli etnik grupların yaşamasıyla açıklanabilir. Ayrıca, Hazar Kağanlığının direk etkisini ve sert [k] harfine düşkünlükleriyle bilinen Kamlıklarla yakınlığı da hesaba katmak gerekir: Kamlıkça hal’mg ‘Kalmık’; (karşılaştırınız: Tatarca kamlık; Kamlıkça hag [11], Kazakça qaq ‘tuzluk arazi’

[2. sayfa: 216] ve saire). Diğer taraftan arkeolog V.K. Miheev, mezarlık ve mezar-şehirlerin Türk-Ugorlara ve Türk-Bulgarlara ait olduğunu varsaymakta [5. sayfa: 23]: arkeolojik anıtlar, hayat tarzının yarı yerleşik olduğunu ve hayvanların otlatılması amacıyla mevsimsel yayla göçlerinin olduğunu ortaya koymakta [5. sayfa: 52].

Bu bağlamda Çuvaşların yaşadıklarına işaret eden arkeolojik deliller, (k>h) ses değişimiyle de destekleniyor: Rusça *hapka* ‘dış kapı’ –; (karşılaştırınız: Gat. *kapka*; Rusça *hirka* ‘Çuvaş kızı’ (Kazan.) – Çuvaşça *hăg* ‘genç kız, kız çocuğu’; karşılaştırınız Tatarca, Kazakça, Türkçe *kız* [2. sayfa: 222: 239].)

Buradan ise, ele alınan kelimenin bir değil, birkaç Türk dilinden türediği sonucu çıkıyor. Hoper üzerinden çok sayıda göçebe geçmiş olması, belki de, bu kelime semantiğinin nedenlerinden biri olabilir: geçit>köprü, özellikle Hoper nehrinin küçük olması ve sene boyunca kolay geçilebilirliği hesaba katılırsa [12. sayfa: 224–225]. Diğer taraftan, “köprü” anlamını” su üzerinde “”köprü” misali sarkan yüksek sarp kıyıları da vermiş olabilir. [12].

Meryan Yukarı Volga bölgesindeki hidronimlerin adlandırılmasında Bulgar etkisinin olası payından bahsederken, Kubr’ hidronimine işaret edebiliriz Kubr’, Nerl nehrine düştüğü yerde bulunan çok seyrek bir ırmak (karşılaştırınız: Yarosl. Guvorit’<govorist’). Bu kelimedede vurgu birinci heceden ikinciye geçmiştir: *Kobor’.

Bu varsayımın doğruluğunun en açık ispatı, XVII. yüzyılda yazılmış “Kniga Bolşomu Çerteju” (Büyük Çizime Kitab) adlı kitapta Don üzerindeki “Hoper nehrinin ağında geçit yeri- Tatar geçidi” şeklindeki ibaredir [13. sayfa: 84].

Evet, bize göre, *Hoper* ‘köprü’ nehir adlandırması, birkaç etnik dilsel etmenin etkisiyle oluşmuştur. Bu etmenlerin en önemlisinin, günümüzde

Çuvaşçada kullanılan köner ‘köprü’ şeklinde bakarak, eski Çuvaşça olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. *Nikonov V. A.* Kratkiy toponimiçeskiye slovar'. Moskova: Misl', 1966.
2. *Fasmer M.* Etimolojiçeskiy slovar' russkogo yazıka. Moskova: Progress: 1973. T.4
3. Slovar' tserkovno-slavyanskogo i russkogo yazıka. Spb.: İmper.akad.nauk, 1847, T. 1, 4.
4. *Şervanidze İ. N.* Fragment obşetürkskoy leksiki//Vopr. Yazıkoznania, 1989. No: 2
5. *Miheev V. K.* Podon'e v sostave Hazarskogo kaganata. Har'kov: Vişa škola, 1985.
6. *Kokov D. N., Şahmurzaev S. O.* Balkarskiy toponimiçeskiy slovar'. Na'çik: El'brus, 1970.
7. *İsaev D.İ.* Slovar' geografiçeskih terminov Kirgizii, Frunze, 1962.
8. Webster's New Geographical Dictonary. Springfield; Mass., 1962.
9. Ortslexikon der DDR. Berlin, 1986.
10. Atlas SSSR. Moskova: Gl.upr. geodezii i kartografiipri Sovmine SSSR. Moskova, 1983.
11. *İlişkin İ.K. Munaev B.D.* Kratkiy rusko-kalmitiski slovar'. Moskova: Sov.entsikl., 1969.
12. *Semenov P.* Geografiçesko-statistiçeskiy slovar' Rosskiyskoy imperii. Spb., 1885
13. Kniga Bol'şomu Çerteju. M: İzd-vo AN SSSR, 1950

SONUÇ

Yaptığımız araştırma neticesinde varılabilecek sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

“Sovetskaya Türkologia” dergisi,

- a) Türk lehçelerinin Sovyetler dönemindeki durumu;
- b) Kelime hazinesi;
- c) Kelimenin bileşik yapısı ve tamlamalar;
- d) Fonetik-morfolojik yapısı;
- e) Kelime sorunları;
- f) Etimoloji;
- g) Diyalektoloji;
- h) Türk dili ve lehçeleri tarihi;
- i) Türk lehçelerinin karşılıklı etkileşimi ve birbirini zenginleştirmeleri;
- j) Edebi dil ve diyalektler;
- k) Çeviri teorisi;
- l) Konuşma ve yazı kültürü;
- m) Dilbilim teorisi ve metodolojisi meseleleri;
- n) Türkçe konuşan halkların edebiyatıyla ilgili problemlerin incelenmesi ve araştırılması;
- o) Sosyalist realizminin oluşumu ve gelişimi meseleleri;
- p) Türk edebiyatı ve folkloru tarihi ve teorisi problemleri;
- q) Türk halklarının edebiyatlarının birbiriyle ve başka halkların edebiyatlarıyla bağlantısı ve ilişkisi;
- r) Ulusal okullarda ve yüksek okullarda Türk dili ve edebiyatı derslerinin okutulması;
- s) Edebi eser tercümesi
- t) Türkologlar hakkında genel bilgiler

gibi konu çeşitliliği ve zengin içeriğiyle ve Türkoloji ile ilgili yapılan toplantı, konferans ve kurultaylar, dil ve edebiyat konusunda hazırlanan doktora ve yüksek lisans savunmaları ve yeni yayınlara yer verilmesi bakımından Türkoloji alanında önemli katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

KAYDAROV A., ORAZOV M. 1985, Türkologiyaga Kirispe (Türkolojiye Giriş), Almatı,

KONONOV A.N. 1982, İstoriya izuçeniya türskih yazıkov v Rossii (Rusya'da Türk Dilleri Araştırmaları Tarihi), İkinci baskı, L.,

MUSTAFAYEV E.M.-E., ŞERBİNİN V. G., 1985, Büyük Rusça-Türkçe Sözlük, İstanbul, Engin Yayıncılık ve Matbaacılık Ltd. Şti, Haziran,

SEVORTYAN E. V., 1974, Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov” Moskva Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya İzdatel'stvo Nauka

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1970, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1971, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1972, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1973, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1974, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1975, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1976, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1977, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1978, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1979, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1980, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1981, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1982, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1983, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1984, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1985, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1986, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1987, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1988, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1989, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1990, Bakü

SOVETSKAYA TÜRKOLOGİA, 1992, Bakü